

Ruimtelijke manifestaties van Afrikaanse diaspora en religie in de middelgrote stad:
Een typologisch onderzoek naar de Afrikaanse kerken in het stedelijk weefsel van Gent

Ruimtelijke Manifestaties van Afrikaanse Diaspora en
Religie in de Middelgrote Stad: Een Typologisch
Onderzoek naar de Afrikaanse Kerken in het Stedelijk
Weefsel van Gent

Pieterjan Dehaene

Promotoren: dr. ir.-arch. Bruno Notteboom, dr. ir.-arch. Luce Beeckmans

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van
Master of Science in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en Stedenbouw
Voorzitter: prof. dr. Pieter Uyttenhove
Faculteit Ingenieurswetenschappen en Architectuur
Academiejaar 2013-2014

Inhoudstafel

Inleiding // 5

Methodologie // 8

Deel I: Inleidend Kader: Diaspora, Religie en de Stad // 11

1. Superdiversiteit in de middelgrote stad // 12

1.1 Superdiversiteit: metropool versus middelgrote stad // 13

1.2 Migratie naar Gent: Afrikaanse diaspora // 16

2. Migratie van religie // 24

2.1 De Pinksterbeweging in Afrika: opkomst en verspreiding // 25

2.2 Afrikaanse diaspora en de 'reverse mission' naar Europa // 30

2.3 De ruimtelijke spreiding van de pinksterkerken in Europa // 33

3. Afrikaanse en religieuze stedelijkheid: ruimtelijke manifestatie in de Europese stad // 38

3.1 Ruimtelijke manifestaties van Afrikaanse stedelijkheid in de Europese stad // 39

3.2 De Afrikaanse kerken in Gent // 43

Deel II: Analyse/Mapping: Ruimtelijke Manifestaties van de Afrikaanse Diaspora en Religie in Gent // 47

1. Catalogus: een overzicht van de Afrikaanse kerken in Gent // 48

2. Ruimtelijke manifestaties: een typologisch onderzoek per schaalniveau // 58

2.1 [large] De Stad // 59

1. Locatie in de stad // 63

2. Mobiliteit // 67

3. Publieke Ruimte // 69

4. Bereikbaarheid // 71

2.2 [medium] Gebouwen // 79

1. Rij-kerk // 85

1.1 Winkelraam-kerk // 86

1.2 Achterbouw-kerk // 91

2. Baanweg-Kerk // 96

3. Zaal-kerk // 100

4. Kerk-kerk // 106

2.3 [small] Objecten // 111

1. Uithangborden // 115

2. Huiselijke objecten // 119

3. Wand- en Vloerbekleding // 122

4. Toestellen // 123

5. Het Lichaam // 126

2.4 [extra-large] Ruimtelijke aspecten van virtuele netwerken // 128

Conclusie // 135

Dankwoord // 139

Interviews // 140

Bibliografie // 143

Inleiding

Sint-Gillis, Brussel, Augustus 2013. Ik wandel door een zijstraatje van de Avenue Fonsny. Het is vrijdagnamiddag en rustig in de stad. Het straatje ligt er verlaten bij. Wanneer de garagepoort van een onopvallend gebouw voor me opengaat, komt daar echter snel verandering in. Enkele tientallen Noord-Afrikaanse mannen, velen van hen in een islamitisch gewaad, stromen de poort uit, de straat op. Het onopvallend gebouw blijkt in feite het 'Centre Islamique El Mouhsinsin' te zijn en het vrijdagsgesbed zit er op. Ik ben enigszins geïntrigeerd terwijl ik met en tussen de moslimmannen het straatje uitwandelen. De groep lost langzamerhand weer op in de stad, terug naar hun dagdagelijkse beslommeringen.

Dat ene gebouw, rijhuis maar ook moskee, krijgt een beladen rol als religieus centrum en plaats voor ontmoeting van een geloofsgemeenschap in een niet-, of anders-, gelovige stedelijke omgeving. Hiervoor heeft het ongetwijfeld een aangepaste en betekenisdragende inkleding of infrastructuur binnenin. Toch is het als dusdanig bijna onherkenbaar van buitenaf. De fascinerende discrepantie tussen de bestaande, 'inheemse', stedelijke infrastructuur en zijn representatie enerzijds en de adaptatie, het feitelijke gebruik en de veranderde lading ervan in de context van migratie anderzijds, ligt aan de basis van deze thesis.

Superdiversiteit en de middelgrote stad

Brussel hoort sinds enkele jaren bij de groeiende groep majority-minority steden in Europa. Minder dan 50 procent van haar bevolking is nog 'autochtoon': de 'meerderheid' verdwijnt en wordt langzaam maar zeker vervangen door een amalgaam

van minderheden. Het is een sprekende illustratie van wat zich wereldwijd afspeelt. Internationale migratie blijft toenemen, en concentreert zich in sterke mate in de stad. De stedelijke diversiteit neemt niet alleen in getale toe, maar ook in complexiteit – op vlak van nationaliteiten, migratiemotieven en sociaal-economische profielen. De 'multiculturele samenleving' is slechts een understatement voor wat er aan de hand is in de stedelijke maatschappij. 'Superdiversiteit' is hier de nieuwe realiteit.

Migratie wordt steevast gemakkelijk aan de metropool gelinkt. Het is bijna een evidentie dat een grootstad als Brussel superdivers wordt genoemd, terwijl de middelgrote stad en haar 'verlangen naar een 'getemperde' stedelijke ervaring',¹ naast dit debat lijkt te staan. Echter ook in Gent, middelgrote stad of 'metropool in zakformaat',² valt de migrantenpopulatie al lang niet meer tot een Turkse en een Noord-Afrikaanse groep te vereenvoudigen. De laatste tijd wordt vooral over de aangroei van Oost-Europese populatie in Gent bericht, terwijl nieuwe groepen van bijvoorbeeld Russische nationaliteit de media nog niet halen. Een andere groep nieuwe Gentenaren die sterk in aantal stijgt, maar nog amper of geen aandacht gekregen heeft, noch van het stadsbestuur, noch van media of onderzoek, zijn de Sub-Saharisch Afrikanen in Gent, onderwerp van deze thesis.³

1 Dehaene, Michiel, Klaske Havik, en Bruno Notteboom, 'De Middelgrote Stad als Europese Stedelijke Conditie en Strategie', *OASE*, 89 (2012), 2.

2 Charles Landry (in *The Creative Cities Index: Ghent. An emerging creative city 2011*) geciteerd in Notteboom, Bruno, 'Orde en Geheugen: De verbeelding van Gent rond 1900', *OASE*, 89 (2012), 12.

3 Verhaeghe, Pieter-Paul, 'Ruimtelijke Segregatie van "Oude" en "Nieuwe" Migrantengroepen in Gent', *Ruimte & Maatschappij*, 4 (2013), 7.

Migratie, stedenbouw, architectuur

Hoewel duidelijk is dat migranten een fundamenteel deel van onze stedelijke cultuur en identiteit uitmaken en bepalen, blijven architecturale en stedenbouwkundige theorie en publicaties over het onderwerp schaars. Migratie en architectuur, migratie en stedenbouw, het zijn dan ook geen vanzelfsprekende combinaties. Waar architectuur en stedenbouw als reactie op – voor of eerder tegen⁴ – het fenomeen migratie nog enigszins bedenikbaar zijn, wordt het nog moeilijker de migrant als actor te beschouwen in architecturale en stedenbouwkundige processen. Architectuur, de stad en stedenbouw roepen doorgaans associaties op met stabiliteit, ‘gegrondheid’ en een toebehoren aan een bepaald territorium en cultuur. Migratie daarentegen lijkt eerder te horen bij termen als vluchtigheid, tijdelijkheid en grenzeloosheid, zo geeft ook Stephen Cairns aan. Echter, na een zekere periode van ‘de-territorialisatie’ gaat de aankomende migrant ‘re-territorialiseren’. Dat is tenslotte wat migratie van nomadisme onderscheidt. Die re-territorialisatie is het doel van de migrant.⁵ Ze omvat zowel het aanpassen aan, als het aanpassen van zijn nieuwe leefomgeving, een leefomgeving waar de migrant geen historische of culturele banden mee heeft.

‘Migrancy means, therefore, not only changing places, it also means changing the nature of places.’⁶

De aanwezigheid van migranten in bepaalde delen van het stadsweefsel is zeer voelbaar. Nochtans heeft de doorsnee migrant of migrantengroep niet meteen de middelen om architecturale of stedelijke infrastructuur naar zijn hand te zetten. De ruimtelijkheid die een migrant produceert in zijn nieuwe stedelijke omgeving is fragieler en meer provisorisch van aard. Eerder dan stadsdelen of -wijken, eerder dan gebouwen, zijn het de sporen in de gebouwde omgeving die de aanwezigheid van de migrant representeren. Die sporen zijn veel minder zichtbaar op plannen en analyses van de fysieke stedelijke infrastructuur, dan ze voelbaar zijn in de geleefde wereld van een stad. De kloof tussen

hoe fundamenteel migratie dan ook moge zijn voor wat de hedendaagse stad vormt, en hoe schaars en moeizaam stedenbouwkundige en architecturale analyse van het fenomeen blijft, is dan ook even paradoxaal als begrijpbaar.

Religieuze ontmoetingsplaatsen in de stad

Eén van de stedelijke ruimtes waar de sporen van migratie expliciet worden, is de ontmoetingsplaats van migranten. In bepaalde winkels, horeca, straten of open stadsruimtes, daar waar migranten geregeld samenkomen, ontstaan knopen in de netwerken van migranten in de stad. Het zijn plaatsen die een zekere symbolische lading en representatieve waarde krijgen voor de migrantengroep die ze eigen maakt. Dat vertaalt zich naar de ruimtes in kwestie, soms op infrastructureel niveau, maar vooral ook op niveau van het ruimtegebruik en van de aanwezige inkleding en betekenisdragende objecten in de ruimte. Het is tenslotte niet alleen de fysieke plaats zelf, maar ook en vooral de natuur van de plaats die geaffecteerd wordt.

Eén type ruimte die veel van de voorgaande aspecten samenbrengt is de kerk, moskee of gebedsplaats van een migrantengroep. Ook, en misschien zelfs vooral, in de context van migratie blijven gelovigen hun religie actief beoefenen. Geloof blijkt dan ook vaak een fundamentele pijler in de identiteitsconstructie van de migrant en zijn gemeenschap. Over aanhangers van de islam in de context van migratie wordt met regelmaat bericht door de media. Dat er zich moskeeën bevinden in de Belgische steden lijkt dan ook al algemeen geweten. Deze plaatsen zijn veel meer dan alleen ruimtes die toelaten een religie te beoefenen, zo leert het werk van Meryem Kanmaz. Het zijn centra van etnische gemeenschappen, ankerpunten voor de moslim in een niet-islamitische stad, maar ook plaatsen voor ‘kennis en onderwijs, ontmoeting, solidariteit, gemeenschapsvorming en politiek’.⁷

Ook onder de Sub-Saharisch Afrikaanse inwoners van Gent zijn er moslims. De groep is echter overwegend christelijk en blijkt veelal uit aanhangers van pinksterkerken te bestaan. Het christelijk-charismatische pinkstergeloof van deze migranten is een soort ‘draagbare identiteit’, en dus ook zeer aanwezig in de

context van de diaspora.⁸ Dit resulteert in het oprichten van kleine parishes die zich aansluiten bij pinkstergroeperingen met sterk uitgebouwde, intercontinentale, netwerken van geloofsgroepen. Elk van deze *parishes* wordt wekelijks op verschillende dagen bezocht voor vieringen, gebedsmomenten en bible studies door de kleine Afrikaanse geloofsgroepen. Ook bepaalde van de bestaande katholieke, protestantse of anglicaanse kerken in Gent worden bezocht door de Afrikaanse migranten.

Het onderzoek van deze thesis zal zich richten op de (christelijke) gebedsplaatsen van de Afrikaanse diaspora in Gent. Dit gebeurt niet vanuit een uitgesproken religieuze interesse, maar vanuit een architecturaal en stedenbouwkundig oogpunt dat één van de ruimtelijke manifestaties van migratie tracht onder de loep te nemen, en in de wetenschap dat deze plaatsen belangrijke knopen zijn in het Afrikaanse sociale netwerk in Gent.

Onderzoeksvraag

Deze thesis heeft als doelstelling om vanuit een architecturaal en stedenbouwkundig perspectief een blik op het fenomeen van de Afrikaanse kerken te werpen en zijn ruimtelijke manifestaties in het stedelijke weefsel van Gent op te zoeken, in kaart te brengen en te analyseren. Hiertoe worden deze ruimtes op de schaalniveaus van het object, het gebouw, de stad en het netwerk geanalyseerd. Het uiteindelijke doel is om via het produceren en analyseren van kaarten, plannen en foto’s enkele centrale vragen aan te gaan zoals waar en hoe deze kerken zich in het stadsweefsel van een middelgrote stad als Gent manifesteren, welke rol architectuur speelt in het verhaal van de Afrikaanse kerken en hoe ze deze architectuur beoefenen en wat de rol van virtuele netwerken in dit geheel is.

.....
4 Denk maar aan de detentiekampen, bewakingsmuren van het ‘Fortress Europe’, fenomenen als gentrificatie, ...

5 Cairns, Stephen, ‘Introduction’, in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 1.

6 Abbas, Ackbar, ‘Building Hong Kong: From migrancy to disappearance’, in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 129.

.....
7 Kanmaz, Meryem, *Islamitische ruimtes in de stad: De Ontwikkeling van Gebedsruimtes, Moskeeën en Islamitische Centra in Gent* (Gent: Academia Press, 2009).

.....
8 Meyer, Birgit, ‘Christianity in Africa: From African Independent to Pentecostal-Charismatic Churches’, *Annual Review of Anthropology*, 33 (2004), 447-474 <<http://www.jstor.org/stable/25064861>> [laatst geraadpleegd op 13 juni 2014].

Methodologie

Het resultaat van een klein jaar onderzoekend werk bundelt zich in deze thesis, die opgebouwd is uit een inleiding, twee delen en een besluit. Het eerste deel gaat onder de titel 'Inleidend Kader: Diaspora, Religie en de Stad'. Het diept uit wat al in grove lijnen werd geschetst in de inleiding en bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk van deel één wordt dieper ingegaan op de notie superdiversiteit en zijn relatie tot de middelgrote stad, waarna een beknopt overzicht gegeven wordt van bestaand onderzoek en cijfers in verband met migratie en Afrikaanse diaspora in Gent. Het tweede hoofdstuk 'Migratie van Religie' geeft meer uitleg bij de pinksterkerken. Hun voornaamste karakteristieken, ontstaansgeschiedenis en spectaculaire groei in de laatste decennia wordt uiteengelegd, met aandacht voor het transnationale, expansieve aspect van deze organisaties. Vervolgens wordt de zogenaamde 'reverse mission' besproken: de missievorming van deze geloofsgroepen vanuit Afrika naar Europa. Dit laatste wordt grafisch geïllustreerd aan de hand van case-study die de indrukwekkende ruimtelijke verspreiding van zo een geloofsgroep uit Nigeria op een kaart van Europa bestudeert.

Deze eerste twee hoofdstukken van deel één bieden een elementaire geschiedenis en achtergrond om de analyse uit het typologisch onderzoek naar de Afrikaanse kerken in Gent te kaderen. Het derde hoofdstuk van deel één legt een architecturaal en stedenbouwkundig perspectief vast om met de ruimtelijke manifestaties van migranten in de stad om te gaan. Het vergt wat rekken aan de begrippen architectuur en stedenbouw om bepaalde ladingen te dekken.

Catalogus

Het deel II vormt het zwaartepunt en lijf van de thesis: het typologisch onderzoek. Deel II opent echter niet met het onderzoek zelf, maar met de catalogus, die het onderzoeksterrein in Gent afbakt. De catalogus is een in wezen zeer eenvoudige opsomming van die gebouwen die ik in de maand april van 2014

als Afrikaanse kerken in Gent beschouw. De mobiliteit van deze kerkgroepen zorgt ervoor dat elke oplijsting er per definitie een zeer tijdelijke is. In december 2013 ging hij er anders uitgezien hebben en wanneer ik dit schrijf, augustus 2014, weet ik dat hij alweer anders zou uitzien. Toch was het net in dat complexe en veranderende landschap van Afrikaans-religieuze manifestaties in Gent van grote waarde om een catalogus vast te leggen: een vaste basis vanwaar de typologische analyse zijn vertrekpunt vindt. En een eindpunt van 'het zoeken'.

Dat 'zoeken' vormde namelijk een belangrijk deel van mijn tijdsbesteding dit jaar. Het onderzoek van deze thesis begon dan ook met de open vraag: 'Zijn er Afrikaanse kerken in Gent?' Een website van de 'Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst', bracht al snel een aantal potentiële adressen naar boven die echter vaak verouderd bleken. Eindeloos facebookpagina's afscrollen, gesprekken met andere kerkgangers en andere toevalligheden – in min of meerdere mate afgedwongen – leverden de uiteindelijke adressenlijst.

Typologisch onderzoek

Het typologisch onderzoek volgt na de catalogus. Het is opgedeeld in vier delen volgens verschillende schaalniveaus. [small], [medium], [large] en [extra-large] behandelen respectievelijk het object, het gebouw, de stad en het virtuele netwerk, en worden grafisch gerepresenteerd door foto's, getekende plannen, kaarten en schema's. Zowel het produceren van dit materiaal als het analyseren ervan leidt tot de bijhorende teksten en de voornaamste inhoud van deze thesis als geheel.

Natuurlijk kan het ene schaalniveau niet zonder het andere gezien worden en er wordt dan ook vaak verwezen naar een voorgaande of volgende schaal. De strakke opdeling volgens schaalniveaus lijkt op het eerste zicht een analyse te impliceren die enkel en alleen de fysieke leefomgeving als een soort

onveranderlijk studieobject behandelt. Ze is echter net doorspekt met fragmenten van de geleefde wereld, zoals korte impressies en situatieschetsen van vieringen en andere taferelen in en rond de Afrikaanse kerken. Op getekende plannen vervaagt de grens tussen de fysieke en de geleefde wereld: ze geven de harde infrastructuur van de kerkgebouwen weer, maar hebben vooral veel aandacht voor de meer tijdelijke inkleding en invulling van de ruimtes en beelden tot slot een momentopname van het ruimtegebruik af: ook de lichamen van de Afrikaanse migranten in de kerkruimtes vormen een essentieel deel van de informatie.

Veldwerk

Wegens het complete gebrek aan betrouwbaar, secundair bronmateriaal over de Afrikaanse kerken in Gent en een algemene schaarste aan bronnen die vanuit een architecturaal of stedenbouwkundig oogpunt het onderwerp van de Afrikaanse migrantenkerken in het globale noorden behandelen, moest het meest elementaire zoek- en veldwerk nog gebeuren om te begrijpen welke vorm een Afrikaanse kerk in Gent aanneemt of kan aannemen. In plaats van eerst een theoretisch kader te schetsen en dit daarna te toetsen aan de praktijk, hoorde het veldwerk vanaf week één bij het onderzoek. De overflow aan informatie en indrukken was dan ook groot toen ik voor het eerst, bij de *Redeemed Christian Church of God* op zondag 6 oktober 2013, een Afrikaanse kerkviering bijwoonde. Dit geldt zowel over de ruimte van de viering als de viering zelf.

Van oktober 2013 tot mei 2014 zocht, vond en bezocht ik de Afrikaanse kerken uit de catalogus. Het onderzoek is dus voor een belangrijk deel gebaseerd op een blik van binnenuit. Het is onmogelijk om de Afrikaanse kerken en hun architectuurpraktijk die zich vooral in het interieur van de gebouwen situeert, vanuit een vogelperspectief te bestuderen. Het onderzoek impliceert dus ook dat ik mezelf in de ruimtes en tussen de kerkgangers begaf, en dat deed ik meestal tijdens of vlak na de vieringen. In een notitieboekje werden schetsen en planvormen opgetekend naast elementaire informatie zoals het geschat aantal aanwezigen, de taal, maar ook de opbouw van een viering, de inhoud van bepaalde preken en de informatie die kerkbezoekers en pastors met me deelden.

Om een overzicht te houden over 'het alles' dat ik aan het optekenen en fotograferen was, bleek een indeling van het verzameld materiaal

en de bijhorende vragen per schaalniveau een verhelderende zet. Het is dan ook hier dat de opdeling volgens objecten, gebouwen, de stad en het netwerk zijn oorsprong vindt. Deze uiterst eenvoudige indeling werkte niet alleen zeer verhelderend bij het in kaart brengen van de veelheid aan indrukken, ze hielp ook sterk de primaire focus van het onderzoek op het fysieke en het materiële te houden, in een omgeving waar al gauw de neiging ontstaat te focussen op antropologische aspecten van religie en migratie.

Secundaire Bronnen

Naast het primair bronmateriaal wens ik hier twee secundaire bronnen aan te halen, die op een heel verschillende manier belangrijk waren voor het onderzoek. De eerste bron is in feite een verzameling van publicaties, debatten en artistiek werk samengebracht onder het overkoepelende onderzoeksproject 'Global Prayers: Redemption and liberation in the city'. Ik woonde twee dagen van het 'Global Prayers Congress' in het Haus der Kulturen der Welt bij, en heb bijzonder veel gehad aan de verzameling van artikels uit twee van hun publicaties, met name *Faith is the Place: The Urban Cultures of Global Prayers* en *Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religious in the City*.¹ Artistieke projecten, artikels en essays gepubliceerd door of gelinkt met dit onderzoeksproject waren dan ook de voornaamste bronnen die, net als deze thesis, uitspraken doen over de ruimtelijke manifestaties van nieuwe religieuze groeperingen in het stadsweefsel. Vooral bij de typologische analyse zal dan ook vaak verwezen worden naar of vergeleken worden met resultaten en stellingen uit dit onderzoeksproject.

Op een heel andere, minder aanwijsbare manier, was het werk *Kinshasa, Tales of the invisible city* van Filip de Boeck waardevol voor het tot stand komen van deze thesis. De relativering van het belang van stedelijke infrastructuur tegenover een soort mentale stad, bood belangrijke inzichten en verklaringen, waar het typologisch onderzoek af en toe in meegaat, maar zich net zo vaak tegen afzet.²

1 metroZones (ed.), *Faith is the Place: The Urban Cultures of Global Prayers*, metroZones, 11 (Berlijn: b_books, 2012). / Jochen Becker, et. al., (eds), *Global Prayers: Contemporary Manifestations of the Religious in the City*, metroZones, 13 (Zürich: Lars Müller Publishers, 2014).

2 De Boeck, Filip, en Marie-Françoise Plissart, *Kinshasa, Tales of the invisible city* (Gent: Ludion, 2004).

Deel I

Inleidend
Kader:
Diaspora,
Religie
en de
Stad

1. Superdiversiteit in de middelgrote stad

1.1 Superdiversiteit: metropool versus middelgrote stad

'The Urbanization of the World', het is de klinkende titel van een artikel van Edward Soja en Miguel Kanai, gepubliceerd in het boek met de al even veelzeggende titel *The Endless City*. De wereld verstedelijkt en steden worden steeds groter. In 2006 is er een symbolische kaap bereikt: er wonen wereldwijd meer mensen in de stad dan erbuiten.

'This rural-urban tipping-point however, is just one measure of a much more extensive, focused and accelerating urbanization process that has been spreading over the entire Earth's surface for at least the past 30 years.'¹

De wereldwijde verstedelijking zal zich voortzetten en er wordt dan ook verwacht dat 70 procent van de wereldbevolking tegen 2050 in steden zal leven. Deze indrukwekkende cijfers van stedelijke groei zijn te verklaren dankzij grootscheepse migratiebewegingen: weg van het platteland, naar de stad. Parallel hiermee zijn ook de cijfers van internationale migratie hoger dan ooit en deze wijzen, zeker niet alleen maar wel overwegend, naar landen van het globale Noorden.² Een kleine greep uit recente krantenkoppen leert dat de druk op het hek rond Europa, ofwel 'Fortress Europe', er niet op vermindert. Steeds meer Afrikaanse migranten wagen zich aan de oversteek van de Middellandse Zee in overvolle bootjes of beklimmen de hekkens rond Ceuta en Melilla, de Spaanse enclaves op Afrikaanse bodem. Asielcentra op Ceuta, Melilla en Lampedusa zitten al ver boven hun capaciteit en daarenboven zouden meer migranten dan ooit zich in Noord-Afrikaanse landen bevinden, in de hoop hun geluk in Europa te beproeven.

Internationale migratie stroomt ruwweg naar het globale Noorden en daar concentreert die migratie zich in stedelijke gebieden. De aantallen, en dus stedelijke concentraties, van migranten worden steeds groter worden en dat in een tijdperk waarin de stad 'een steeds centralere uitvalsbasis en ankerplaats in een globaliserende wereld wordt.'³ De omgang met immigratie wordt dus niet alleen een fundamenteel stedelijke kwestie, maar zal ook (opnieuw) aan de fundamentele van ons denken en onze samenleving in zijn geheel raken, zoals Doug Saunders in het voorwoord van zijn boek *De Trek naar de Stad* voorspelt.⁴

Superdiversiteit als perspectief

Niet alleen is internationale migratie de laatste tijd sterk aan het toenemen, de complexiteit van de migratie valt steeds moeilijker te vereenvoudigen tot een aantal nationaliteiten telkens met bijhorend sociaal-economisch profiel en cultureel stereotype. Er is sprake van 'diversificatie binnen de diversiteit'.⁵

'This diversification applies not only to the range of migrant-sending and migrant-receiving countries, but also to the socio-economic, cultural, religious, and linguistic profiles of the migrants as well as to their civil status and their migration trajectories.'⁶

De eerste introductie van de term 'superdiversiteit' situeert zich in een onderzoek naar migratie in London (en Groot-Brittannië) in 2005 waar de term door Steven Vertovec

1 Soja, Edward en Miguel Kanai, 'The Urbanization of the World', in *The Endless City*, eds. Ricky Burdett en Dejan Sudjic (Londen: Phaidon, 2007), 54.

2 Ook de stad breidt uit naar het platteland en annexiert omliggende dorpen. / Ook migratie van Noord naar Zuid of Zuid naar Zuid is een feit. Denk maar aan de migratie naar Zuid-Afrika. / Saunders, Douglas, *De Trek naar de Stad*, vertaald door Guus Houtzager (Ruinen: Druk Bariet, 2010), 11. / Cairns, Stephen, 'Introduction', in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 3.

3 Geldof, Dirk, *Superdiversiteit: Hoe Migratie onze Samenleving Verandert* (Leuven: Acco, 2013), 27.

4 Saunders, *De Trek naar de Stad*, 11. / Cairns, 'Introduction', 4.

5 Geldof, *Superdiversiteit*, 28.

6 Arnaut, Karel, 'Super-diversity: Elements of an Emerging Perspective', *Diversities*, 14 (2012) < www.unesco.org/shs/diversities/vol14/issue2/art1> [geraadpleegd op 10 juni 2014], 3.

werd aangewend.⁷ Ondertussen duikt het woord steeds meer op in media en boeken, dit veelal ter vervanging van het begrip ‘de multiculturele samenleving’. Het begrip ‘superdiversiteit’ beschrijft een fenomeen dat zijn aanvang kent bij het einde van de Koude Oorlog. De val van de Sovjet-Unie luidde een tijdperk in met onder andere een scala aan nieuwe en meer complexe migratietrajecten wereldwijd.⁸

‘In its sustained critique of multiculturalism, one may sense super-diversity’s aspiration to pass from being merely a ‘summary term’ to becoming an emergent approach or a perspective’⁹

‘Superdiversiteit’ is dus een kritiek op, of opvolger van, het woord ‘multicultureel’ dat, in Europa, eigenlijk hoort bij de periode tussen tweede wereldoorlog en de val van de Berlijnse muur, een periode waarin naast de hoogopgeleide expats, vooral laaggeschoolde arbeiders uit een beperkt aantal mediterrane landen naar België migreerden. Immigratie bleef min of meer transparant en kon in grote lijnen vereenvoudigd worden tot enkele nationaliteiten met bijhorende migratiemotieven en sociale klassen: een denkbeeld dat ondertussen helemaal niet meer strookt met de werkelijke situatie. ‘Superdiversiteit’ haalt net deze irreële helderheid, geïnsideerd door ‘multiculturalisme’, onderuit.¹⁰

De overgang in terminologie impliceert ook dat de verschillende ‘culturen’, de verschillende minderheden en de meerderheid, als daar nog sprake van is, niet langer teruggetrokken naast elkaar kunnen leven in ‘cultureel en fysiek gescheiden gemeenschappen van minderheden zoals door multiculturalisme gelegitimeerd’.¹¹ In plaats van een afzonderlijk beleid, territorium en aanpak per groep te organiseren en te aanvaarden moet net een verhoogde interactie tussen de verschillende minderheidsgroepen het uitgangspunt zijn.

7 Vertovec, Steven, ‘Opinion: Super-diversity revealed’, *BBC News*, 20 september 2005, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/4266102.stm> [laatst geraadpleegd op 9 augustus 2014]. / Ceuppens, Bambi, en Karel Arnaut, ‘Een halve eeuw Congolese aanwezigheid in Brussel, een superdiversiteitsperspectief’, ongepubliceerde paper.

8 Arnaut, ‘Super-diversity’, 3.

9 Arnaut, ‘Super-diversity’, 4.

10 De Congolese aanwezigheid in Brussel is één van de, ongetwijfeld talrijke, voorbeelden die nooit in de ‘grote lijnen’ pasten. / Verhaeghe, Pieter-Paul, ‘Gent als Migrantestad: Nieuwe Vormen, Nieuwe Gedachten?’, *Tiens Tiens*, 28 (2012), 32. / Arnaut, ‘Super-diversity’, 4.

11 Arnaut, ‘Super-diversity’, 4.

Deze verhoogde interactie en complexiteit wordt ook wel beschreven als de ‘etnische mozaïek’.¹²

Superdiversiteit in de Middelgrote Stad

‘Immigration is, in many ways, the lifeblood of emerging global cities such as Shanghai, Mexico City or Johannesburg’¹³

Zoals enige intuïtie wel doet vermoeden zijn het vooral de wereldsteden, metropolen, die het hoogst scoren op vlak van migratiecijfers. Het zijn deze steden die meest betrokken zijn met de globalisering die ook meest opvallend ‘superdivers’ zijn. Zelfs statistische feiten over deze steden zijn spectaculair en daar spelen boeken als *The Endless City* op in door bijvoorbeeld een volledig hoofdstuk te wijden aan ruwe - weliswaar grafisch verzorgde - ‘Data’ over de steden van hun onderzoek.

In Europa is echter weinig sprake van de expansieve metropolen die in boeken als *The Endless City* geschetst worden. Gebieden als de ‘Euro-Lowlands’¹⁴ worden door Soja en Kanai beschreven als ‘transnationaal dens verstedelijkt gebied met 50 miljoen inwoners en deel van de Europese megalopolis (Grieks voor ‘grote stad’)’ en dat lijkt in de lijn te liggen van de andere metropolen die ze bespreken. Zo past ook het verstedelijkt gebied waartoe bijvoorbeeld de Vlaamse Ruit hoort in hun discours en in de cijfers die ze hanteren over megasteden en -verstedelijking wereldwijd. De realiteit blijft dat dit gebied vooral bestaat uit dorpen, kleine en middelgrote steden. Het is een gebied niet alleen ‘gekaracteriseerd door de afwezigheid van een *overarching metropolitan centre* zoals Londen of Parijs,’ zoals Soja en Kanai zelf aangeven, maar vooral ook gekarakteriseerd door de afwezigheid van de metropolitane spanning, bevolkingsdichtheid en -mentaliteit (of toch bijna).¹⁵

12 Verhaeghe, Pieter-Paul, Koen Van der Bracht, en Bart Van de Putte, *Migrant zkt Toekomst: Gent op een Keerpunt tussen Oude en Nieuwe Migratie* (Antwerpen: Garant, 2012), 12. / Geldof, *Superdiversiteit*, 116.

13 Burdett, Ricky en Philipp Rode, ‘The Urban Age Project’, in *The Endless City*, eds. Ricky Burdett en Dejan Sudjic (London: Phaidon, 2007), 22.

14 ofwel het gebied ‘Ruhr-Cologne, Amsterdam-Rotterdam, Brussels-Antwerp, Lille’ (Soja, ‘The Urbanization of the World’, 62.)

15 Soja, ‘The Urbanization of the World’, 61. / Corijn, Eric en Stijn Oosterlyncx, ‘Is Brussel een superdiverse stad?’, Debat, Beeldbrekers van Pianofabriek, MO*, Masereelfonds en Kif Kif, Brussel, 23 april 2013 <<https://www.youtube.com/watch?v=nO7hoH5B0PM>> [laatst geraadpleegd op 9 augustus 2014].

Europa is dan ook ‘bij uitstek een continent van kleine en middelgrote steden’.¹⁶ Echter ook in de ‘getemperde’ stedelijke ervaring’ van de middelgrote stad worden migratie en superdiversiteit steeds meer een belangrijk onderdeel. Meer zelfs, migratie maakt al langer een fundamenteel deel uit van de middelgrote stad dan algemeen wordt aangenomen. Op de Gentse Lente argumenteerde doctoraatsstudente Jozefien de Bock dat migratie al meermaals de stad gered heeft: bij de massale stadsvlucht van de middenklasse in de jaren ‘60 vulden migranten de leemte op en tot nu nemen ze heel wat informele jobs en goedkope arbeid op zich in ondermeer de bouw en horeca, goedkope arbeid waar een deel van onze economie op steunt.¹⁷

Bovendien, zo zijn cultuurfilosoof Eric Corijn en stadssocioloog Stijn Oosterlyncx het er over eens in een debat, kan je migratie in de Belgische ‘grootstad’ Brussel, niet loskoppelen van migratie in pakweg Aalst, Antwerpen, Sint-Niklaas en Gent, wat nu stevast wel lijkt te gebeuren. Migranten blijken de conventionele grenzen van steden minder scherp te volgen of aan te voelen. Als Brussel met andere woorden in de ‘frontlinie van de globalisering’ ligt zal ook Aalst dat aan zijn migrantenpopulatie merken. De cijfers die migratie beschrijven zijn in de middelgrote steden is in absolute en in relatieve zin minder groot dan - of komen in tijd iets achter op - de grootsteden. Echter, ook in de middelgrote stad is superdiversiteit een groeiende realiteit.¹⁸

Willen we de verscheidenheid van een stedelijk fenomeen zoals migratie onderzoeken in Europa, dan zal het lang niet volstaan naar de grootsteden te kijken, aangezien die tenslotte de uitzondering binnen de Europese stedelijke conditie vormen.¹⁹ Ook de middelgrote stad wordt superdivers, zo argumenteert niet alleen Pieter-Paul Verhaeghe. Misschien kunnen we het perspectief ook omdraaien en stellen dat het eigen is aan superdiversiteit dat ze zich niet alleen op de metropool maar ook op de middelgrote stad richt. Zo kan niet

16 Dehaene, Michiel, Klaske Havik, en Bruno Notteboom, ‘De Middelgrote Stad als Europese Stedelijke Conditie en Strategie’, *OASE*, 89 (2012), 2.

17 De Bock, Jozefien, Bruno Meeus, Birsan Taspinar en Ben Banaouisse, ‘Migratie redt de stad’, Debat, De Gentse Lente van de Gentse Lente vzw, Gent, 21 maart 2014.

18 Corijn, ‘Is Brussel een superdiverse stad?’. / Zowel in absolute als relatieve cijfers is migratie op dit moment minder groot voor de middelgrote steden: zo heeft Brussel nu een bevolking waarvan meer dan vijftig procent wortels in migratie heeft. Antwerpen zal deze kaap binnen enkele jaren bereiken, en voor Gent blijft ze nog even buiten zicht.

19 Dehaene, ‘De Middelgrote Stad’.

alleen geconstateerd worden dat, maar ook verklaard worden waarom de middelgrote stad superdivers wordt: samen met de diversificatie van landen van oorsprong, motieven, sociaal-economische posities, culturen en geloofsovertuigingen van de migrant, worden ongetwijfeld ook de keuzes van de migrant diverser, niet alleen de keuze van land van aankomst, maar ook van (het soort) stad van aankomst.

Door in de middelgrote stad Gent in te zoomen op een migrantengroep waar hier tot nog toe amper aandacht is aan besteed, namelijk Sub-Saharisch Afrikaanse migranten, en daarenboven een specifieke praktijk die deze groep met zich meebrengt in kaart te brengen, kadert deze thesis ook in de bredere kanteling van migratie en het denken over migratie die op til is.

‘Wat superdiversiteit doet is niet minder maar meer. Zo vraagt het in niet enkel aandacht voor de specificiteit van migratietrajecten van bepaalde groepen of subgroepen (...) maar tevens voor de specifieke lokale dynamieken op de plaatsen, de landen, steden, wijken en straten, waar deze migranten neerstrijken hetzij als bewoners, hetzij als neringdoeners, hetzij als gebruikers of consumenten.’²⁰

20 Ceuppens, ‘Congolese aanwezigheid’, 18-19.

1.2 Migratie naar Gent: Afrikaanse diaspora

‘Wereldsteden als New York, Sao Paulo, Toronto of Sydney zijn al langer ‘majority-minority cities’: steden waar de meerderheid van de bewoners uit een brede waaier van minderheden bestaat. Dat begint zich nu ook in landen als België en Nederland te manifesteren.’²¹

Superdiversiteit laat zich gemakkelijk linken aan de grootsteden, die vaak al bij de zogenaamde *majority-minority* steden horen. Echter ook in een middelgrote stad als Gent, onlangs tot ‘metropool in zakformaat’²² bestempeld, doet het fenomeen zich voor: niet langer kan migratie in Gent vereenvoudigd worden tot de aanwezigheid van arbeiders met roots in mediterrane landen - voornamelijk Turken en Noord-Afrikanen - en hun familie, ofwel de klassieke migrantengroepen. Steeds meer worden ook in de media zogenaamde ‘nieuwe nieuwe Gentenaars’ gesignaleerd. Oost-Europese migranten uit Polen, Slowakije, Roemenië, Bulgarije en ex-Joegoslavië werden de laatste tijd sterk gemediatiseerd. Hun migratiepatronen zijn niet altijd dezelfde als die van de klassieke migrantengroepen: sinds hun recente toetrede tot de EU zorgen de open grenzen voor minder permanente migratie en bijvoorbeeld meer tijdelijke migratie van Polen, cirkelmigratie van Slowaken, ...²³ Het wordt er niet gemakkelijker op om deze migranten onder een bepaalde noemer te klasseren. Terwijl deze Oost-Europeanen veranderingen in het Gentse migrantielandschap teweegbrengen, bevindt zich hier ondertussen al een tweede en derde generatie Turken en Noord-Afrikanen die lang niet meer allemaal in het stereotype beeld van de migrant passen: onder hen bevinden zich succesvolle ondernemers die naar de buitenwijken verhuizen, huisbazen die verhuren aan nieuwe migranten, Turkse bakkers en handelaars in bouwmaterialen die zich op elke Gentenaar richten, ...

Voorgenoemde groepen worden ondertussen ‘vervoegd door nieuwe migranten afkomstig uit alle windstreken, waaronder de Ghanezen en de Russen, die in Gent geen onbelangrijke groep vormen.’²⁴

Cijfers

Deze thesis zal zich concentreren op de Sub-Saharisch Afrikaanse migranten in Gent. Het is een relatief kleine, maar vooral onderbelichte groep. Onder de Sub-Saharisch Afrikanen zijn de Ghanezen duidelijk het best - en vaak als enige - vertegenwoordigd in de beschikbare statistieken.

De cijfers in onderstaande tabel geven de aantallen bewoners van Gent van enkele nationaliteiten of origines weer, voor de jaren 1999, 2006 en 2013.²⁵ Kinderen geboren in België, die automatisch de Belgische nationaliteit verwierven, werden niet meegerekend. Het zijn met andere woorden allen eerste generatie migranten. De tabel leert dat Turken in Gent de belangrijkste minderheid vormen. Gezien de relatief lange geschiedenis van Turken en Marokkanen in België hebben deze ook de grootste tweede en derde generatie voortgebracht die nog met één voet in hun etnische wortels staan, maar dus niet in de cijfers van deze tabel werden opgenomen. Dit feit versterkt alleen maar hun positie als belangrijkste minderheidsgroep.

In de media krijgen naast voorgaande migrantengroepen van Gent, de laatste tijd vooral Oost-Europese migranten veel aandacht. Niet onterecht zo blijkt: vijftien jaar geleden bestond de groep nauwelijks in Gent, nu vormen ze één van de grootste migrantengroepen. Vooral de toename van het aantal immigranten met Bulgaarse nationaliteit blijkt imposant.²⁶

24 Verhaeghe, ‘Ruimtelijke Segregatie’, 7.
25 Bijvoorbeeld: onder Turkse origine worden hier zowel personen met Turkse nationaliteit gerekend als personen die ooit de Turkse nationaliteit hadden, maar ondertussen de Belgische verworven hebben.
26 Bulgarije is sinds 2007 lid van de EU. Slowakije en Polen zijn sinds 2004 lid.

	1999	2006	2013
Turkse origine [aantal]	-	14480	15620
Turken [aantal]	7706	4871	4375
Marokkaanse origine [aantal]	-	2859	3241
Marokkanen [aantal]	1433	963	812
Bulgaarse origine [aantal]	-	822	7156
Bulgaren [aantal]	38	671	6592
Slovaakse origine [aantal]	-	1002	1912
Slowaken [aantal]	10	966	1687
Poolse origine [aantal]	-	574	1478
Polen [aantal]	97	461	1280
Ghanese origine [aantal]	-	695	1427
Ghanezen [aantal]	164	412	695

Deze tabel is gebaseerd op cijfers teruggevonden op Gent Buurtmonitor²⁷

Over de Sub-Saharisch Afrikanen wordt daarentegen weinig gesproken. Hun aantal is nochtans niet onbelangrijk en zit sterk in de lift. Naast de personen van Ghanese origine (1427) behoren in Gent personen van de volgende Sub-Saharische nationaliteiten tot de dertig grootste minderhedengroepen - althans volgens cijfers uit 2010: Congo (459), Nigeria (304), Kameroen (229), Senegal (64), Ethiopië (61) en Togo (55).²⁸ Deze cijfers zijn ongeveer verdrievoudigd sinds 2001, wat op een aangroei wijst evenredig met die van de Ghanese populatie in Gent in die periode. We kunnen er vanuit gaan dat ook deze groepen nog zijn blijven groeien in de laatste jaren en hun opgetelde aantal dus tegen het jaar 2014 ergens tussen de 1300 en 1600 gestrand is. Daarbij tellen we nog minstens een zeshonderdtal personen van kleinere groepen die een andere Sub-Saharische nationaliteit hebben.²⁹ Wat het totaal aantal personen met Sub-Saharisch Afrikaanse origine, officieel aanwezig en ingeschreven of asiel aanvragend,

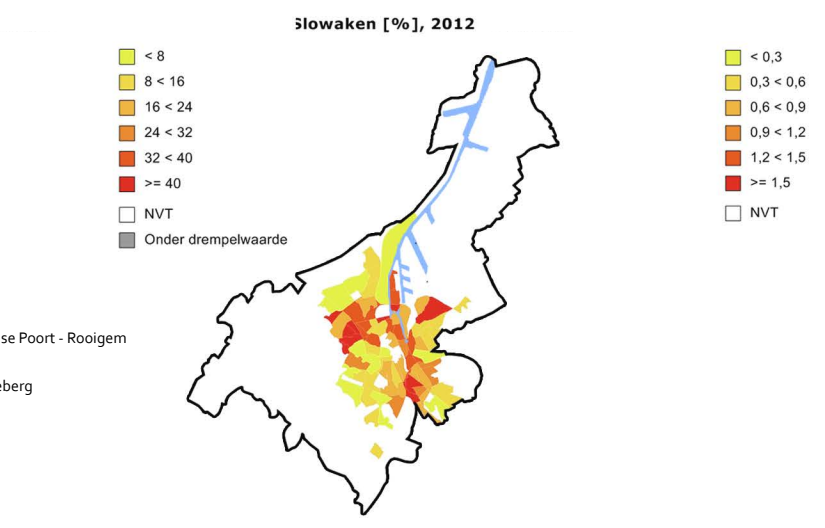
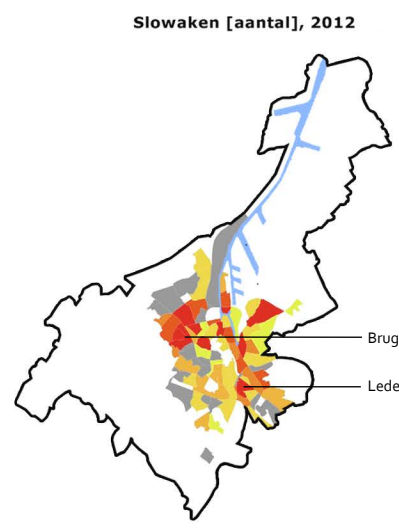
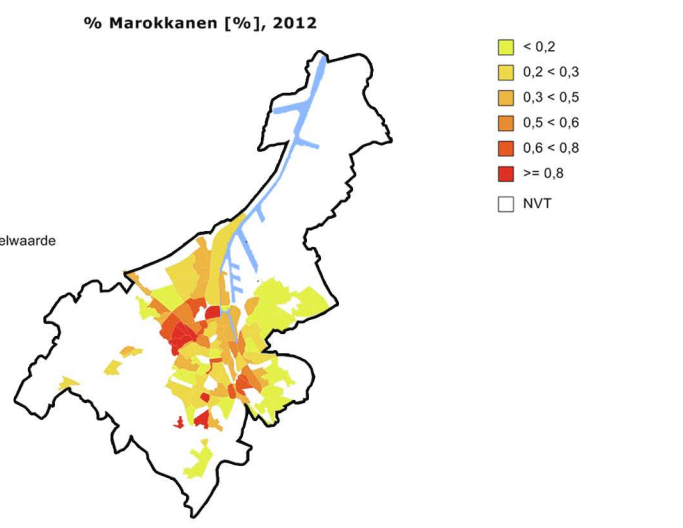
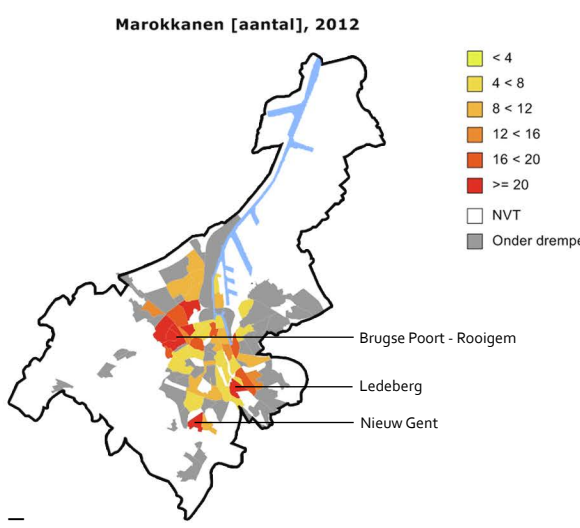
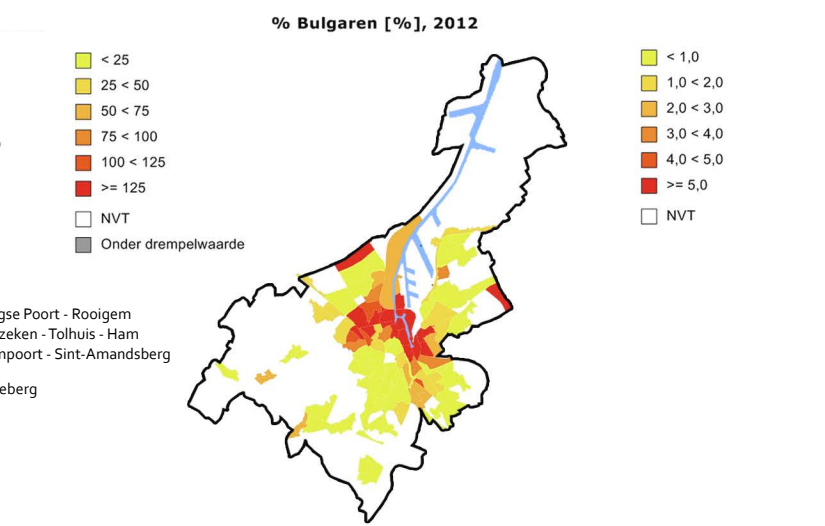
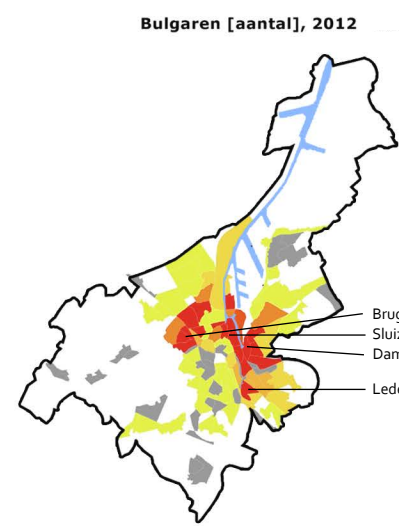
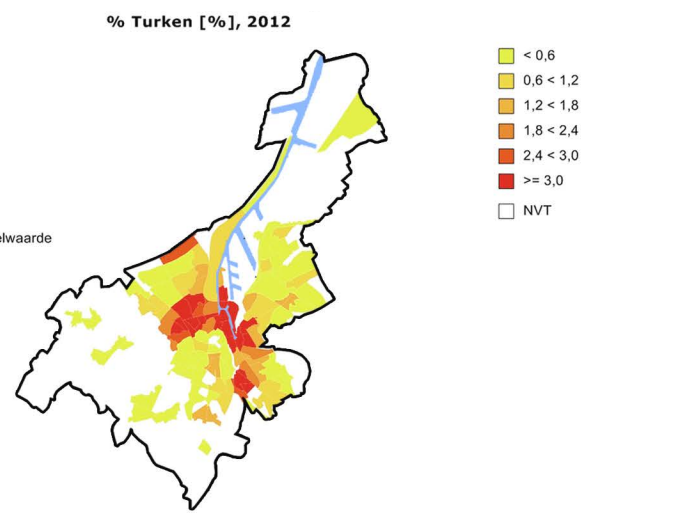
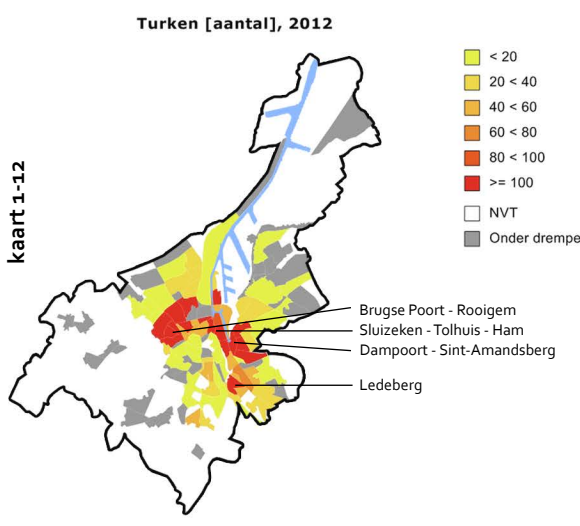
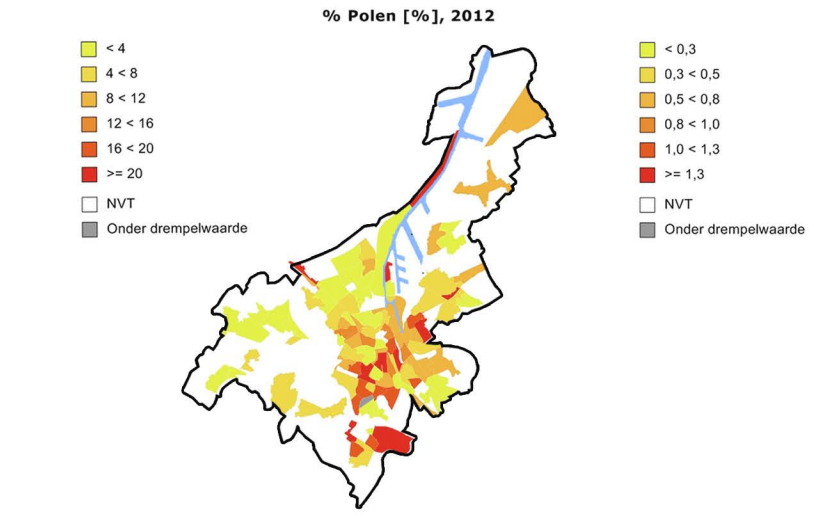
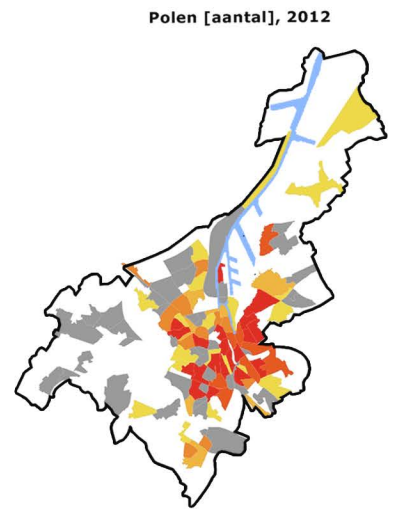
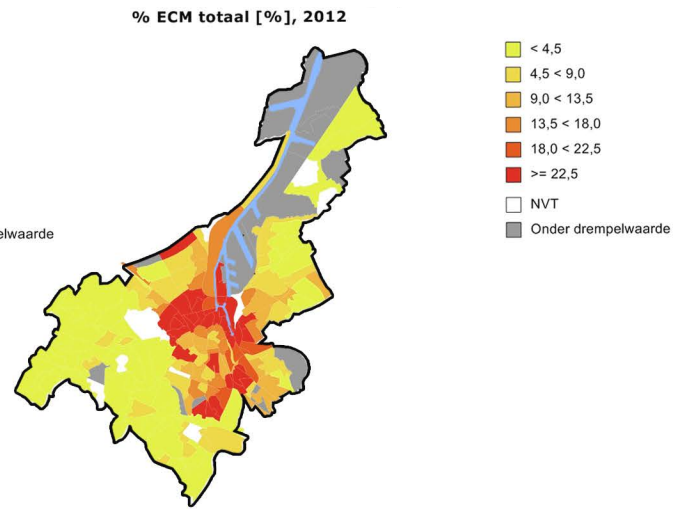
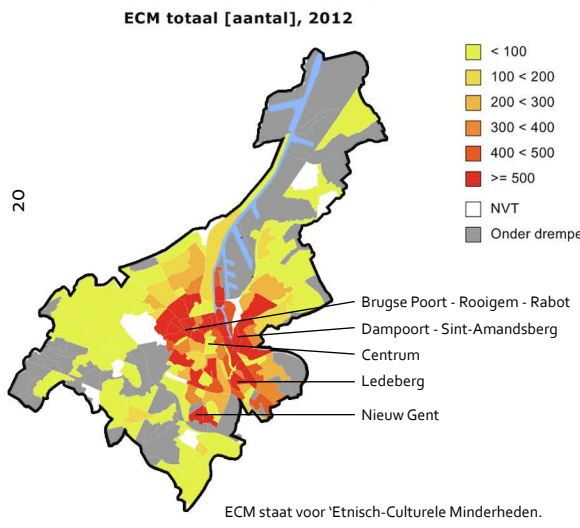
exclusief kinderen geboren in België, op een 3500 à 4000-tal zou brengen. Tellen we daarbij de kinderen van eerste generatie ouders die niet in deze statistieken zitten en de illegale Sub-Saharische Afrikanen die er ongetwijfeld ook zijn, dan komt het totaal waarschijnlijk aan om en bij de 4500 à 5000.³⁰ Er wonen een kleine 250.000 mensen in Gent, waarvan er met andere woorden, ongeveer twee op honderd wortels hebben in Sub-Saharisch Afrika.

De ‘Stad van Aankomst’ in Gent

Migratie, zo zegt Pieter-Paul Verhaeghe, is geen Gents fenomeen, maar een fenomeen dat plaatsvindt in enkele Gentse buurten.³¹ In zijn boek *De Trek naar de Stad* bespreekt Doug Saunders de *arrival cities* of ‘steden van aankomst’. Het zijn de wijken of stadsdelen met hoge concentraties aan migranten die hij in tal van grote steden wereldwijd aantreft en bespreekt. Ook in de middelgrote stad Gent vallen bepaalde wijken op door hun hoge migratiecijfers. De kaartjes op de volgende pagina’s geven de ruimtelijk spreiding van de belangrijkste migrantengroepen in Gent weer. Het gaat om migranten die nog niet de Belgische nationaliteit verwierven.

30 Dit is natuurlijk zeer moeilijk te schatten. Ter vergelijking: in een gefundeerde schatting van het werkelijke aantal aanwezige Bulgaren komt men uit op 8000 tegenover de 5656 officieel geregistreerde Bulgaren in Gent (Verhaeghe (2012), *Migrant zkt Toekomst*, 26.)
31 Verhaeghe, *Migrant zkt Toekomst*.

20

kaart 1-12

Op de bovenstaande kaarten worden de woonplaatsen van enkele etnisch-culturele minderheden weergegeven.³² Het zijn de buurten met relatief veel migranten die (nog) niet de Belgische nationaliteit hebben en dus onder de noemer 'eerstegeneratiemigranten' vallen. Als er een Gentse 'stad van aankomst' bestaat zou ze dus met deze kaarten moeten uitgelicht worden, en dat gebeurt ook: de negentiende-eeuwse gordel blijkt een vrij duidelijk afgebakend gebied te vormen dat opvallend veel van de etnische minderheden in Gent bevat. De (nieuwe) Turken en Bulgaren bevinden zich vooral in een boog van noordwest tot noordoost boven het stadscentrum. Slowaken volgen ook min of meer deze boog, zij het minder sterk geconcentreerd of gesegregeerd. Dit terwijl de Marokkanen zich in het noordwesten rond de Brugse Poort en in het zuiden in Nieuw Gent en rond Ledeberg situeren. De Polen zijn duidelijk een minder geconcentreerde groep en situeren zich van het centrum naar het westen van Gent.³³

32 Volgens Stad Gent, 'Gent Buurtmonitor', [geraadpleegd op 26 april 2014].

33 Voor uitgebreider commentaar over deze spreidingen en concentraties zie Verhaeghe, 'Ruimtelijke Segregatie', 10-22. Meer over de negentiende-eeuwse gordel, zie ook 'kaart 6' in Typologische Analyse: [large] De Stad.

De Ghanezen zijn de enige, weliswaar met voorsprong grootste, groep Sub-Saharisch Afrikanen waarvoor dergelijke informatie beschikbaar is. Hoewel minder duidelijk geconcentreerd in bepaalde wijken volgen ze min of meer het geografisch patroon van de Marokkanen: ze zijn geconcentreerd rond Ledeberg en Nieuw Gent in het zuiden van Gent, en van de Brugse Poort tot de Oude Dokken in het noorden van Gent. Het verschil tussen de Ghanezen die al de Belgische nationaliteit konden verwerven en de 'nieuwere' Ghanezen, met Ghanaese nationaliteit, is vooral dat de laatste groep zich sterker concentreert bij de al bestaande patronen van segregatie van de eerste groep, terwijl de eerste groep zich al meer uitgespreid heeft en dus minder gesegregeerd is dan de tweede. Dit sluit aan bij wat ook Pieter-Paul Verhaeghe aanhaalt: etnische segregatie per groep begint hoog en kent een dalende trend naarmate de groep langer aanwezig is in de stad.³⁴

Hierboven werd de ruimtelijke en numerieke situatie van migratie in Gent kort geschetst aan de hand van cijfers en woonplaatsen.

34 Verhaeghe, 'Ruimtelijke Segregatie'.

Echter, voor de Sub-Saharisch Afrikanen en hun ruimtelijke spreiding in de stad zijn enkel gegevens beschikbaar over de Ghanezen. Daarenboven is het zeer moeilijk na te gaan in hoeverre deze cijfers een goede benadering vormen van de werkelijkheid.³⁵

De 'Stad van Aankomst' als verzameling van functies

'Maar achter de wettelijke stad verschuilt zich de werkelijke stad, vaak ook een verborgen stad. Wie de stad vandaag wil begrijpen en een beeld krijgen van de reële superdiversiteit, moet op zoek naar de werkelijke stad achter de officiële bevolkingscijfers.'³⁶

Los van de exactheid van de cijfers vertellen bovenstaande gegevens wel wat over de locatie van de 'stad van aankomst' of 'stedelijke transitiezone' zoals Doug Saunders deze wijken benoemt. Leg je die naast kaarten met de negentiende-eeuwse gordel, kaarten met grootste bevolkingsdichtheid of kaarten

35 Zoals ook Elena Dikomitis opmerkt aan het begin van haar thesis (Dikomitis, 'We Bring Africa to your Doorsteps', 9.)

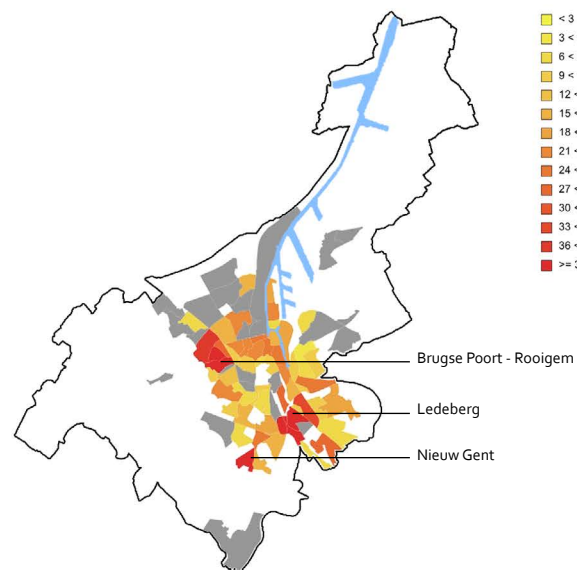
36 Geldof, *Superdiversiteit*, 99.

van woningen met laag comfort etc. zie je een treffende gelijkenis. De geografische plaats van de stad van aankomst in Gent, maar ongetwijfeld ook in vele andere steden, is niet moeilijk te verklaren: ze valt samen met de negentiende-de eeuwse gordel, een denses bebouwd gebied met kleine, minder goed uitgeruste woningen. Een basiseigenschap van wat Saunders' 'de stad van aankomst' noemt, is een lage huur- of koopprijs van vastgoed, waardoor deze wijk zo een eerste huisvesting kan faciliteren voor recent aangekomen migranten die het financieel meestal niet al te breed hebben.³⁷ De wijken van aankomst zijn voor Saunders dan ook veel meer meer dan een geografische locatie in de stad: de wijk van aankomst is een verzameling van functies waar eerste generatie migranten op steunen. Het zijn functies die erop gericht zijn de migrant een aangrijpingspunt te bieden in de marge van de samenleving, om vanaf dit punt zelf op te klimmen of zijn kinderen te duwen naar de welvarende centrumstad.³⁸ Opklimmen naar 'de welvarende centrumstad' betekent voor een kleinere stad als Gent misschien eerder suburbaniseren: Verhaeghe haalt bijvoorbeeld

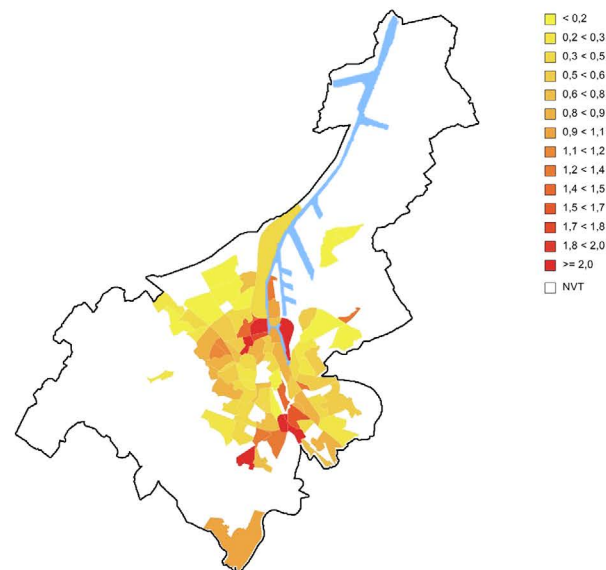
37 Saunders, *De Trek naar de Stad*, 34.

38 Saunders, *De Trek naar de Stad*, 22.

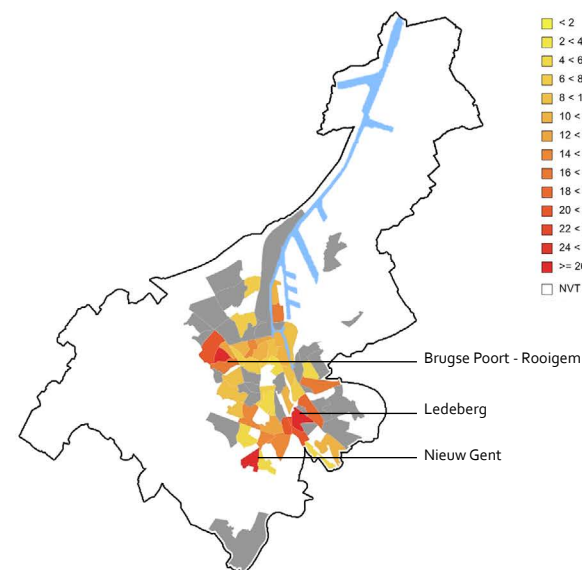
Ghanezen (incl. met verworven Belgische nationaliteit) [aantal]

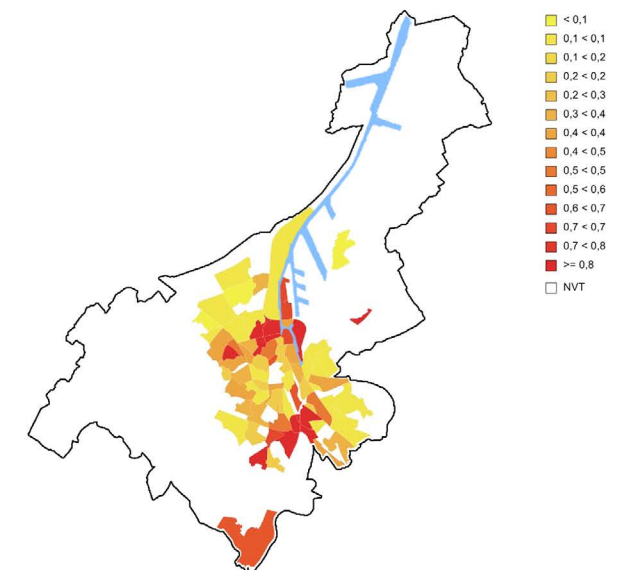
Ghanezen (incl. met verworven Belgische nationaliteit) [%]

Ghanezen (Ghanese nationaliteit) [aantal]

Ghanezen (Ghanese nationaliteit) [%]

aan hoe de succesvolle handelaars onder de Turken ondertussen naar Wondelgem verhuizen en zich er tussen de welvarende Belgen vestigen in villawijken.³⁹

Naast de goedkope huisvesting in de negentiende-eeuwse gordel kent de stad van aankomst dus nog enkele andere functies. Ze voorziet in een netwerk dat betrekkingen met zowel land van afkomst als stad van aankomst onderhoudt. In een goed functionerende stad van aankomst ligt ook een traject dat leidt tot opwaartse sociale mobiliteit en dus niet per se tot de gevreesde ‘ghetto-effecten’.⁴⁰ In deze redenering zijn de ‘achtergestelde’ en etnisch gesegregeerde migrantenwijken dus geen kansarme, maar net kansrijke wijken.⁴¹

Een andere beschouwing over al dan niet gesegregeerde wijken of wijken met een grote concentratie aan migranten wordt gegeven door Maarten Loopmans. Terwijl de laatste tijd vooral de notie van de residentiële sociale mix in stadswijken verdedigd is, is nog maar zeer weinig bewezen dat deze ook effectief meer kansen biedt aan zijn bewoners. In het korte artikel ‘Het Bedrog van de Buurt’ licht Loopmans aan de hand van een onderzoek in de gemengde buurt Oud-Berchem toe hoe de nabijheid van woonplaatsen van mensen met verschillende etnische afkomst en sociale klasse weinig of geen afkomst- of klassenoverschrijdende netwerken stimuleert. Wel is al meermaals bewezen dat een sociaal heteroog netwerk duidelijke voordelen biedt, zeker in de context van migratie. In de case-study Oud-Berchem kon de structuur van sociale netwerken dus amper of niet gelinkt worden aan de aanwezigheid van de residentiële sociale mix. De structuur van sociale netwerken kon daarentegen wel duidelijk gelinkt worden aan het het bezoekgedrag aan ontmoetingsinfrastructuur, al dan niet binnen de wijk. Het artikel pleit dus voor meer aandacht voor de schaal van ontmoetingsplaatsen- en infrastructuur in plaats van voor de sociale mix op schaal van de wijk.⁴²

39 Verhaeghe, *Migrant zkt Toekomst*.

40 Betrekkingen met land van afkomst: denk maar aan de vele internetwinkels, moneytransfers, ... maar ook pendelende migrant- en, etnische winkels, ...

41 Saunders, *De Trek naar de Stad*, 33-35. / Loopmans, Maarten, ‘Het bedrog van de buurt: Residentiële Sociale Mix in de Strijd tegen Sociale Uitsluiting’, *Agora*, 16 (2000), 26-28. / Verhaeghe, ‘Ruimtelijke Segregatie’, 21.

42 Loopmans, ‘Het bedrog van de buurt’. / Verhaeghe, ‘Ruimtelijke Segregatie’, 21.

De ontmoetingsplaats als lager schaalniveau

Los van het pleiten voor of tegen het fenomeen van de stad van aankomst of stedelijke transitiezone - ‘gekenmerkt door een gedepriveerde leefomgeving wat een slechtere gezondheid, minder sociale cohesie en meer criminaliteit met zich meebrengt’⁴³ - is duidelijk dat, naast goedkope huisvesting, de aanwezigheid van (al dan niet etnische) netwerken een fundamentele hulp is voor aankomende migranten.

‘Deze etnische netwerken bieden tal van voordelen. Zo helpen migranten elkaar bij het dagdagelijkse reilen en zeilen van het (over)leven in een stad die men nauwelijks kent (bv. het vinden van werk en huisvesting, hulp bij ziekte ...).’⁴⁴

Eerder dan in het weefsel van de wijk spannen deze netwerken zich rond etnische instituties en economische activiteiten. In het geval van Oud-Berchem bleek de Marokkaanse moskee een voorbeeld van ontmoetingsinfrastructuur die netwerken tussen verschillende sociaal-economische klassen bewerkstelligt met de aantoonbaar positieve gevolgen van dien. ‘Daarom verdienen ontmoetingsplaatsen als lager schaalniveau meer aandacht van wetenschap en beleid.’⁴⁵

Een manier om fragmenten van de stedelijke, fysieke en infrastructurele neerslag van die netwerken op te zoeken en te onderzoeken wordt geïllustreerd door Elena Dikomititis in haar thesis ‘We bring Africa to your doorsteps’. Voor haar onderzoek over de Afrikaanse diaspora in Gent concentreerde Dikomititis zich op de bars, kapperszaken en winkels met expliciet Afrikaanse uitstraling. Deze plaatsen zijn knooppunten in de netwerken van de Afrikaanse diaspora in Gent, als ‘publieke forums en informatiecentra’ of ‘oriëntatiepunten’ voor nieuwkomers.⁴⁶ Het zijn niet alleen knooppunten in sociale netwerk van Afrikanen in Gent, maar ook in intercontinentale netwerken die goederen, geld en informatie van en naar Afrika verhandelen. Deze plaatsen zijn dus op vele manieren verbonden met en belangrijk voor de complexe situatie van de diaspora in Gent.

43 Verhaeghe, ‘Ruimtelijke Segregatie’, 21.

44 Verhaeghe, *Migrant zkt Toekomst*, 15.

45 Loopmans, ‘Het bedrog van de buurt’.

46 Getuigenis van Latasha in Dikomititis, ‘We Bring Africa to your Doorsteps’, 32 - 33.

Het etnische café lijkt op het eerste zicht de meest voor de hand liggende ontmoetingsplaats voor de diaspora. Toch blijkt de Afrikaanse horeca in Gent niet even open voor alle Afrikanen, met name voor vrouwen die zich zonder man in een bar begeven. Zo getuigt een Afrikaanse migrant aan Dikomititis: ‘Des femmes qui viennent comme ça... on pense qu’elles sont des putes.’⁴⁷ Daarnaast kennen de bars vaak een slechte reputatie, ook onder de Afrikanen, als het op drank- en druggebruik aankomt. Het is in deze context dat het succes van winkels en kapsalons als volwaardige ontmoetingsplaatsen kan gezien worden. En het is ook hier dat een deel van het succes van de Afrikaanse kerken ligt: de kerk kan de sociale functie van het etnische café overnemen zonder dat die de negatieve connotaties van drank (en drugs) of seksistische vooroordelen met zich meebrengt. ‘Er wordt over God gesproken en na de dienst kan er iets gegeten en gedronken worden.’⁴⁸

‘Er ontstaan ‘tussenmaatschappijen’, informele organisaties vanuit een soort van zelfregulatie. In informele netwerken wordt informatie uitgewisseld over alles wat nieuwkomers nodig hebben om te overleven, van huur- en onderverhuurmogelijkheden over informele jobs, over dokters tot voedselbedelingen, over advocaten voor papier tot hulpverlening. Hier ontstaat de eerste inburgering op straatniveau, maanden of soms jaren voor mensen in aanmerking komen voor de verplichte officiële inburgeringscursussen in de Vlaamse steden. Heel vaak start integratie informeel met het wegwijs raken in de wijken van aankomst.’⁴⁹

Dat religieuze ontmoetingsplaatsen in de context van diaspora belangrijke knopen van het sociale netwerk zijn wordt onder meer duidelijk in het boek van Meryem Kanmaz, *Islamitische Ruimtes in de Stad*. De moskee is een ankerplaats in een niet-Islamitische omgeving, maar ook centrum van de gemeenschap: een plaats voor kennis en onderwijs, ontmoeting, solidariteit, gemeenschapsvorming en politiek. ‘Soms lijkt het wel of het gebed er eigenlijk is om de ontmoeting mogelijk te maken.’⁵⁰

47 ‘ Pierre’ geciteerd in Dikomititis, ‘We Bring Africa to your Doorsteps’, 12.

48 Dikomititis, ‘We Bring Africa to your Doorsteps’, 27.

49 Geldof, *Superdiversiteit*, 110.

50 Kanmaz, *Islamitische Ruimtes in de Stad*, 34.

2. Migratie van religie

2.1 De Pinksterbeweging in Afrika: opkomst en verspreiding

De typologische analyse in deel twee van deze thesis concentreert zich op de 'Afrikaanse Kerken in Gent'. Enkele van de kerken die onder deze noemer vallen behoren tot grote christelijke denominaties – katholicisme, protestantisme en anglicanisme – maar daarnaast behoren deze kerken vooral tot de pinksterbeweging. Deze beweging heeft een introductie nodig en dat niet alleen omdat ze in de 'catalogus' duidelijk het grootste aantal van de 'Afrikaanse kerken in Gent' vertegenwoordigt, maar ook omdat ze in de Europese context het meest 'vreemd' is. Zoals ik verder zal argumenteren zijn het ook de 'Afrikaanse kerken in Gent' die tot de pinksterbeweging horen, die het meest Afrikaans zijn. Het zijn deze kerken die opgericht, bestuurd en bijna uitsluitend bezocht worden door de Afrikaanse migranten in Gent. De agency van de Afrikaanse migranten is hier dus duidelijk grootst en net daarom zijn het ook deze kerkgroepen die het meest relevant zijn voor de typologische analyse waarrond deze thesis draait.¹

In dit hoofdstuk wordt de Afrikaanse pinksterbeweging toegelicht tegen zijn algemeen christelijke achtergrond in Afrika. Het ligt niet binnen het bestek van deze thesis een compleet historisch of actueel overzicht van dit complex onderwerp – waarvan zelfs de meest elementaire classificatie onder academici nog fel ter discussie staat² – na te streven. Wel tracht dit hoofdstuk bondig het expansieve en transnationale karakter van deze kerkgroepen in hun relatief korte geschiedenis te vatten en enkele hoofdkenmerken te illustreren in de context van christelijk Afrika. In een tweede deel van dit hoofdstuk worden deze kerken in de context van de Afrikaanse diaspora in Europa benaderd. De zogenaamde *reverse mission* is hier een sleutelbegrip dat verder wordt toegelicht.

Ontstaan van het klassieke pinkstergeloof

Het ontstaan van de klassieke pinksterbeweging situeert zich in de eerste jaren van de twintigste eeuw wanneer Charles Parham, een methodistische priester zijn studenten overtuigt: door vasten en gebed kunnen ze een 'doop met de Heilige Geest' bekomen.³ Dit is een intense spirituele ervaring die je overkomt wanneer je al christen bent. Je wordt herboren. Spreken in klanktaal, ook wel 'spreken in tongen', wordt hiervan als uiting gezien.⁴ In het jaar 1901 ervaren de eerste van zijn volgelingen een doop met de Heilige Geest en kort daarop beleeft ook Parham zelf deze spirituele ervaring. Een vijftal jaar later heeft Parham duizenden volgelingen in de Verenigde Staten naar hun *born-again* ervaring geleid en kan gesproken worden van een nieuwe beweging. Het is echter William Seymour, een Afro-Amerikaanse priester, die al snel een eerste afsplitsing teweegbrengt en onder wie de beweging verder uitbreidt. Het pinkstergeloof verspreidt zich snel en kent al binnen de eerste decennia in de VS vele afsplitsingen.

Naast de *born-again* ervaring, de doop met de Heilige Geest, is de bijbel een tweede pijler van het klassieke pinkstergeloof: het is een onfeilbaar en waarachtig document dat zo goed mogelijk bestudeerd en opgevolgd moet worden in het leven van een christen. De wekelijkse *bible studies* die de groepen, ook in Gent, organiseren, zijn hiervan een duidelijke manifestatie. *The gifts of the Spirit* vormen een derde belangrijk kenmerk. De gaven van de Heilige Geest zijn goddelijke genezing, spreken in tongen, exorcisme en helderziendheid. Deze kenmerken worden trouwens gedeeld met vele evangelische en charismatische stromingen.⁵

.....
3 Methodisme is een stroming binnen het protestantisme, ontstaan in de achttiende eeuw.

Deze alinea volgt het argument uit: Anderson, Allan, 'The Pentecostal and Charismatic movements', in *World Christianities c.1914-c.2000*, ed. Hugh McLeod, vol. 9 uit *The Cambridge History of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 89-94.

4 Vanaf hier zal ik 'spreken in tongen' gebruiken. De link met Pinksteren (en de 'vurige tongen') is bij deze uitdrukking duidelijkst.

5 Maxwell, David, 'Post-Colonial Christianity in Africa', in *World Christianities c.1914-c.2000*, ed. Hugh McLeod, vol. 9 uit *The Cambridge History of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 403.

.....
1 Zie 'Typologische analyse': 'Catalogus' en '[medium] Gebouwen'

2 Kalu, Ogbu, *African Pentecostalism: An Introduction* (Oxford University Press: 2008), 65.

Meyer, Birgit, 'Christianity in Africa: From African Independent to Pentecostal-Charismatic Churches', *Annual Review of Anthropology*, 33 (2004), 452.

“Toen de dag van Pinksteren aanbrak, waren zij allen op één plaats bijeen. Plotseling kwam er uit de hemel een geraas alsof er een hevige wind opstak, en het vulde heel het huis waar zij waren. Er verschenen hun vurige tongen, die zich verspreidden en zich op ieder van hen neerzetten. Zij raakten allen vol van heilige Geest en begonnen te spreken in vreemde talen, zoals de Geest hun ingaf. Nu woonden er in Jeruzalem vrome Joden, afkomstig uit ieder volk onder de hemel. Toen dat geluid opkwam, liep de menigte te hoop en raakte in verwarring, omdat iedereen hen in zijn eigen taal hoorde spreken. Ze stonden versteld en vroegen zich verwonderd af: ‘Maar dat zijn toch allemaal Galileeërs die daar spreken! Hoe is het dan mogelijk dat ieder van ons de taal van zijn geboortestreek hoort? Parten en Meden en Elamieten, en bewoners van Mesopotamië, Judea en Kappadocië, Pontus en Asia, Frygië en Pamfylië, Egypte en het Libische gebied bij Cyrene, en hier woonachtige Romeinen, Joden en proselieten, Kretenzen en Arabieren, wij horen hen in onze eigen taal spreken over de grote daden van God.’ (Hnd 2,1-11)

Internationale expansie

‘Parham, Seymour and many of the first North American Pentecostals believed that they had been given foreign languages through Spirit baptism so that they could preach the gospel throughout the world.’⁶

Internationaliseren en evangeliseren hangt nauw samen met de fundamente van het klassieke pinkstergeloof. Al zeer snel krijgt de beweging internationale dimensies. In het artikel ‘The Pentecostal and Charismatic Movements’ van Allan Anderson wordt de verspreiding van de pinksterbeweging naar verschillende werelddelen overlopen.⁷ Zo stelt hij: ‘Christianity has a global impulse that Pentecostalism inherited and intensified.’⁸

In Zuid-Amerika wordt het geloof eerst in Chili (1909) en daarna in Brazilië (1910) geïntroduceerd. Gedurende die eerste fase ontstaat in Brazilië de *Assemblies of God*, een ondertussen internationaal zeer gekende groep die we ook in Gent terugvinden met (hier) vooral Ghanese aanhangers.⁹ Ook in West-Europa aardt het pinkstergeloof: een Noor, Thomas B. Baratt, die in New York, 1906, in contact kwam met de pinksterkerken start een pinkstergemeenschap in zijn kerk in Oslo. Van daaruit ontvangt hij predikanten uit heel Europa die vervolgens onafhankelijke missies opzetten in andere West-Europese landen. De vroege aanhangers van het pinkstergeloof in West-Europa zijn echter

6 Anderson, ‘Pentecostal movements’, 94.
7 Deze alinea volgt het argument uit: Anderson, ‘Pentecostal movements’, 89-94.
8 Kalu, *African Pentecostalism*, 17.
9 Eigen observatie tussen september 2013 en mei 2014

voor een belangrijk deel migranten: Roma in Frankrijk en Spanje. Ze brengen hun geloof mee uit Oost-Europa, waar het zijn succes kende dankzij Ivan Voronaev die zijn eerste congregatie in New York oprichtte en daarna missies opzette in verschillende Slavische staten waaronder Oekraïne en Roemenië, ondanks strenge vervolging door de Sovjet-Unie. Naast Noord- en Zuid-Amerika, Europa en Afrika richt de missie van de pinksterkerken zich ook op tal van Aziatische landen als Myanmar, Thailand, Maleisië, Singapore, India en Indonesië.

Zoals al deze snelle internationalisaties weergeven gaan de pinksterbeweging en de buitenlandse missie al vanaf het begin samen. Vaak vallen de eerste pinksterinvloeden op een continent rechtstreeks te traceren naar de Verenigde Staten, maar evengoed zijn groepen als de *Assemblies of God* al begin de twintigste eeuw zeer succesvol in hun wereldwijde campagne, terwijl die groepering eigenlijk vanuit Brazilië is uitgegroeid naar de rest van de wereld. Bovendien gaat een missie meestal naar één land om vervolgens van daaruit zijn grotere regio te beïnvloeden. Met andere woorden, er is niet alleen een snelle internationalisering, maar ook een snelle versnippering van groeperingen en invloeden en daarmee ook een verving van de richting van de missie. Ze gaat van Noord naar Zuid, maar ook van Noord naar Noord, Zuid naar Zuid en Zuid naar Noord. Hier sluimert al een eerste kritiek op de ‘reverse mission’, een begrip dat later nog aan bod komt: het is lastig te spreken van een omkering of verdraaiing, zoals ‘reverse’ insinueert, als er geen oorspronkelijke richting te onderscheiden valt.

De klassieke pinksterbeweging in Afrika

‘Black Africa today is totally inconceivable apart from the presence of Christianity, a presence which a couple of generations ago could still be not unreasonably dismissed as fundamentally marginal and a mere subsidiary aspect of colonialism.’¹⁰

Het christelijke geloof in Afrika staat sterk, maar de diversiteit ervan valt moeilijk in woorden of categorieën te vatten. Het bestaat uit tal van stromingen en aftakkingen. De katholieke, protestantse en anglicaanse kerk zijn er nog altijd sterk vertegenwoordigd, en dus belangrijk, maar in de laatste eeuw werden enkele recentere stromingen steeds belangrijker.¹¹

De missies van klassieke pinksterkerken bereiken ook het Afrikaanse continent in het begin van de 20ste eeuw. De verspreiding van de pinksterkerken gebeurt vooral naar enkele landen zoals Zuid-Afrika, Liberia, Angola en Ghana en vervolgens via deze landen naar hun buurlanden. Ogbu Kalu haalt het voorbeeld van Zuid-Afrika aan: het land had een sleutelrol in de bekering tot het pinkstergeloof van Sub-Saharisch Afrika in de eerste helft van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld via arbeidsmigranten. De missies van de pinksterkerken in Afrika tussen 1906 en 1960 blijven echter behoorlijk bescheiden qua omvang. Het besluit van Kalu luidt: ‘The crucial point is that not of the classical forms of Pentecostalism became important in the religious landscape until they benefited from the spiritual renewal of the 1970s.’¹²

Eigenschappen van de pinksterbeweging komen in die eerste periode, voor de jaren ‘70, echter niet alleen onder de vorm van het klassieke pinkstergeloof voor. De AIC’s, *African Independent Churches*, hebben vaak een heel gelijkaardige geloofspraktijk. Alleen koppelen ze die aan een meer ‘authentieke, geafrikaniseerde versie’ van het christelijke geloof in Afrika. Er is dan ook veel debat tussen geschiedkundigen van Afrikaanse kerken over het al dan niet incorporeren van de *African Independent Churches* in de pinksterbeweging. Het is echter pas met de opkomst van de PCC’s, *Pentecostal-Charismatic Churches*, in de

10 Adrian Hastings (1990) geciteerd in Gifford, Paul, *African Christianity: Its Public Role* (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 22.

11 Meyer, ‘Christianity in Africa’, 452. / Kalu, *African Pentecostalism*, 6.

12 Kalu, *African Pentecostalism*, 54 en 64.

jaren ‘70, dat er een scherp onderscheid wordt getrokken tussen AIC’s en de nieuwe PCC’s, de charismatische pinksterbeweging.¹³ Om de overgang van de klassieke pinksterkerken naar de charismatische pinksterkerken te begrijpen, moeten we deze na de algemene charismatische *revival* binnen de grote christelijke denominaties van de jaren ‘60 situeren. Het is uiteindelijk deze charismatische revival die het enorm goed doet binnen de pinksterbeweging, en hier een grote ommezwaai teweegbrengt.

Tweede golf: de charismatische beweging

In de jaren ‘60 ontstaat met de *charismatic revival*, een wereldwijde golf binnen het christelijke landschap die enkele kenmerken van de klassieke pinksterkerken binnenhaalt in de *mainstream* kerken zoals de katholieke, protestantse en anglicaanse kerk. Binnen deze *revival* wordt ook het belang van een charismatische leider waar de kerkgroep rond georganiseerd is, steeds groter. De algemeen aangenomen aanvang van dit fenomeen situeert zich in de jaren ‘60, wanneer het opgepikt wordt door (Amerikaanse) media en op die manier in een stroomversnelling terecht komt. Anderson argumenteert hier echter dat wat in de jaren ‘60 gebeurde slechts het aan de oppervlakte komen is van een fenomeen dat al veel langer bestond. Na de jaren ‘60 vlakt de initiële energie van de charismatische golf wat af, maar vele klassieke pinkstergroepen hebben de charismatische ontwikkelingen ondertussen wel gretig geïncorporeerd.¹⁴

Na de jaren ‘70

Als een eerste golf begin de twintigste eeuw aanvangt met de klassieke pinksterkerken en een tweede golf de wereldwijde charismatische beweging van de jaren ‘60 vertegenwoordigt, dan begint er met de jaren ‘70 een derde golf, aangewakkerd door die charismatische tweede golf. In contrast met de milde successen van het klassieke pinkstergeloof en de charismatische beweging binnen de grote christelijke denominaties, kondigt deze nieuwe stroming een enorm populaire beweging aan.

13 Kalu, *African Pentecostalism*, 65. / Meyer, ‘Christianity in Africa’, 452. / Een voorbeeld van een AIC is de Zionistische kerk in Zuid-Afrika, of de Aladura in Nigeria. Auteurs vullen de afkorting AIC op verschillende manieren in, met een scala aan verschillende connotaties tot gevolg: African Independent Church, African Initiated Church, African Instituted Church, African Indegenous Church, ...
14 Anderson, ‘Pentecostal movements’, 102-103.
De lijnen tussen de kenmerkende eigenschappen van de ‘klassieke’ pinksterbeweging, de charismatische beweging en de charismatische pinksterbeweging (of PCC’s), zijn in werkelijkheid erg vaag zoals uit veel verwarrend bronmateriaal blijkt.

'West-Africa, and in particular Nigeria and Ghana, has been the scene of an explosion of a new form of Pentecostalism since the mid-1970s, to such an extent that African Christianity is turning increasingly charismatic. From west Africa this new Pentecostalism has spread rapidly throughout Africa's cities.'¹⁵

De nieuwe golf binnen het pinkstergeloof, die het label 'charismatisch' krijgt om zichzelf van de eerdere manifestaties van dat pinkstergeloof te onderscheiden, zet zich sterk af tegen de *African Independent Churches*. Tot de jaren '70 bestonden klassieke pinksterkerken en AIC's naast elkaar en werd er slechts weinig onderscheid getrokken tussen de twee, gezien ook de AIC's vele kenmerkende eigenschappen van pinkstergeloof vertonen. Na de jaren '70 wordt het onderscheid echter zeer voelbaar, en vooral sterk uitvergroot door de nieuwe, polariserende, PCC's, *Pentecostal-Charismatic Churches*.¹⁶ Gelijke basiskenmerken van het geloof van AIC's en de nieuwe PCC's blijven, maar de nieuwe eigenschappen van de PCC's worden sterk benadrukt. Ze zijn opgericht door en georganiseerd rond de persoonlijkheid van een Afrikaanse charismatische leider. Ze verkondigen het *prosperity gospel*, zijn sterk gericht op het globale en 'seem to eagerly embrace capitalism.'¹⁷ Hoewel ze institutioneel onafhankelijk zijn van charismatische pinksterkerken uit het Westen houden ze er wel sterke banden mee. In tegenstelling tot de AIC's, streven de *Pentecostal-Charismatic Churches* naar het breken van connecties van hun leden met een (zondig) verleden, met hun tradities en afkomst en zelfs familie. Daarentegen richten ze zich op het verbinden van leden met een globale wereld en kapitalistische economie om zo de beperkingen van armoede te ontvluchten. Volgend citaat van Meyer illustreert beeldig het contrast tussen de AIC's (hier: de *Zionist*, *Nazarite* en *Aladura churches*) en PCC's (*the new mega-churches*).

'Nothing can better evoke what is at stake than the salience of the contrast between the familiar image of African prophets from Zionist, Nazarite, or Aladura churches, dressed in white gowns, carrying crosses, and going to pray in the bush, and the flamboyant leaders of the new

15 Anderson, 'The Pentecostal movements', 105.

16 Gifford, *African Christianity*, 33. / Meyer, 'Christianity in Africa', 452. / Kalu, *African Pentecostalism*, 65.

17 Meyer, 'Christianity in Africa', 452-454.

Bij het *prosperity gospel* kan een beloning van God er komen onder de vorm van materiële welvaart, geld.

mega-churches, who dress in the latest (African) fashion, drive nothing less than a Mercedes Benz, participate in the global Pentecostal jetset, broadcast the message through flashy TV and radio programs, and preach the Prosperity Gospel to their deprived and hitherto-hopeless born-again followers at home and in the diaspora. Although it would be too simple to assume that the latter simply replaced the former, the emergence of these new figures suggests that the appropriation of Christianity in Africa has entered a new phase.'¹⁸

De enorme groei van de pinksterkerken in Afrika sinds de jaren '70 gaat samen met een algemene groei van het christendom in postkoloniaal Afrika. Dus niet alleen de PCC's staan sterker dan ooit, ook de AIC's en de katholieke, protestantse en Anglicaanse kerk doen het goed.¹⁹ Toch is het vooral de groei van de PCC's die het huidige christelijke landschap bepaalt, zoals Paul Gifford hier voor Ghana aantoonst.

'(...) nevertheless, in two decades (1979-2000), they [the mainline churches] have in many ways been eclipsed by something quite new, the charismatic sector. Nobody in Ghana is unaware of the shift. Everyone is aware of charismatic prayer centers, their all-night services, their crusades, conventions, and Bible schools, their new buildings (or the schools, cinemas and halls they rent), their car bumper stickers and banners, and particularly the posters that everywhere advertise an enormous range of forthcoming activities. Everyone is aware of their media efforts. Above all everyone knows of the new religious superstars.'²⁰

Zoals ook de citaten hierboven aantonen gebruiken de nieuwe PCC's technieken die lijken toe te behoren aan commerciële ondernemingen en niet aan een religieuze organisatie. Het adverteren via stickers, opvallende posters, televisie en radio, de 'flamboyante' leiders en het *prosperity gospel*, gericht op het verwerven van materiële rijkdom, doen vreemd aan in een wereld waar religie over het algemeen net (opvallende of openlijke) kapitalistische trends uit zijn instituten weert of verbergt.²¹

18 Meyer, 'Christianity in Africa', 448.

19 Maxwell, 'Post-Colonial Christianity in Africa', 401-402.

20 Paul Gifford geciteerd in Kalu (2008), *African Pentecostalism*, 6.

21 Meyer, 'Christianity in Africa', 453.

Werner Schiffauer ziet in het fenomeen een representatie van een initieel uitgesloten groep en zijn —vaak zeer succesvolle— aanpassing aan een leefwereld bepaald door neoliberale wetten.²²

*Your miracle is on the way*²³

Schiffauer benadrukt het succes van nieuwe religieuze groeperingen sinds de jaren '70 vanuit een sociaal-economische invalshoek en met een grote nadruk op de stad. Hij begint zijn essay met: 'First: the return of the religious is an urban phenomenon.'²⁴ Hier komen we terug bij het thema van het eerste deel van dit Inleidend kader. De wereldwijde migratie naar de stad wordt sinds de jaren '70 op gang getrokken door *push*- en niet door *pull*-factoren: migratie naar de stad heeft als hoofdreden een gebrek aan werk en kansen op het platteland (*push*-factoren), en niet de overvloedige arbeidskansen in de steden van dat moment (*pull*-factoren). De grote bevolkingsgroepen die er bij gevolg in onzekerheid leven vormen een uitstekende vijver voor een kerk die de *prosperity gospel* voorstaat. Het mogelijk maken van 'het miraculeuze' speelt een sleutelrol bij de aantrekkingskracht die deze kerken hebben op jonge mensen. Meyer verwoordt het treffend:

'These new churches had tremendous appeal especially for young people, who seek to eschew gerontocratic hierarchies and aspire to progress in life (...), yet think (realistically, perhaps) that this goal can be achieved only through a God-given miracle.'²⁵

Waar in de steden van het globale zuiden de migratie uit het platteland een rechtstreekse aanleiding is voor de enorme groei van de (pinkster)kerken, blijkt in de steden van het globale noorden, migratie uit het zuiden dan weer verantwoordelijk voor een vernieuwing in het religieuze landschap.²⁶ Het is 'migratie van religie', meer zelfs, in het geval van christelijk geloof lijkt een *reverse mission* op til: nu zijn het de Afrikanen die het seculariserende Europa terug komen bekeren. Op de term *reverse mission* wordt in het volgende stuk dieper ingegaan.

22 Schiffauer, Werner, 'Global Prayers, Migration, Post-Migration', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 49-56.

23 Een slogan die vaak op stickers, posters en gevels van kerken over heel Afrika prijkt (Meyer, 'Christianity in Africa', 460.)

24 Schiffauer, 'Global Prayers, Migration, Post-Migration', 49.

25 Meyer, 'Christianity in Africa', 460.

26 Geldof, *Superdiversiteit*, 30.

2.2 Afrikaanse diaspora en de ‘reverse mission’ naar Europa

‘The immigrant condition is riddled with hope, hardship, broken dreams, and measures of success. Immigrant Christianity serves as a balm in the entire process, ranging from why and how the immigrants came to their new countries, to how they cope in the new homeland. The journey begins with prayers in Pentecostal churches and prayer camps for travel visas, to prayers in immigrant churches for everyday survival needs such as working permits, employment, and money for rent mortgage, health insurance, and other bills.’²⁷

Religie en de staat van diaspora zijn in veel gevallen heel nauw verweven en dat niet alleen in het land van aankomst. Zoals het citaat van Ogbu Kalu hierboven aangeeft, begint het verband tussen religie en migratie al in het land van herkomst. Met de *born-again* ervaring in pinksterkerken wordt het loskomen van de grenzen van de natiestaat gestimuleerd en dat in pinksterkerken die zelf ook al met nadruk transnationale organisaties zijn.²⁸ Gerda Heck toont in haar artikel ‘Worshiping at the Golden Age Hotel’ dan weer het belang van de (Congoese) pinksterkerken aan langs migratietrajecten en hun tussenstops in ‘transitsteden’ zoals Istanbul.²⁹ Maar ook en vooral in het land van aankomst, blijven de kerken een belangrijke rol spelen als sociaal instituut en ontmoetingsplaats in de vaak onzekere context van een leven in diaspora, als zwarte in een overwegend blanke omgeving.

‘Knowledge that there was a (African) revival church in the new prospective destination strengthened many Congolese believers in their decision to continue their journey.’³⁰

De reverse mission van Daniels Ekarte

Een pionier van de *reverse mission* kan gezien worden in het figuur van Daniels Ekarte (1890-1964). In zijn land van afkomst, Nigeria, komt hij in contact met het christelijk geloof via presbyteriaanse schotse missionarissen. Wanneer hij later migreert naar Groot-Brittannië, is hij geschokt door de heersende immoraliteit in Liverpool, zijn nieuwe thuisstad waar racisme en discriminatie het leven van de Afrikaanse migranten moeilijk maakt. Uiteindelijk richt hij er een eigen kerk op, een kerk voor en door de migranten in Liverpool. Hij kent hierin succes en oogst dan ook lof en sympathie van zowel migranten als Britten. Zo schrijft missionaris en bewonderaar Arthur Wilkie over de successen van zijn tijdsgenoot ‘the teaching has performed a whole circle - from Britain to Africa and from Africa to Britain.’ Het is met andere woorden een schoolvoorbeeld van het fenomeen vandaag gekend als de *reverse mission*, zo zegt ook Thomas Higgins in zijn artikel ‘Mission networks and the African diaspora in Britain’.³¹

De retoriek van de *reverse mission* past inderdaad buitengewoon goed bij het verhaal van Daniels Ekarte. Het verhaal van Ekarte is in de eerste helft van de twintigste eeuw echter een uitzondering. In plaats van het oprichten van een eigen kerk, zochten veel van de christelijke Afrikaanse diaspora in Europa de (*mainline*) kerk op die ze al in hun land van afkomst frequenteerden. Gezien land van afkomst en aankomst veelal respectievelijk (ex-) gekoloniseerde en kolonisator waren, vormde de taal van de kerkviering geen onoverkomelijk probleem. Bovendien, zo zegt Kalu, werden de Afrikaanse migranten hier warm onthaald door deze kerken die hen als ‘pronkstuk van hun buitenlandse missies’ zagen.³² In ieder geval, de westerse *mainline* kerken en hun missies naar Afrika, hebben zeker hun invloed gekend op Afrikaanse diaspora, zo blijkt ook uit volgend citaat van Higgins.

31 Higgins, Thomas W., ‘Mission networks and the African Diaspora in Britain’, *African Diaspora*, 5 (2012), 169.

32 Kalu, *African Pentecostalism*, 277-278.

‘Not only were missionaries in colonial Africa aware of the African diaspora, they were deeply involved with it; many of them were in the positions of authority from which they could lend or withhold valuable support. Like the colonial project, western missionary endeavors created ‘transnational structures’ and ‘global networks’ that were useful to Africans trying to migrate to Europe and America.’³³

Pinksterkerken naar Europa

Vanaf de jaren ‘80 wordt de *reverse flow* van religieuze Afrikanen naar het noorden opvallender en daarmee ook de aandacht ervoor intenser. Echter ook het karakter ervan is intussen veranderd. Nu nemen migranten wel steeds vaker het initiatief om hun eigen kerkgemeenschappen op te richten in hun gastland. Dit loopt, niet toevallig, parallel met de explosieve groei die de *globally inclined* pinksterkerken van de charismatische strekking, ofwel PCC’s, op dat moment kennen.³⁴ Het opzetten van *parishes* in het buitenland is niet alleen een kwestie van prestige voor de PCC’s, de structuur van deze organisaties leent zich er ook uitstekend voor. Het zijn *bottom-up* organisaties die samenhang in hun internationale netwerk houden met behulp van een bepaalde huisstijl. Het is een soort franchise zegt Martijn Oosterbaan over de *Assemblies of God*.³⁵ Met andere woorden, een migrant die een kerkgroep opstart en wekelijks een bepaald aantal leden weet te verzamelen, kan zich aansluiten bij een internationale religieuze organisatie, vaak die organisatie die hij ook frequenteerde in zijn land van afkomst. Op die manier weet de internationale kerkorganisatie zich alweer sterker vertegenwoordigd in het buitenland. De nieuwe *parish* neemt de huisstijl (en specifieke standpunten, structuur, leer, regels, en logo) van de internationale organisatie over en krijgt als wederdienst financiële steun van de organisatie. Daarnaast krijgt de *parish* ook prestige en herkenbaarheid voor andere migranten: de keuze van een migrant voor een bepaalde (bekende) kerkgroep met zijn eigen standpunten, manier van doen en karakteristieken kan vele connotaties inhouden en wordt dus een soort draagbare identiteit in de diaspora.³⁶

33 Higgins, ‘Mission networks’, 180.

34 Kalu, *African Pentecostalism*, 283.

35 Aernout, Mik, Martijn Oosterbaan, en Jochen Becker, ‘On “Speaking in Tongues”: Experiences of Researching Religious Practices’, *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 469.

36 Meyer, ‘Christianity in Africa’, 461.

Steeds meer duiken religieuze plaatsen van migranten op in het straatbeeld van Europese steden. In het geval van de christelijk georiënteerde groepen roept dit fenomeen het sprekende beeld van de *reverse flow of reverse mission* op, de rollen worden omgedraaid: uit Sub-Saharisch Afrika, ooit de bestemming voor missies uit Europa, staan nu missionarissen op om het seculariserende Europa opnieuw te gaan bekeren. Niet Afrika, maar Europa wordt *dark continent*.³⁷

Pinksterkerken en reverse mission?

De retoriek van de *reverse mission* is sprekend, maar vervalt, voor de Europese observator althans, wel snel in een zeer Eurocentrisch perspectief, wat tot een vertekend beeld leidt. Ten eerste is het niet zo dat het christelijk geloof dat Afrikaanse ‘missionarissen’ hier verkondigen hetzelfde is dat Europa ooit in Afrika is gaan introduceren. Het pinkstergeloof vond zijn ontstaan in Amerika, en is daarna sterk geadapteerd en getransformeerd in zijn Afrikaanse context. Zoals Meyer argumenteert hangt het veel meer vast aan een Afrikaanse traditie en context dan vele van zijn kenmerkende commerciële, wereldse eigenschappen zouden doen uitschijnen. Zelfs Afrikaanse diaspora die de *mainline* kerken, zoals de katholieke of protestantse, frequenteerden in Afrika sluiten in de context van Europese diaspora vaak aan bij één van de aanwezige pinksterkerken, aangezien die dikwijls beter aansluiten bij de geloofsbeoefening, taal en sfeer van die *mainline* kerken in Afrika dan van diezelfde *mainline* kerk hier.³⁸ Een tweede ‘valkuil’ is de volgende: de *reverse mission* lijkt een richting in te houden: van zuid naar noord, van Afrika naar Europa. De missies van pinksterkerken uit het zuiden zijn daarentegen minstens even vaak naar andere landen in het globale zuiden gericht. Europa is slechts één van de bestemmingen in de ‘uitgaande missionaire impuls’ van christelijk geloof vanuit Afrika naar de wereld.³⁹ En zoals eerder werd aangekaart was er om te beginnen al geen duidelijke noord-

37 Henley, Wallace, ‘Reverse Missions to the ‘Dark Continent’’, 11 juni 2012, <<http://www.christianpost.com/news/reverse-missions-to-the-dark-continent-part-1-76444/>> [laatst geraadpleegd op 31 juli 2014]

38 In een interview verklaart Cecilia dat een Afrikaanse migrant die in haar thuisland (Ghana) de protestantse kerk frequenteerde, hier de meest ‘gelijkaardige’ viering en activiteiten in een pinksterkerk vindt, en niet in de protestantse of katholieke kerken. Paul Gifford toont aan dat de invloed van de pinksterkerken op de geloofspraktijk van de mainline kerken in Afrika groot is. (Gifford, *African Christianity*, 94-95.)

39 Kalu, *African Pentecostalism*, 278.

zuid richting bij het wereldwijd verspreiden van de pinksterbeweging in het begin van de twintigste eeuw.

‘Christian faith is now more diffused than at any previous time in its history; not only in the sense that it is more geographically, ethnically and culturally widespread than ever before, but in the sense that it is diffused within more communities. The territorial “from-to” idea that underlay the older missionary movement has to give way to a concept much more like that of Christians within the Roman Empire in the second and third centuries; parallel presences in different circles and at different levels, each seeking to penetrate within and beyond its circle.’⁴⁰

Veralgemeend kan wel gesteld worden dat de missionaire impuls vanuit het noorden verminderd is, terwijl die vanuit het zuiden versterkt is. En in die zin kan men het concept van de *reverse mission* toepassen. De retoriek van de *reverse mission* is dus een bruikbaar en beeldend concept, maar moet correct gebruikt worden. Kalu, zelf christelijk en Afrikaan, drukt in zijn besluit zijn hoop uit: ‘Africa may yet prove to be the Christian conservatory of the world.’⁴¹ In tijden waarin het christelijke geloof in bijvoorbeeld Europa rake klappen gekregen heeft, kan het er misschien opnieuw geïntroduceerd worden vanuit Afrika, waar het niet alleen in stand gehouden werd, maar zelfs sterk gegroeid en geëvolueerd is.

40 Andrew Walls geciteerd in Kalu, *African Pentecostalism*,

289.

41 Kalu, *African Pentecostalism*, 290.

2.3 De ruimtelijke spreiding van de pinksterkerken in Europa

De herintroductie van het christelijk geloof vanuit Afrika waar Kalu het hoopvol over heeft, gebeurt in de steden van het globale noorden. Zoals al aangehaald in het eerste deel van dit ‘Inleidend kader’ zijn het vooral de steden die de bestemming vormen van migratie, en daarmee dus ook van deze nieuwe (of vernieuwde) kerken: daar waar voldoende migranten aanwezig zijn die de nood naar een gemeenschappelijke religieuze plaats voelen, initiatief genomen wordt en een *parish* opricht wordt, of daar waar migranten erin slagen een *mainline* kerk nieuw leven in te blazen, kan men inderdaad van een soort herintroductie spreken.

Een onderzoeksproject als *Global Prayers* stelt de volgende schijnbare paradox voorop als spraakmakende stelling: het is, wereldwijd, net in de grootsteden, de plaatsen die, zo wordt toch veelal aangenomen, meest gesecculariseerd zijn, dat nieuwe geloofsgroepen aarden en tot ontwikkeling komen. *Global Prayers* publiceert bijdragen die een uitspraak doen over religieuze stedelijkheid en stedelijke religiositeit die de nieuwe geloofsgroepen in stedelijke weefsels wereldwijd produceren. Het project richt zich met andere woorden op hoe die nieuwe geloofsgroepen stedelijkheid creëren, maar ook hoe de context van de stad die geloofsgroepen en hun -beoefening beïnvloedt. Hun betoog focust niet alleen op de stad, maar meer specifiek op de metropolen. De eerste zin van een korte introductie van hun project luidt dan ook:

‘Worldwide, new religious movements are changing the cultures, economies and everyday life in the metropolis.’¹

Net zoals superdiversiteit een begrip is dat zich vooral gemakkelijk bij de grootstad, de metropool, laat plaatsen, blijkt de metropool ook hier de onbetwiste onderzoekslocatie. De inhoudstafels van twee van hun publicaties onthullen bijdragen over Lagos, Beirut, Istanbul, Mumbai, Teheran, Cairo, Kinshasa, Rio de Janeiro in het globale zuiden, Berlijn, Barcelona, Atlanta, Londen en New York in het globale noorden. Bijna lijkt deze eenduidige

1 metroZones, <globalprayers.info> [laatst geraadpleegd op 1 augustus 2014].

focus op de metropolen te insinueren dat de nieuwe geloofsgroepen zich ook uitsluitend in wereldsteden bevinden of hun aanwezigheid verwaarloosbaar is in kleinere steden. In wat volgt wordt dit beeld, voor Europa, op de proef gesteld met een kleine case-study of excursus uit dit eerder theoretische inleidend kader.

De Redeemed Christian Church of God en de ‘Europe mission’

De *Redeemed Christian Church of God* is een pinksterkerk opgericht in Lagos in 1952. Sinds de jaren ‘80 kennen ze een enorme groei onder hun leidende *pastor* en wereldster Enoch Adeboye die zijn kerk met behulp van doordachte marketingtechnieken als een gewiekst businessman runt in een competitief veld van concurrerende kerkgroepen.²

Hoe groot deze groep ondertussen is geworden, valt moeilijk te vatten of na te gaan, zeker is dat ze één van de grootste pinksterkerken wereldwijd zijn. Ook in Gent dragen twee *parishes* hun naam. De ruimtelijke spreiding in Europa van deze kerkgroep zal hier in kaart gebracht worden als een illustratie bij wat hiervoor besproken werd als de *reverse mission*, de omvang die deze ‘missie’ kan hebben en hoe en waar ze zich verspreidt op het Europese continent. Door de enorme populariteit van de *Redeemed Christian Church of God* heeft deze groepering in Europa al een uitgebreid netwerk aan *parishes* uitgebouwd dat bijgevolg een idee kan geven over de verspreiding van Afrikaanse pinksterkerken in Europa.³

Op de volgende kaart stelt elk logo van de kerk één *parish* voor. Bijstaande naam is de stad waarin de *parish* zich bevindt. Ze is gebaseerd op een lijst met parishes die op sites van de *Redeemed Christian Church of God* te vinden is.⁴

2 Ukah, Asonzeh, ‘Redeeming Urban Spaces: The Ambivalence of Building a Pentecostal City in Lagos, Nigeria’, *Global Prayers, metroZones*, 13 (2014), 178-197.

3 zonder te willen beweren dat de verspreiding van deze groep samenvalt met die van alle andere pinksterkerken.

4 R.C.C.G., ‘Parish Locator Mainland Europe’ <<http://www.rccgmainlandurope.org/Parish-Locator.asp>> [laatst geraadpleegd op 26 april 2014]. / R.C.C.G., ‘Parish Finder UK’ <<http://www.rccguk.org/parish-finder>> [laatst geraadpleegd op 26 april 2014].

De ruimtelijke spreiding van de R.C.C.G.
(vasteland Europa)

36

37

kaart 17

Zoals op boven- en onderstaande kaarten te zien is, is de Redeemed Christian Church of God een zeer wijdverspreide organisatie in Europa. Elke webpagina van deze groepering bevat dat ook de volgende doelstelling als deel van zijn 'mission statement': 'To have a parish in every 15 mins walking distance and 5 mins drive in every city of the world.' Wetende dat de R.C.C.G. pas sinds de jaren '80 echt is begonnen groeien vanuit Lagos, Nigeria kan gesteld worden dat deze absurde doelstelling blijkbaar niet zo onrealistisch is.¹

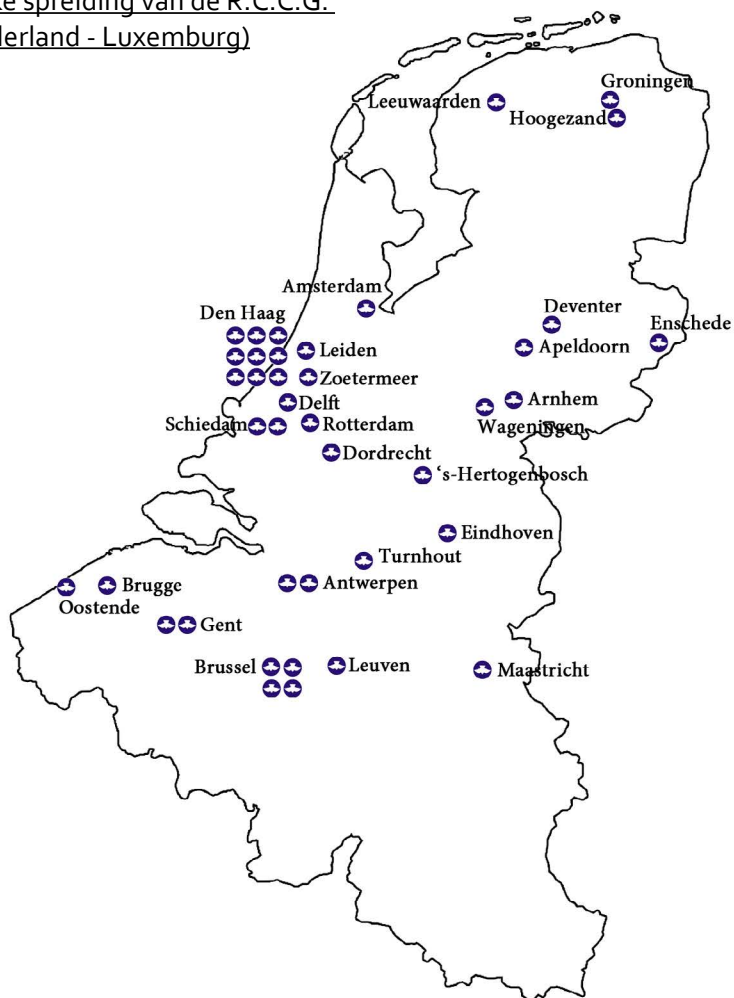
Groot-Brittannië en Ierland kennen een concentratie aan parishes die vele malen hoger ligt dan op het vasteland van Europa. Dit heeft meer dan waarschijnlijk te maken met een grote en al lang aanwezige groep Engelstalige zwart-Afrikanen, maar zou aan verder onderzoek onderworpen moeten worden.

1 afhankelijk van wat dan onder 'city' begrepen wordt

Niet alleen heeft de *Redeemed Christian Church of God* een netwerk van *parishes* dat praktisch alle Europese landen bereikt, ook binnen die landen zelf beschikken ze over een kleiner netwerk dat meerdere *parishes* in verschillende steden telt. De kaart sluit aan bij de stelling dat de migrantenkerken wel degelijk een stedelijk fenomeen zijn. Quasi alle grote Europese steden staan op de kaart van deze ene groepering. Veel steden hebben meer dan één parish en logischerwijze hebben de grootste steden vaak de meeste parishes. Toch is er helemaal geen sprake van een overweldigende meerderheid van de parishes in de Europese grootsteden en worden net veel middelgrote steden op de kaart uitgelicht.²

2 Enkel Londen heeft zo uitzonderlijk veel van de parishes dat hier van een groot verschil tussen metropool en middelgrote stad sprake is. (Dit geldt ook in mindere mate voor Manchester en Birmingham)

De ruimtelijke spreiding van de R.C.C.G.
(België - Nederland - Luxemburg)

De ruimtelijke spreiding van de R.C.C.G.
(Groot-Brittannië en Ierland)

Vasteland Europa
(zie vorige kaarten)

Ierland

Groot - Brittanië

3. Afrikaanse en religieuze stedelijkheid: ruimtelijke manifestaties in de Europese stad

3.1 Ruimtelijke manifestaties van Afrikaanse stedelijkheid in de Europese stad

'The centering of the western urban experience has meant that it provides the theoretical foundations for understanding the urban condition everywhere. (...) This is often evident in the way debates on urbanization quickly descend into binary oppositions - developed versus developing cities, 'formal' versus 'informal' urbanization, 'global' versus 'local' cities. The latter terms not only have a lesser social status but are also theoretically inferior to their more 'advanced' counterparts. This implies that the condition of formality gives value and content to the informal in ways that undermine any true analysis or understanding of the informal on its own terms.'⁴²

Het 'probleem' van de Afrikaanse stadsanalyse is al meermaals aangekaart. De 'westerse blik' waarmee waarnemers/stedenbouwkundigen/architecten uit het globale noorden naar de Afrikaanse steden kijken volstaat niet om deze steden en hun dynamieken volwaardig in kaart te brengen en te begrijpen hoe 'de Afrikaanse stad' functioneert.

Die 'westerse blik' houdt onder meer in dat de vaste, geplande en/of gerealiseerde, ruimtelijkheid van de stad sterk wordt gescheiden van haar veel minder te plannen gebruik. Het ongeplande, onofficiële, spontane of onconventionele inkleden en gebruiken van de fysieke, gebouwde, ruimte staat niet of nauwelijks ingeschreven in de traditie van westerse stedenbouwkundigen, met als gevolg dat die er dan ook traditioneel weinig of geen aandacht aan besteden. Velen argumenteren echter dat net deze aspecten van stedelijkheid een zeer prominente rol spelen in de Afrikaanse stad. Als stadsanalyse zijn grens trekt waar de geplande en/of gerealiseerde stad – en wat zij zou moeten representeren – stopt, dan blijft een dieper begrip van de Afrikaanse stad uit.

⁴² Kihato, Caroline, 'African Urbanism', in *The Endless City*, ed. Ricky Burdett en Dejan Sudjic (London: Phaidon, 2007), 214.

'Relation of non-relation'

De 'relation of non-relation', zo legt AbdouMaliq Simone in zijn artikel 'People as Infrastructure' uit, is een belangrijk begrip in deze context: de fysieke ruimte hoeft niet per se zijn gebruik te representeren. Activiteiten komen heel vaak los te staan van wat de fysieke ruimte representeert, zeker in steden waar die fysieke ruimte vaak voor een groot deel in verval is en zijn bedoelde functie dus (deels) verliest.⁴³

Het beeld van de Afrikaanse stad in een 'constante staat van crisis' is dan ook nooit veraf.⁴⁴ Los van de vraag of deze 'staat van crisis' een correcte analyse van de situatie vormt, helpt de vaststelling ervan op zich niet verder in poging 'de Afrikaanse stad' te begrijpen. De kunst voor de stedenbouwkundige is hier om niet alleen de (stedenbouwkundige) 'crisis' – misbruikte, niet-functionele, zeer elementaire of afwezige infrastructuur – vast te stellen, maar ook aan deze vaststelling voorbij te komen en de achterliggende stedelijke, fysieke en minder fysieke, dynamieken in kaart te brengen.

In deze context krijgen alternatieve, vaak interdisciplinaire, benaderingen van de Afrikaanse stad en stedelijkheid aandacht. Een voorbeeld wordt gegeven door Simone, socioloog en stedenbouwkundige. In zijn artikel 'People as infrastructure' legt hij zijn visie van stedelijke infrastructuur uiteen, niet als de fysieke ruimte, maar als het complexe gegeven van sociale interacties waarvan ruimte – naast personen, activiteiten, objecten, ... – slechts één aspect is. In verband met die ruimte is de 'relation of non-relation' belangrijk, en dat des te meer in Afrikaanse steden waar bewoners zeer er losse regels en interpretaties i.v.m. het gebruik van de aanwezige ruimte op nahouden.

⁴³ Simone, AbdouMaliq, 'People as Infrastructure: Intersecting Fragments in Johannesburg', *Public Culture*, 16 (2004), 409 <http://research.gold.ac.uk/1946/> [geraadpleegd op 4 juli 2014]. / De Boeck, Filip, en Marie-Françoise Plissart, *Kinshasa. Tales of the invisible city* (Gent: Ludion, 2004).

⁴⁴ Kihato, 'African Urbanism'.

Het onophoudelijk mobiel, flexibel en tijdsgebonden elkaar ontmoeten en interageren van deze personen, vormt het platform dat stedelijkheid is, en waarvan materiële ruimtelijkheid dus slechts één factor vormt.⁴⁵

Ook Filip de Boeck, antropoloog, heeft het in zijn boek, *Kinshasa, Tales of the invisible city*, over het relatieve belang van de stedelijke infrastructuur in een stad waar vaak net het gebrek aan (degelijke) infrastructuur typerend voor de stedelijke conditie is. Dit leidt zijn stadsbewoners tot andere omgang en verhoudingen met de materiële omgeving. Hun leven komt veel meer los te staan van de fysieke, gebouwde, realiteit en vast te hangen aan de achterliggende verbeelde of mentale stad. Anderzijds kaart hij ook net het belang en de mogelijkheden van infrastructuur, of van het gebrek aan functioneren ervan, aan.

‘Simple material infrastructures and technologies, as well as their dysfunctioning and breakdown, thus create, define, and transform new sites of transportation, new configurations of entangled spatialities, new public spaces of work and relaxation, new itineraries and clusters of relations, new social interactions.’⁴⁶

Toch slagen, naast antropologen en sociologen, ook architecten erin uitgesproken te doen over de Afrikaanse stad. Voorbeelden zijn Wim Cuyvers, met *Brakin, Visualising the visible* en Rem Koolhaas, met *Lagos. Wide and Close*.⁴⁷ Beide studies combineren de blik van veraf en dichtbij (*wide and close*) en fotografie wordt hierbij een belangrijk medium. De observatoren worden zich zeer bewust van hun eigen (Europees) perspectief en doen ook moeite hieraan te ontsnappen. Cuyvers observeert zo vooral door wandelingen, *dérives*, met zeer weinig historische documentatie vooraf. Koolhaas zoekt de logica en ruimtelijke modellen achter informele praktijken en gaat uit van Lagos als ontwikkelingsmodel voor andere steden in plaats van als stad die nog ontwikkeld moet worden.⁴⁸

45 Simone, ‘People as Infrastructure’, 411.

46 De Boeck, *Kinshasa*, 226.

47 Cuyvers, Wim et al., *Brakin: Brazzaville - Kinshasa, Visualizing the Visible* (Baden/Maastricht: Lars Müller Publishers/Jan Van Eyck Academie, 2006). / Koolhaas, Rem, et al., *Lagos: How it works*, (Baden: Lars Müller Publishers, 2008).

48 Lagae, Johan, ‘Mapping the historical and the contemporary African city: Lagos, Kinshasa, Addis Abeba’, hoorcollege, Universiteit Gent, Gent, 22 februari 2013.

Afrikaanse stedelijkheid in de Europese stad

De benaderingen hierboven aangehaald behandelen het onderzoeken van stedelijkheid in de Afrikaanse stad. De link tussen deze praktijken – en hun ruimtelijke implicaties – en de Europese stad is niet veraf.

‘Structurally, the world of illegal immigrants that Felix Hoffmann (2010) described in Almeria is similar to Simone’s description of the urban centers in the South. This is a world in which tactical action is central.’⁴⁹

Werner Schiffauer legt hier de leefwereld van de migrant in Europa naast die van de bewoners van metropolen in de derde wereld. In beiden staat ‘tactical action’ centraal: eerder dan de hand van de systematisch vooruitplannende ingenieur – strategische actie – regeert de *make-do* mentaliteit, de kunst van het bricoleren.

Naast die gemeenschappelijke ‘tactical action’ als omgang met allerhande situaties, is een andere link tussen de leefwereld van de migrant in Europa en die van de metropool in het globale zuiden veel evidentier: migranten onderhouden vaak sterke banden met hun land van herkomst. Stephen Cairns omschrijft het als ‘split loyalties’. De verwachting dat een migrant opgaat in de cultuur van zijn gastland, assimilatie, werd al met het begrip multiculturalisme verworpen. De banden die migranten met hun land van herkomst onderhouden krijgen duidelijk een expressie in de stad. Niet alleen verandert migratie de fysieke stedelijke ruimte, migratie verandert ook de natuur ervan.⁵⁰

‘Therefore, in urban centers as diverse as Paris, Berlin, Los Angeles, New York, Istanbul, Cairo, Lagos, and Singapore, the ‘first’ and the ‘third’ worlds coexist, with the seeming contradictions redefining the essence of urban culture and disturbing the notions of identity and belonging. There are, nevertheless, historic differences between ‘third’-world cities with their ‘first’-world enclaves and ‘first’-world cities with their ‘third’-world enclaves. The ‘contamination’ of the first

49 Schiffauer, Werner, ‘Global Prayers, Migration, Post-Migration’, *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 54.

50 Schiffauer, ‘Global Prayers’, 52. / Cairns, Stephen, ‘Introduction’, in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 7-8.

world happened only recently, whereas it has been going on for quite some time in the third.’⁵¹

Immigranten veranderen niet alleen stedelijke en architecturale aspecten van hun nieuwe leefomgeving, ze wijzigen vooral de manier waarop de bestaande infrastructuur wordt ingekleed en gebruikt. Nieuwe geluiden, bewegingspatronen, geuren en signalen allerhande geven de bestaande publieke en private infrastructuur een nieuwe lading. Zo vinden de Congolezen nog elke dag ‘hun’ wijk in Elsene opnieuw uit tot Matonge, een plaats van translokale actie en representatie - ‘gaande van anti-Kabila demonstraties tot voetbalverslagen van internationale wedstrijden waarbij de media in Matonge ‘de sfeer gaan opsnuiven’ bij ‘Afrikaanse’ supporters.’⁵² Maar net zo goed ondergaat het straatbeeld van een doordeweekse straat in Parijs een radicale verandering wanneer daar plots een Algerijnse trouw de publieke ruimte in beslag neemt, staat de Sleepstraat in Gent even op zijn kop dankzij uitzinnige Turkse voetbalsupporters wanneer Fenerbahçe de *Süper Lig* wint en worden Afrikaanse kapsels geknipt in verborgen afro-kapsalons boven winkels rond Gent Dampoort.⁵³

De migrantenwijk in ‘crisis’

Terwijl migratie en superdiversiteit een steeds belangrijker deel van de alledaagse stedelijke realiteit in Europa uitmaken, rijst de vraag of we zelfs de Europese stad nog kunnen analyseren met de ‘westerse blik’ die vooral als problematisch ervaren wordt in verband met ‘de Afrikaanse stad’. Ook in de Europese migrantenwijken speelt de ‘relation of non-relation’, een ander ruimtegebruik dan conventioneel aangenomen, een grotere rol in de stadsbeleving: van onderverhuurde kamers en ongeregistreerde tewerkstelling tot een intensiever gebruik van de straat als ontmoetingsplaats en de andere dagelijkse ritmes die gemeenschappen met zich meebrengen. Een analyse die zich strikt beperkt tot de formele fysieke stad en zijn officiële invulling heeft weinig voeling met

51 Çelik, Zeynep, ‘Cultural Intersections: Re-visioning Architecture and the City in the Twentieth Century’, in *At the End of the Century. One hundred Years of Architecture*, eds. Richard Koshalek en Elisabeth T. Smith (Los Angeles/New York: The Museum of Contemporary Art/Harry N. Abrams Inc. Publishers, 1998), 221.

52 Ceuppens, Bambi en Karel Arnaut, ‘Een halve eeuw Congolese aanwezigheid in Brussel: een superdiversiteitsperspectief’, ongepubliceerde paper.

53 Çelik, ‘Cultural Intersections’, 222. / Eigen waarneming [27 april 2014] / Dikomitis, ‘We bring Africa to your doorstep’.

de dynamieken, activiteiten en ladingen die deze wijken krijgen.⁵⁴ Analog met de ‘Afrikaanse stad in crisis’ zal een ander beeld van deze wijken naar boven komen: een hoge bevolkingsdichtheid, lage inkomens, kleine huizen met laag wooncomfort, meer criminaliteit, werkloosheid en afwijkend gedrag, minder investeringen in infrastructuur en woningen, meer verkommerde panden... Het toont de migrantenwijk in crisis, de migrantenwijk als een gedepriveerde leefomgeving. Publicaties als *De trek naar de stad* van Doug Saunders, journalist, stellen die crisis vast, maar komen er vooral ook aan voorbij. De achterliggende dynamieken van de migrantenwijk worden er onderzocht en komen aan het licht, wat tot interessante conclusies leidt, die ook net de emanciperende eigenschappen van deze wijken aan het licht brengen.⁵⁵

Ook enkele architecturaal-stedenbouwkundige publicaties lieten al zien dat een nauwkeurige studie van het ruimtegebruik in migrantenbuurten of -locaties in de stad, veel kan blootleggen over de fysieke leefwereld van de migrant, hoe die ingezet en getransformeerd wordt en welke implicaties dat heeft. In *Venice: Migropolis* wordt Venetië als generische stad gezien, als het mekka van de migratie: Venetië bestaat uit toeristen, migranten en bijhorende praktijken. Een ander voorbeeld wordt gegeven door het onderzoek van Sophia Vyzoviti over de migrantenlocaties in Athene, waarmee ze een model tracht samen te stellen voor de fysieke parameters die een stad nodig heeft om zijn migrantenpopulatie ontmoetingsplaatsen te bieden. Los van de vraag of het ontwerpen van die parameters mogelijk of wenselijk is, biedt haar analyse wel een inzicht in de manier waarop stedelijke infrastructuur gebruikt wordt en welke stedelijke ruimtes en objecten sociale bijeenkomsten faciliteren, ook al werden ze er niet voor ontworpen.⁵⁶

Door het samenbrengen van verschillende media: foto’s, kaarten, tekst en tekeningen, met veel aandacht voor de geleefde wereld, subtiele en tijdelijke sporen van de toeëiging van en beweging door de fysieke stadsinfrastructuur

54 Hoewel deze vaststelling ongetwijfeld ook in min of meerdere mate voor alle steden en wijken geldt, Europees of niet-Europees, met migranten of zonder, toch kan geargumenteed worden dat de vaststelling meer voor Afrikaanse steden geldt en minder voor Europese, meer voor (Europese) migrantenwijken en minder voor blanke wijken

55 Zie ook ‘Inleidend Kader: Migratie naar Gent’

56 Scheppe, Wolfgang, et. al. (eds.), *Migropolis: Venice, Atlas of a Global Situation* (Osterfeldern: Hatje Cantz, 2009). / Vyzoviti, Sophia, ‘The Immigrants’ Place of Getting Together in Downtown Athens: A Model of Necessary Physical Environmental Conditions’, *OASE*, 68 (2005), 22-67.

weten beide studies op hun manier een stukje van de werking en interne processen van de hedendaagse Europese stad uit te vouwen. Vele van de stedelijke ruimtes die ze analyseren en in beeld brengen zijn niet fysiek getransformeerd door de migranten. Wel is met een veranderde inkleding en gebruik, heel hun lading, hun betenis veranderd.

‘Additionally there is a constitutive paradox to black urbanism in that in many parts of the world blackness informs what it means to be ‘urban’ in a cultural sense but still struggles for recognition as a critical factor in the production of urban space and the built environment.’⁵⁷

Als uitspraken over de actuele stad moeten tot stand komen in steden waar migratie een steeds groter deel van de alledaagse stedelijkheid uitmaakt, zal de confrontatie met voorgaand discours steeds meer aan belang winnen. De discrepantie tussen de (strategisch) gebouwde fysieke ruimte, met al zijn conventionele connotaties, en zijn (tactische) gebruik, de ‘relation of non-relation’, zal een groter deel van de stedelijke realiteit beschrijven. Het loslaten van een een strikte scheiding tussen fysieke ruimte en zijn gebruik, en beiden net samen te beschouwen als factoren in het tot stand komen van de architecturale en stedelijke ruimte, is hier essentieel.

.....
57 Simone, AbdouMaliq, ‘Reclaiming Black Urbanism: Inventive methods for engaging urban fields in Africa and beyond’, in *African Perspectives - (South) Africa: City, Society, Space, Literature and Architecture*, eds. Gerhard Bruyns en Arie Graafland (Rotterdam: 010 Publishers, 2012), 33.

3.2 De Afrikaanse kerken in Gent

Onderwerp van het typologisch onderzoek, het deel II en lijf van deze thesis zijn de Afrikaanse kerken in Gent. Deze Afrikaanse kerken en bijhorende typologische analyse kunnen niet los gezien worden van de verschillende thema’s die dit inleidende kader kort aansnijdt.

Het is in de context van superdiversiteit dat ook de middelgrote stad Gent een niet onbelangrijke, doch voorlopig nog vrijwel volledig genegeerde, Sub-Saharisch Afrikaanse bevolkingsgroep heeft bij gekregen. In de laatste vijftien jaar is de groep verdrievoudigd en de cijfers blijven stijgen. We kunnen dus spreken van een vrij nieuwe migrantengroep met vooral eerste generatie migranten en hun kinderen. Ghanezen zijn met voorsprong het best vertegenwoordigd. Daarnaast heeft zich sinds de jaren ‘70 een voelbare verschuiving in het religieus landschap van Sub-Saharisch Afrika voorgedaan: de PCC’s of *Pentecostal Charismatic Churches* kennen er een indrukwekkende opmars en dat vooral in de grote steden waar arme plattelandsvluchtelingen een ideaal doelpubliek vormen voor het *prosperity gospel* dat deze kerken voorstaan. Ook de in de catalogus opgenomen ‘Afrikaanse kerken in Gent’ zijn, op drie na, allen pinksterkerken.¹ De PCC’s (*Pentecostal Charismatic Churches*) in Gent zijn parishes opgericht door Afrikaanse migranten en vinden bijna allen aansluiting bij een internationale PCC, veelal met Afrikaanse roots, maar ook en vooral met een sterk uitgebouwd netwerk in Afrika. Het is dankzij dit netwerk in Afrika dat de kerken ook hier in Gent bekend zijn bij de hun Afrikaans doelpubliek. Afrikaanse migranten kunnen hier dus de vertrouwde pinkstergroepering bezoeken die ze ook in Afrika frequenteerden. Het geloof wordt een draagbare factor in de diaspora zoals ook Birgit Meyer bevestigt.

‘Charismatic Christianity is the portable identity of people in diaspora.’²

.....
1 Niet zoals in Brussel, waar bijvoorbeeld ook de Congolese Kimbanguïstische kerk aanwezig is die onder de categorie AIC (*African Independent Church*) valt.

2 Meyer, ‘Christianity in Africa’, 461.

Het belang van de Afrikaanse kerken in de diaspora situeert zich dus niet alleen op vlak van de inhoud van geloofsbeoefening zelf, maar ook op vlak van het vertrouwde karakter ervan. Het zijn plaatsen waar de migrant een deel van zijn Afrikaans-christelijke identiteit terugvindt in een Europese en seculariserende omgeving. Gezien deze *parishes* opgericht zijn, en bestuurd en bezocht worden door veelal eerste generatie Afrikaanse migranten kan met zekerheid gesteld worden dat de invloed van wat de laatste decennia in Afrika plaatsvond – met name de explosieve groei van de PCC’s in de Afrikaanse steden, en de bijhorende aanpak, strategieën, standpunten, inkleding, ideeën, ... – bijzonder groot moet zijn. Daarenboven zorgt het internationale netwerk van deze kerken voor een constante stroom aan (online) beeldmateriaal, informatie, pendelende kerkleden en zelfs internationaal befaamde Afrikaanse pastors waardoor ook de *parishes* hier in Gent rechtstreeks en onrechtstreeks op de hoogte gehouden worden van hoe het er momenteel aan toe gaat in de Afrikaanse steden.

Met andere woorden, de Afrikaanse kerkgroepen in Gent en ook hun omgang met stad, architectuur en objecten – drie delen van de typologische analyse van deze thesis – kunnen simpelweg niet los gezien worden van wat momenteel in Afrika gebeurt en wat daar sinds de jaren ‘70 gebeurd is in hun korte maar intense geschiedenis van (voornamelijk stedelijke) successen. Vandaar zal in de typologische analyse ook verwezen worden naar en vergeleken worden met bronnen die het hebben over pinksterkerken in Afrika (of het globale zuiden).

Daarnaast bevinden de kerken zich in het hier en nu in Gent, middelgrote stad zonder uitgesproken of grote Afrikaanse gemeenschap. Ze gebruiken er de stedelijke infrastructuur, van wegen en openbaar vervoer, tot gebouwen en vrije zaaltjes in parochiehuizen. Logischerwijze zal in de typologische analyse dus ook sterk rekening gehouden worden met de context van het Gentse stedelijke weefsel

op zich, maar ook gerefereerd worden naar hoe bijvoorbeeld de katholieke kerken en moskeeën er zich in manifesteren.

Het typologisch onderzoek splitst zich op in vier schaalniveaus. De eerste drie schaalniveaus viseren de ruimtelijke manifestaties van de Afrikaanse kerken in Gent op schaal van het object [small], op schaal van het gebouw [medium] en op schaal van de stad [large]. Natuurlijk kan het ene schaalniveau niet los gezien worden van het andere en dus zullen deze verschillende delen veel verwijzingen naar andere delen bevatten. Dit wordt meest duidelijk op de plannen die bij de schaal [medium] horen, maar ook zowel straat en semi-publieke ruimte bij de kerken [large] als objecten in de kerken [small] afbeelden. Het vierde schaalniveau [extra-large] reflecteert kort over de ruimtelijke implicaties van de virtuele netwerken van deze kerken. Dit schaalniveau is dus deels extra-territoriaal en ontsnapt daarmee aan een (fysiek) territorium, maar is anderzijds ook net sterk gekoppeld aan de andere drie schaalniveaus in de stad.

Bij de analyse worden stevast kleine impressies verwerkt die fragmenten blootleggen van de (ruimtelijke) werking van de kerken. Het zijn de stukjes van de analyse waarin het oog van de observator het meest prominent aanwezig is, en gefocust wordt op de geleefde wereld en het ruimtegebruik in de kerken. Ook de getekende plannen in het deel '[medium] Gebouwen' getuigen van die geleefde wereld. Elk plan beeldt niet alleen de muren, als een soort semi-permanent omhulsel af, maar focust vooral op de manier waarop dit omhulsel wordt ingekleed met gordijnen, tapijten, stoelen, podium, spreekgestoelte die eigenlijk als objecten toebehoren tot de schaal van het object [small]. Meest tekenend voor de geleefde wereld op de plannen is een ander object: het lichaam. Ook het lichaam is en produceert ruimte, en kan hierdoor gezien worden als één van de meest fundamentele objecten in het zich toeëigenen van een ruimte. Vandaar is het lichaam van de aanwezigen ook een constante aanwezigheid op de plannen, die dus een soort fotografische momentopnames worden die zo ruimte en het toeëigenen ervan op verschillende manieren en in verschillende tijdsintervallen in één beeld vatten.

Deel II

Analyse/Mapping:
Ruimtelijke
Manifestaties
van de
Afrikaanse
Diaspora en
Religie in Gent

1. Catalogus: een overzicht van de Afrikaanse kerken in Gent

“How did you find out about this church?”

Het is keer op keer één van de eerste vragen die ik krijg wanneer ik aan de praat geraak met iemand in een Afrikaanse kerk. Telkens dezelfde vraag, maar het is er wel één met veel verschillende antwoorden. Het vinden kwam namelijk vaak pas na lang zoeken.

Een kleine lijst van nuttige adressen, en vooral namen, is te vinden op een website van de ‘Administratieve Raad van Protestants-Evangelische Eredienst.’¹ Deze adressen behoren echter vaak toe aan reeds verlaten kerkgebouwen. Eindeloos facebookpagina’s afscrollen en alle mogelijke zoektermen in zoekmachines als google proberen bleek ook soms nodig. Andere adressen kreeg ik doorgespeeld van *pastors* of kerkgangers en tot tweemaal toe botste ik (bijna) puur bij toeval op een Afrikaanse kerk in de straten van Gent.

De catalogus die de volgende pagina’s beslaat, is het resultaat van dit zoeken dat plaatsvond tussen september 2013 en april 2014. Het is uiteindelijk een momentopname van de

---

1 Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst <<http://www.arpee.be/index.php?page=annuaire>> [laatst geraadpleegd 9 april 2014].

Afrikaanse kerken in Gent in de maand april van 2014. Een half jaar eerder had hij er anders uitgezien en een half jaar later zal hij er ongetwijfeld terug anders uitzien.²

Niet alleen is deze catalogus zeer tijdsgebonden, waarschijnlijk is hij niet compleet noch onbetwistbaar. Gezien er geen maand voorbij gegaan is waarin ik niet één of meerdere adressen moest toevoegen of schrappen van de lijst, betwijfel ik ten zeerste of er niet enkele van deze kerkgebouwen, en dus -groepen, aan mijn aandacht ontglipt zijn. Zoals eerder besproken is zelfs de titel van de catalogus, het etiket ‘Afrikaanse kerk’, binnen deze thesis een rekbaar begrip dat met weinig wetenschappelijke precisie valt toe te passen.

Maar, het is ook net om die redenen dat een catalogus op papier zetten hier belangrijk is. In het complexe veld van religieuze groeperingen en kerken in Gent wordt hiermee, niet exhaustief doch weloverwogen, het terrein voor het typologisch onderzoek afgebakend. Het gaat hier voornamelijk om een vijftiental gebouwen die momenteel aan één of meerdere kerkgroepen onderdak bieden.

---

2 Dit wordt ook al aangetoond in “[large] De Stad”

1. Church of Christ / Warriors of the Kingdom - End Time Divine Chapel

2. Assemblies of God Church

3. Redeemed Christian Church of God - Faith Tabernacle

4. United Church of the Kingdom of God - Help Centre

5. Word Miracle Church Int. - Branch Belgium Ghent

6. Bright and Morning Star Church - Light of the World Ministry

7. World Evangelism Bible Church

8. Mountain of Fire and Miracles Ministries / Victory Bible Church Int.

9. Redeemed Christian Church of God - Glory Palace

10. Church of Pentecost - Central Assemblies / Pentecost International Worship Centre

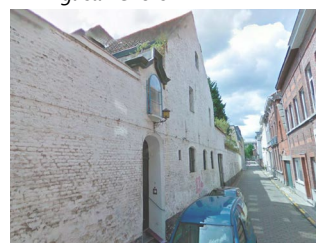
11. Victory Christian Network of Churches - Strong Tower Ministries / Tabernacle de Victoire

12. Nouvelle Jerusalem - Mont Horeb

13. Church of England - Saint John's Anglican Church

14. De Gereformeerde Kerk Gent - Gentse Rabotkerk

15. Katholieke Kerk - Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua

1. Church of Christ / Warriors of the Kingdom (W.O.T.K.) - *End Time Divine Chapel*

Adres:
Frans Van Ryhovenlaan 243
Tijdstip en taal van de eredienst:
Church of Christ: Zondag 10u30 - Engels
W.O.T.K.: Maandag 20u - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Gelijkvloers Rijwoning. Gehuurd door Church of Christ, gedeeld met W.O.T.K.
In Gent sinds:
Church of Christ: (?) (Tot 2013 in een zaaltje van Freinetschool Kasteellaan)¹
W.O.T.K.: Februari 2013 (Eerst in Maaltebrugge-straat 268)²

1 Interview met bezoeker Church of Christ.
2 <<https://www.facebook.com/events/388622077894490/?ref=22>> [geraadpleegd op 8 april 2014]

2. Assemblies of God Church

Adres:
Phoenixstraat 59
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 10u - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Gelijkvloers Rijwoning. Gehuurd.
In Gent sinds:
2005 (Eerst in Maaltebruggestraat 268)
Opgericht in:
Arkansas, Verenigde Staten¹
Opmerkingen:
Delen het pand en de huurprijs sinds enkele maanden met de 'Jesus is Lord Church', een Filipijnse Evangelisch-Charismatische kerkgroep.²

1 Assemblies of God Church <<http://ag.org/top/About/History/index.cfm>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].
2 Interview met *pastor* van de 'Jesus is Lord Church'

3. The Redeemed Christian Church of God - Faith Tabernacle

Adres:
Heernislaan 25
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 10u30 - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Gelijkvloers Rijwoning. Gehuurd van private eigenaar. Het pand staat sinds kort te koop wat onzekerheid creëert voor de nabije toekomst van de *parish*.
In Gent sinds:
2005
Opgericht in:
Lagos - Nigeria - 1952¹
Opmerkingen:
1/ De R.C.C.G. is een pinksterkerk uit Lagos met zeer groot wereldwijd netwerk van *parishes* wereldwijd
2/ Sinds kort hebben ze ook een tweede *parish* in de Afrikalaan in Gent

1 R.C.C.G., 'History' <<https://trccg.org/rcgg/about-us-2/history/>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

4. Universal Church of the Kingdom of God - *Help Centre*

Adres:
Dendermondsesteenweg 57
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 10u - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Gelijkvloers Rijwoning
In Gent sinds:
(?) vele jaren - huurden eerst een ruims in de parochie van Ledebeg¹
Opgericht in:
Rio de Janeiro - Brazilië - 1977²
Opmerkingen:
Ook de U.C.K.G. is een befaamde Pinksterkerkgroep met een wereldwijd netwerk van *parishes*

1 Interview met Hans van Bruwane, vrijwilliger parochie-huis Ledebeg.
2 U.C.K.G. <<http://www.uckg.co.nz/about-us.aspx>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

5. Word Miracle Church International - *Branch Belgium - Ghent*

Adres:
Dendermondsesteenweg 319
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 11u - Engels en een Ghanees dialect¹
Gebouw/gebedsruimte:
Gelijkvloers rijwoning, gehuurd
In Gent sinds:
2006 (Eerst in zaaltje van Onze-Lieve-Vrouwkerk Mariakerke, sinds 2012 huurder van deze ruimte)²
Opgericht in:
Tamale - Ghana - 1987³

1 Interview met *pastor* Francis
2 Interview met *pastor* Francis
3 Perez Chapel <<http://www.perezchapel.org/>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

6. Bright and Morning Star Church - *Light of the World Ministry*

Adres:
Dendermondsesteenweg 393
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 11u - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Zaaltje achteraan, via garage en koer bereikbaar
In Gent sinds:
2002¹
Opgericht in:
Gent - België - 2002
Opmerkingen:
Ze hebben al zonder veel succes een *parish* in Kortrijk geopend, maar daarna weer gesloten.²

1 Interview met *pastor* Omoregie.
2 Interview met *pastor* Omoregie.

7. World Evangelism Bible Church

Adres:
Dendermondsesteenweg 15
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 13u - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Opslagplaats. Te bereiken via steeg
In Gent sinds:
2008 (?)
Opgericht in:
Gent - België - 2008 (?)

8. Mountain of Fire and Miracles Ministries (M.F.M.) / Victory Bible Church International (V.B.C.I.) - *Maranatha Sanctuary*

Adres:
Koopvaardijlaan 78
Tijdstip en taal van de eredienst:
M.F.M.: Zondag 10u - Engels
V.B.C.I.: Zondag 13u - Engels
Gebouw/gebedsruimte:
Burelen op industriële site
In Gent sinds:
M.F.M.: (?)
V.B.C.I.: (?) (tot begin 2014 elke zondag in de
Freineitschool Kasteellaan)¹
Opgericht in:
M.F.M.: Lagos - Nigeria - 1989²
V.B.C.I.: Accra - Ghana - 1985³

.....
1 Interview met *pastor* V.B.C.I.
2 M.F.M. <<http://www.mountainoffire.org/index.php/about-mfm/history>> [laatst geraadpleegd op 10 april 2014].
3 V.B.C.I. <<http://www.vbciuk.org/#vbci-international/c1qlv>> [laatst geraadpleegd op 10 april 2014].

9. The Redeemed Christian Church of God (R.C.C.G.) - *Glory Palace*

Adres:
Afrikalaan 73
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 11u - Engels
Gebedsruimte:
Bureelruimte. Gehuurd op site van een
autohandelaar.
In Gent sinds:
2013 (de eerste vestiging in de Heernislaan bevindt
zich in Gent sinds 2002).
Opgericht in:
Lagos - Nigeria - 1952¹

.....
1 R.C.C.G., 'History' <<https://trccg.org/rccg/about-us-2/history/>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

10. Church of Pentecost - *Central Assemblies* / *Pentecost International Worship Centre*

Adres:
Wiedauwkaai 24
Tijdstip en taal van de eredienst:
Central Assemblies: zondag (?) - Ghanees dialect/
Engels
P.I.W.C.: zondag (?) - Engels/Nederlands
Gebouw/gebedsruimte:
Twee zalen doorlopend gehuurd van de
'Eskimofabriek' bij evenementen huren ze de grote
zaal per dag¹
In Gent sinds:
(?) - (Eerst in Maaltebruggestraat 268)
Opgericht in:
Asamankese - Ghana - 1953²

.....
1 Interview met *pastor* Frank.
2 Church of Pentecost <<http://thecophq.org/pages.php?linkID=6&linkObj=cat>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014]

11. Victory Christian Network of Churches (V.N.C.) - *Strong Tower Ministries* / *Tabernacle de Victoire*

Adres:
Corneel Heymanslaan 19
Tijdstip en taal van de eredienst:
Strong Tower Ministries: Zondag 10u30 - Engels
Tabernacle de Victoire: Zondag 15u - Frans
Gebouw/gebedsruimte:
Zaaltje van katholieke parochie 'Christus Koning'
elke zondag gehuurd
In Gent sinds:
2003 (Eerst: ruimtes ter beschikking van
Protestantse Rabotkerk, sinds 2007 in Corneel
Heymanslaan)
Opgericht in:
Gent - België - 2002

12. Nouvelle Jerusalem - *Eglise Mont Horeb*

Adres:
Ledebergplein 21
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 11u - Frans
Gebouw/gebedsruimte:
Zaal in Parochiehuis van Ledeberg elke zondag met
contract per uur gehuurd.
In Gent sinds:
2004¹
Opgericht in:
Luik - België - (?)
Opmerkingen:
Dit parochiehuis heeft al vele pinkstergroepen
tijdelijk een ruimte aangeboden. Ook nu zijn
verschillende kleine groepjes er actief. De langst en
meest consequent aanwezige is 'Nouvelle Jerusalem'.

.....
1 Interview met Siriver.

13. Church of England - *Saint John's Anglican Church*

Adres:
Theresianenstraat 9
Tijdstip en taal van de eredienst:
Zondag 11u - Engels (één maal per maand om 14u:
Nederlands)
Gebouw/gebedsruimte:
Oude kapel van het Karmelietessenklooster
In Gent sinds:
1878 (eerste dienst in Protestantse kerk
Brabantdam), na vele omzwervingen, sinds 2008 in
de Theresianenstraat¹
Opgericht in:
Engeland - 1533 (?)

.....
1 < <http://www.saintjohnsgent.com/#!history> > [geraadpleegd op 10 april 2014]

14. De Gereformeerde Kerk Gent - *Gentse Rabotkerk*

Adres:
Begijnhoflaan 31
Tijdstip en taal van de eredienst:
10u - Nederlands
Gebouw/gebedsruimte:
Eigen Kerk
In Gent sinds:
1926
Opmerkingen:
Richt zich expliciet op de internationale gemeen-
schap als protestantse kerk.
Heeft in het verleden al aan verschillende
pinksterkerken zijn ruimtes aangeboden.

15. Katholieke kerk - *Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua*

Adres:
Forelstraat
Tijdstip en taal van de eredienst:
11u - Vlaams - 'Afro' - 'Filipijs'
Gebouw/gebedsruimte:
Eigen Kerk
Opmerkingen:
Richt zich expliciet op het samenbrengen van Vlaam-
se, Afrikaanse en Filipijnse gemeenschappen. Onder
meer met behulp van een Afro- en Filipijns Koor.
Heeft in het verleden al aan een Congolese kerkgroep
zijn ruimtes aangeboden.¹

.....
1 Interview met pastoor Marcel

2. Ruimtelijke manifestaties: een typologisch onderzoek per schaalniveau

2.1 [Large] De Stad

Inleiding

‘(...) but I would love to see the spread of Brakin’s churches on a map; you’d have to walk every street of the city to cover them, at dusk and on Sundays, and it is a sheer impossible task. However, I expect that the scheme of the pseudo-public space of Brakin would be quite informative.’¹

Zoals dit citaat van Wim Cuyvers illustreert kan het in kaart brengen van de stedelijke ruimte die geloofsgroepen innemen een waardevolle bron van informatie zijn, maar is dit tevens een moeilijke taak, niet in het minst door de onopvallendheid, kleine schaal en enorme hoeveelheid van de kerkjes in Brazzaville en Kinshasa. Of het nu een Afrikaanse metropool of Europese middelgrote stad betreft, locaties, zichtbaarheid en bereikbaarheid van de geloofsgroepen in de stad hangen vaak nauw samen met hun sociale posities, politieke verhoudingen en strategieën. Toch bestaat tot hier toe niet veel onderzoek naar waar en hoe nieuwe geloofsgroepen zich precies in het stedelijk weefsel enten, niet in Europa, noch erbuiten.

Tekenend is ook volgend fragment uit een rondetafelgesprek tussen onder meer Stephan Heidenreich en Martijn Oosterbaan: Heidenreich merkt op dat nieuwe geloofsgroepen in westerse steden vaak de buitenwijken opzoeken, weg van de aandacht van het stadscentrum. Hij vraagt zich hierbij luidop af of er een link kan gelegd worden met het dubieuze, sektarische, aspect van sommige van deze groepen. Oosterbaan repliceert kort dat de nabijheid van bepaalde transporttypes belangrijk kan zijn bij de keuze voor een locatie. Het zijn twee interessante theses die locaties en karakteristieken van de geloofsgroepen in rechtstreeks verband stellen, maar verder niet toegelicht (kunnen) worden aan de hand van voorbeelden of onderzoek.²

1 Cuyvers, Wim et al., *Brakin: Brazzaville - Kinshasa, Visualizing the Visible* (Baden: Lars Müller Publishers; Maastricht: Jan Van Eyck Academie, 2006), 293. met ‘Brakin’ verwijst Wim Cuyvers naar het stedelijke gebied van Brazzaville en Kinshasa

2 Aernout, Mik, Martijn Oosterbaan, Stephan Heidenreich en Sabeth Buchmann, ‘Speculative Staging’, Rondetafelgesprek, The Global Prayers Congress: Faith in the City van Haus der Kulturen der Welt, Berlijn, 14 november 2013.

Vaak wordt de aanwezigheid van nieuwe geloofsgroepen in bepaalde stadsdelen gelinkt aan de beschikbaarheid van leegstaande industriegebouwen of goedkope panden, zowel binnen als buiten Europa.³ Deze economische redenering houdt zeker steek, ook voor Gent, maar neigt wel de agency en strategieën van deze geloofsgroepen te reduceren tot een antwoord op een ‘gebrek’ aan financiële middelen. Enkele voorbeelden van onderzoek dat verder gaat dan deze these en de bijhorende conclusies volgen hieronder. Het zijn drie verschillende onderzoeken over drie verschillende metropolen: Barcelona, Istanbul en Lagos.

Onzichtbaarheid en bereikbaarheid

De architect Matilde Cassani visualiseert de spreiding van nieuwe geloofsgroepen over het stadswefsel van Barcelona aan de hand van een kaart. Het gaat hier om gebedsplaatsen in de context van de diaspora in Barcelona. In haar artikel ‘Sacred Interiors in Profane Buildings’ toont ze de link aan tussen de locaties van gebedshuizen van migrantengroepen en patronen van segregatie in de stad: gebedshuizen bevinden zich veelal dicht bij de woonplaats van hun bezoekers. Ze heeft het onder meer over de *logic of invisibility*: de gebedsplaatsen in Barcelona zijn veelal onzichtbaar in de publieke ruimte van de stad, waarin soms ook niet volledig duidelijk is in welke mate ze er legaal of illegaal zijn. Zichtbaarheid en publieke ruimte zijn dan ook ‘a key lens for examining how minority groups settle their presence within the host society.’⁴

In het artikel ‘Worshiping at the Golden Age Hotel’ van Gerda Heck komt een andere uitgesproken relatie tussen positie in de stad en strategieën van een geloofsgroep naar voren. Ook dit onderzoek kadert in de context van religie en migratie. In Istanbul blijken de bereikbaarheid, het respect voor godsdienstvrijheid en de centraliteit van het Taksimplein doorslaggevende aantrekkingsfactoren voor de Congolese ‘églises de reveil’. Ondanks stukken

3 Cassani, ‘Sacred Interiors in Profane Buildings’, *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 60.

4 Cassani, ‘Sacred Interiors in Profane Buildings’, 60.

hogere huurprijzen kiezen deze Congolese geloofsgroepen voor ruimtes dicht bij het centrale plein. Door dat te doen gaan ze ook in tegen de patronen van stedelijke marginaliteit van migrantengroepen en verwerven ze voor zichzelf een respectabelere reputatie en positie in de maatschappij.⁵

‘Establishing their prayer halls in the affluent neighborhoods around the central and well-known Taksim Square, and not in the disadvantaged districts, where most of them live, they also deny the urban arrangements of marginalization and ostracism of migrant communities within the city.’⁶

Toch blijven ook zij liever zo onzichtbaar mogelijk in het straatbeeld uit vrees voor reacties op hun geloofsovertuiging in een overwegend Islamitische stad. Het prestige die ze nastreven door hun gebedsplaatsen in het centrum te positioneren is er dus eerder één van interne trots.

5 Heck, Gerda, ‘Worshipping at the Golden Age Hotel: Transnational Networks, Economy, Religion, and Migration of the Congolese in Istanbul’, *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 281.
6 Heck, ‘Worshipping at the Golden Age Hotel’. 281.

Prestige

Een ander frappant voorbeeld van onderzoek naar strategische positionering van religieuze groepen situeert zich in, of net buiten, Lagos, de Afrikaanse metropool waar enkele nieuwe religieuze groeperingen, soms dezelfde groeperingen die ook in Gent één of meerdere parishes hebben, hun hoofdkwartier hebben.⁷ Lagos wordt dan ook wel beschouwd als wereldhoofdstad van het (neo-)pinkstergeloof, en de concurrentie tussen verschillende geloofsgroepen scheert dan ook hoge pieken.

Het onderzoek van Sabine Bitter en Helmut Weber brengt in beeld hoe de *Lagos-Ibadan Expressway* in Nigeria tegenwoordig bezet wordt door een resem *prayer camps*, gebedskampen van pinksterkerken, evangelische kerken en één islamitische groepering. De religieuze groeperingen langs deze *Lagos Strip* laten nadrukkelijk de wereldse chaos van Lagos achter zich en organiseren hun eigen verheven en geordende ministeden langs de expresweg, hoewel Asonzeh Ukah net aantoont hoe de corruptie

7 zoals *Mountain of Fire and Miracles* en de *Redeemed Christian Church of God* die we beiden ook in Gent aantreffen

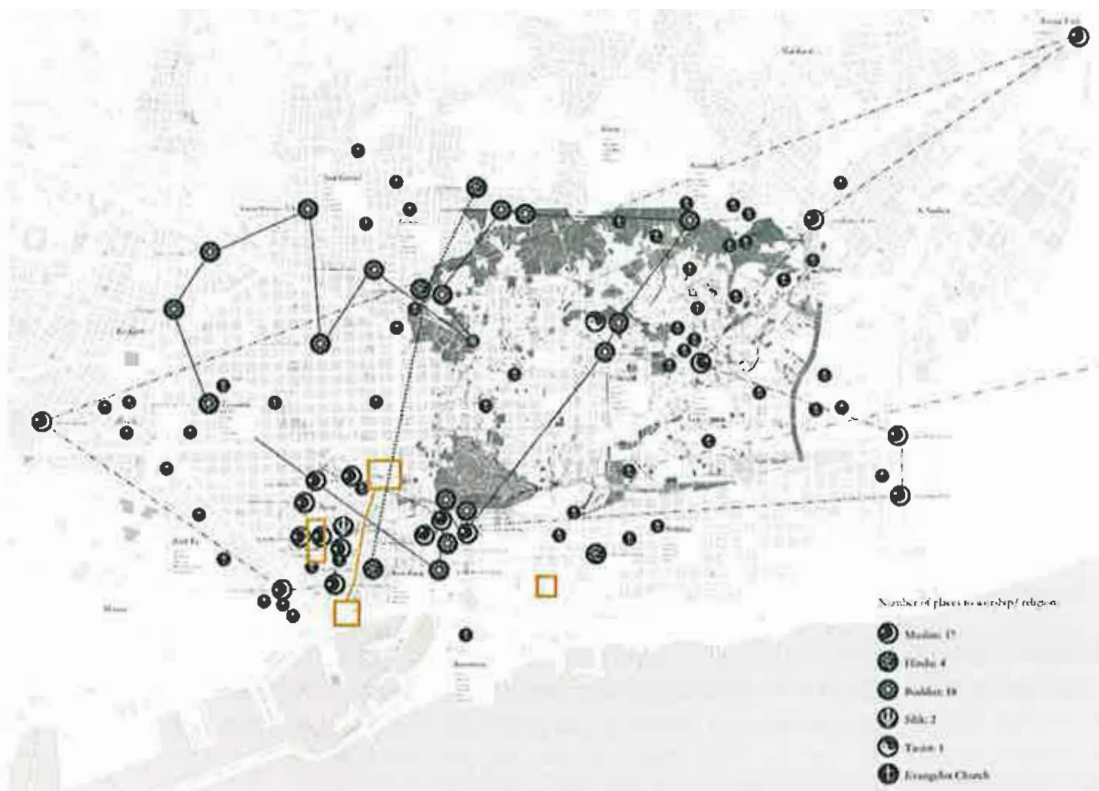
en chaos van Lagos het kamp domineren en het kamp dus net zeer duidelijk haar ‘moederstad’ weerspiegelt.

‘Originally conceived and designed from Lagos to redeem Lagos and be everything that Lagos is not, the camp is a daughter city to the mother city of Lagos.’⁸

In navolging van het prestige van het eerste kamp, werd het bouwen en beheren van zo een *prayer camp* langs deze expresweg een statussymbool voor de geloofsgroepen uit Lagos. De concentratie aan kampen leidt er ondertussen tot een soort competitie om de grootste en opvallendste portalen en affiches. Bij grote *prayer meetings* slipt de expresweg dicht aan de ingangen van het kamp door de massale volksverplaatsing. Hier is geen ontkomen meer aan de opzichtige aanwezigheid van de concurrerende geloofsgroepen.⁹

8 Ukah, Asonzeh, ‘Redeeming Urban Spaces: The Ambivalence of Building a Pentecostal City in Lagos, Nigeria’, *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 180. Asonzeh Ukah heeft het hier over de *prayer camp* van de *Redeemed Christian Church of God*.
9 Bitter, Sabine, en Helmut Weber, ‘Lagos Strip’, *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 137.

Duidelijk is dat de positionering van nieuwe religieuze groeperingen in - of net buiten - de stad een indicator kan zijn van onder meer woonplaatsen, strategieën, mobiliteit, legaliteit, kapitaalcracht en maatschappelijke positie van de betreffende groeperingen en hun leden. In dit hoofdstuk worden enkele aspecten van de posities in het stedelijke weefsel uitgewerkt en kritisch belicht in een onderzoek naar motieven, strategieën en achterliggende betekenissen van de positionering van de Afrikaanse kerkgroepen in het stedelijke weefsel van de middelgrote stad Gent.

Matilde Cassani, Religieuze plaatsen per religie op een kaart van Barcelona, 2008.

Sabine Bitter en Helmut Weber, Lagos Strip, 2012. (Dit zijn enkele fragmenten uit hun veel langere fotomontage geknipt)

negentiende-eeuwse gordel

kaart 21-22

1. Locatie in de stad

Op de kaart hiernaast zijn de Afrikaanse kerken en de negentiende-eeuwse gordel rond Gent aangeduid. Wat meteen opvalt is dat nagenoeg alle Afrikaanse kerken zich binnen het betreffende gebied situeren.

‘In de 19de eeuw ontwikkelde zich buiten de toenmalige stadsmuren van Gent een gordel vol fabrieken, arbeiderhuisjes en beluiken. Deze 19de eeuwse gordel situeert zich heden ten dage in volgende wijken: Sluizeken–Tolhuis–Ham, Macharius–Heirnis, Brugse Poort–Rooigem, Rabot–Blaisantvest, Bloemekenswijk, Muide – Meulestede – Afrikalaan, Dampoort, Oud Gentbrugge en Ledeberg.’¹

De negentiende-eeuwse gordel kenmerkt zich onder meer door kleine woningen met een lager comfort dan gemiddeld, een grote bevolkingsdichtheid en de grootste concentraties van etnische minderheden.² Uit voorgenoemde eigenschappen van de negentiende-eeuwse gordel lijken twee evidente aantrekkingsfactoren voor de Afrikaanse kerken vervat. Enerzijds leiden kleine woningen met minder comfort meestal tot lage vastgoedprijzen, en anderzijds is er de concentratie van etnische minderheden, waaronder het voornaamste doelpubliek, namelijk mensen van Afrikaanse origine.

Economische motieven

Eén aspect van de negentiende-eeuwse gordel is de aanwezigheid van minder kwalitatieve, kleinere woningen dan gemiddeld. Een beschikbare parameter hiervoor is het comfort van de woningen. Woningen die onder de categorie ‘laag comfort’ vallen hebben sanitair, maar centrale verwarming ontbreekt. We zien dat de hoogste concentraties van woningen uit deze categorie min of meer het afgebakende gebied van de negentiende-eeuwse gordel volgen, en de Afrikaanse kerken zich dan ook bijna allen binnen deze concentratiegebieden situeren.

¹ Stad Gent, Overzichtskaarten <<http://www.gent.be/docs/Departement%20Stafdiensten/Dienst%20Stedenbeleid%20en%20Internationale%20Betrekkingen/Dataplanning%20en%20Monitoring/overzichtskaarten.pdf>> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

² Stad Gent, Buurtmonitor <<http://www.gent.buurtmonitor.be/>> [laatst geraadpleegd op 26 april 2014]. / Stad Gent, Overzichtskaarten.

We kunnen er van uitgaan dat de vastgoedprijzen in deze wijken met kleinere en minder goed voorziene woningen ook betrekkelijk lager zullen liggen. Voor de Afrikaanse kerken lijken economische motieven met andere woorden een rol te spelen bij de keuze voor een plaats in de stad.

“We invest in people not in churches. We are not building churches we are planting parishes.”³

Deze uitspraak van een kopstuk van de *Redeemed Christian Church of God* sluit aan bij de redenering, en bij wat ook in Gent gebeurt. Eerder dan te investeren in verbetering/aankoop/verhuis van hun gebouw in de Heernislaan in Gent, huurt de R.C.C.G. sinds kort een gebouw voor een tweede *parish* in de Afrikalaan. Op die manier kan de huurprijs per kleine *parish* natuurlijk niet te hoog oplopen en lijkt ook de keuze voor de minst dure buurt een logisch gevolg.

Leegstand

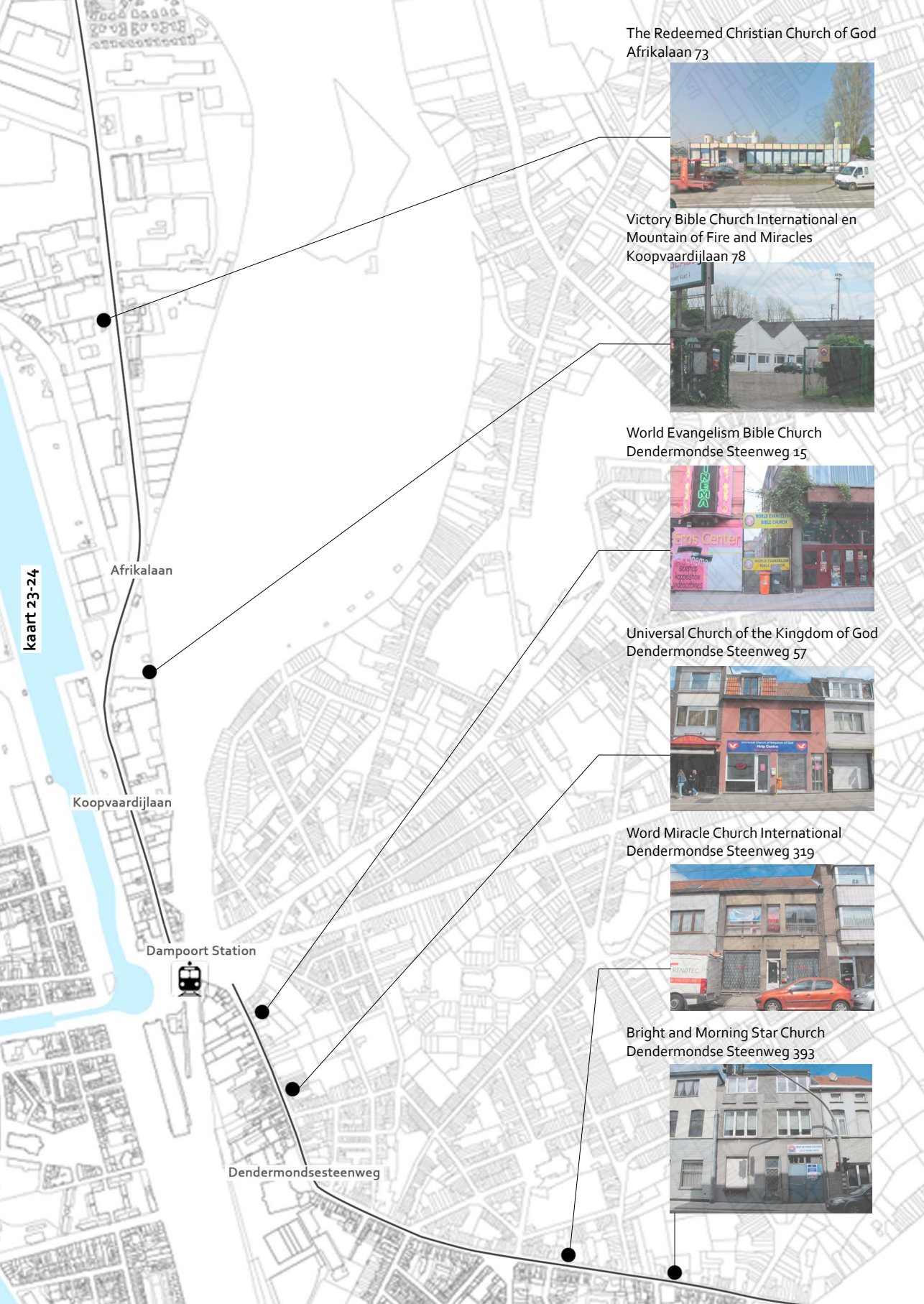
Op de kaart op de volgende pagina zien we de ‘Oude Dokken’ (Afrikalaan en Koopvaardijlaan) en de Dendermondse Steenweg. Langs voorgenoemde wegen, die ongeveer in elkaars verlengde liggen, is een opvallende concentratie van Afrikaanse kerken in Gent ontstaan.

³ Becker, Jochen, ‘Stripped Religion Industries: Nigerian Perspectives on Las Vegas, and Back Again’, *Global Prayers, metro-Zones*, 13 (2014), 121.

Woningen met laag comfort

The Redeemed Christian Church of God
Afrikalaan 73

Victory Bible Church International en
Mountain of Fire and Miracles
Koopvaardijlaan 78

World Evangelism Bible Church
Dendermondse Steenweg 15

Universal Church of the Kingdom of God
Dendermondse Steenweg 57

Word Miracle Church International
Dendermondse Steenweg 319

Bright and Morning Star Church
Dendermondse Steenweg 393

De 'Oude Dokken' was een belangrijk haven- en industriegebied voor Gent dat momenteel wacht op het uitvoeren van een masterplan dat de hele buurt moet herontwikkelen. Havenactiviteiten zijn zo goed als verdwenen, bedrijven trekken er langzamerhand weg en oude industriële loten komen vrij en worden tijdelijk ingenomen door tweedehandszaken, autohandelaars, culturele initiatieven, ...⁴ Ook de Dendermondsesteenweg kent leegstand: 'Dendermondsesteenweg loopt leeg: één op de vijf winkels staat leeg' kopt een artikel uit oktober 2013 op de site van de krant *Het Nieuwsblad*.⁵

Als we de Afrikaanse kerken in de Afrikalaan, Koopvaardijlaan en Dendermondsesteenweg van noord naar zuid overlopen zien we: een gebouw op de site van een autohandelaar, burelen op een bedrijfsterrein, een steeg naar een grote opslagplaats, twee maal een winkelraam en een garagepoort waarachter een opslagruimte ligt. Tegenwoordig zijn het allen ruimtes gehuurd of gekocht door Afrikaanse kerken. Deze kerken konden dus ongetwijfeld profiteren van lage vastgoedprijzen dankzij de leegstand in het gebied.

Meer dan één auteur had het al over de aantrekkingskracht die 'toegankelijke industriegebieden of leegstaande winkels, cinema's of kantoren' op de religieuze groepen hebben.⁶ In Gent lijkt dit fenomeen zich op een logische wijze naar de schaal van de stad te vertalen: we vinden een duidelijke concentratie aan kerken in een gebied dat te kampen heeft met leegstand van industriële en commerciële gebouwen.

Uit het bovenstaande blijkt dat economische motieven zeker een valabel argument kunnen vormen voor de posities van de Afrikaanse kerken in de negentiende-eeuwse gordel rond Gent. In wat volgt wordt een ander aspect van dit gebied onderzocht, namelijk zijn concentratie aan etnische minderheden. De vraag of deze kerken zich doelbewust dicht bij hun leden in de negentiende-eeuwse gordel vestigen, staat centraal.

4 bijvoorbeeld 'Ecoshop', Selecta Cars, DOK, ...

5 Van Pee, Marieke, 'Dendermondsesteenweg loopt leeg: één op de vijf winkels staat leeg', *Nieuwsblad*.be, 15 oktober 2013, <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=MF20131014_007_90660> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

6 metroZones, 'Faith is the Place', 8/ Düker, Ronald en Stefanie Peter, 'Atlas', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 634.

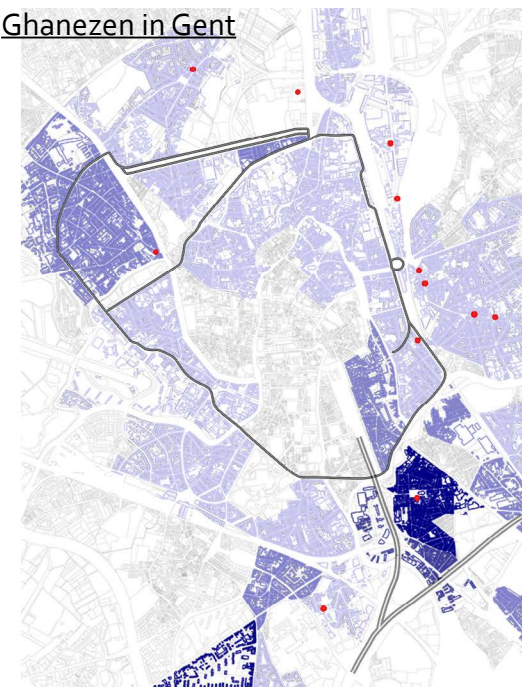
Etnische Minderheden

Onderstaande kaart van Gent toont de concentraties van inwoners van Ghanese afkomst, een representatieve groep voor de inwoners van Afrikaanse origine in Gent. De groep is niet opvallend geconcentreerd in één bepaalde wijk. Wel bevatten enkele wijken, zoals Nieuw Gent, Ledeberg en de Brugse Poort opvallend meer inwoners van Ghanese origine dan gemiddeld. Uit deze kaart blijkt de typologie van de 'buurtkerk' niet erg toepasbaar op de Afrikaanse kerken in Gent. In de drie wijken Nieuw Gent - UZ (144), Ledeberg (218) en Brugse Poort - Rooigem (170) samen bevindt zich meer dan een derde van de bevolking van Ghanese origine in Gent terwijl er zich slechts drie Afrikaanse kerken bevinden.

In de vier wijken Dampoort(57), Sint-Amandsberg(35), Macharius - Heirnis (47) en Muide - Meulestede - Afrikalaan (77) samen bevindt zich ongeveer één zevende van de bevolking van Ghanese origine in Gent, terwijl er zich maar liefst acht Afrikaanse kerken bevinden.

Met andere woorden, hoewel de Afrikaanse kerken zich wel in zogenaamde 'migrantenbuurten' bevinden, lijkt de logica van de kerk als centrum van de buurt niet op te gaan.

Ghanezen in Gent

Verhuisbewegingen

2. Mobiliteit

De kaart hiernaast geeft de verhuisbewegingen van Afrikaanse kerken in Gent die in de laatste jaren plaatsvonden weer: de kerkgroeperingen blijken niet noodzakelijk vast te houden aan een bepaalde locatie of een gebouw in de stad. Naast deze verhuisbewegingen zijn ook enkele locaties van evenementen, georganiseerd door de Afrikaanse kerken, gelinkt met de locatie van de organiserende kerkgroepen.

De redenen voor een verhuis zijn divers. Enerzijds willen sommige groepen verhuizen. Ze verlangen bijvoorbeeld naar een eigen ruimte terwijl ze voorlopig elke zondag een klein zaaltje huren in een lokale parochie.¹ (zoals de groepen 'V.N.C.' en 'La Nouvelle Jerusalem') Anderzijds moeten anderen verhuizen. Een conflict wegens geluidsoverlast is hiervan vaak een oorzaak.² Bovendien huren de meeste van de Afrikaanse kerkgroepen in Gent een ruimte en hebben ze aldus geen absolute zekerheid over hoe lang ze ergens kunnen verblijven.³

1 Interview met Dave, Interview met Siriver
 2 De Standaard (auteur onbekend), 'Pinksterkerk mag weer zingen. Gentse Pinksterkerk Verhuist na Jarenlange Strijd met Buurt wegens Overlast', *De Standaard*, 2 december 2005, <http://www.standaard.be/cnt/gavl3g3k>, [laatst geraadpleegd op 29 april 2014]. / Noordlink, 'Tijdelijke Sluiting Afrikaanse Kerk', *Noordlink. Het Online Portaal over Antwerpen Noord*, 17 januari 2012, <http://noordlink.wordpress.com/2012/01/17/tijdelijke-sluiting-afrikaanse-kerk/> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014]. / De Standaard (auteur: gjs.), 'Antwerpse kerk toe door aanhoudende "zangoverlast"', *De Standaard*, 22 november 2013, <http://www.standaard.be/cnt/dmf20131122_00851393> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].
 3 Interview met Joseph

Evenementen vormen een wezenlijk deel van het fenomeen van de Afrikaanse kerken. Berucht is bijvoorbeeld de *Holy Ghost Service* in Lagos van de *Redeemed Christian Church of God*. Naar zo'n evenementen komt doorgaans een veelvoud van de wekelijkse bezoekers, waardoor een ruimte met een grotere capaciteit, en dus meestal een andere locatie, onontbeerlijk wordt.⁴

Deze kaart toont niet alleen aan dat de Afrikaanse kerkgroepen mobiele organisaties zijn die niet per se willen, moeten of kunnen vasthouden aan één gebouw, maar ook dat ze niet vasthouden aan één straat, buurt of zone in de stad. Zowel verhuisbewegingen als eenmalige evenementen vinden doorheen de hele stad plaats. Hiermee wordt de these dat deze kerken niet werken op schaal van de buurt, als buurtkerk, maar op schaal van de stad of zelfs verder, kracht bijgezet.⁵

4 Cassani, 'Sacred Interiors in Profane Buildings', 60.
 Interview met Siriver
 5 Dit werd ook al gesuggereerd bij 'Locatie in de Stad' i.v.m. de woonplaatsen van etnische minderheden in Gent

*V.N.C.: Tabernacle de Victoire - Corneel Heymanslaan 13
 zondag 15 december 2013 - 17u00*

Dave is afkomstig uit Lagos, Nigeria, en kwam naar Wageningen, Nederland, om te studeren. Nu leeft hij met zijn vrouw en kinderen in Maldegem. Ze komen elke zondag naar Gent voor de viering. Hij geeft me een woordje uitleg over Operation Go, een soort spaarpotje, met bijdragen van de leden, waarmee de groep hoopt een eigen ruimte aan te kopen. Dit ter vervanging van deze ruimte die ze sinds 2007 elke zondag afhuren. Daarvoor kwamen ze samen in ruimtes van de Protestantse Rabotkerk. Dave droomt alvast luidop van één van de leegstaande katholieke kerkgebouwen van Gent. Zijn vrouw pikt in en heeft het over Engeland waar Nigeriaanse kerkgroepen in oude industriegebouwen samenkomen.

3. Publieke ruimte

In Europese steden zijn kerkgebouwen vaak de structurerende en organiserende elementen bij de constructie van stad en stadsbeeld. Het historisch stadsweefsel is als het ware rond de kerk gegroeid. De iconische open ruimtes in de steden liggen dan ook vaak tegen of rond kerkgebouwen wat hen een belangrijk statuut geeft in publieke ruimte en stadsbeeld.

Nieuwe religieuze groepen in de stad zoeken daarentegen een plaats in het bestaand historisch weefsel. De vraag hier is in welke mate zij zich (kunnen of willen) manifesteren in de publieke ruimte, welke stedelijke ruimtes ze opzoeken en hoe zichtbaar ze uiteindelijk zijn in het stadsbeeld.

De kaart hiernaast licht drie types religieuze ruimtes van Gent uit met inbegrip van de aangrenzende (semi-) publieke stadsruimte, van waaruit een persoon visueel kan afleiden dat hij naast een religieus gebouw staat. De grootte en locaties van de publieke ruimtes geclaimd door de verschillende groepen vertelt wat over hun verhoudingen en zichtbaarheid in de stad.¹

De meeste van de Afrikaanse kerken in Gent maken zich wel degelijk zichtbaar van buitenaf. Slechts een viertal Afrikaanse kerken kunnen of wensen zich niet te projecteren op de publieke ruimte: *V.N.C.* en *Mont Horeb* huren beiden een zaaltje af van een lokale parochie. Verder laten ook de Protestantse Rabotkerk en *Saint-John's Anglican Church* van buitenaf niets van hun 'Afrikaans karakter' merken.

¹ Cassani, 'Sacred Interiors in Profane Buildings', 60.

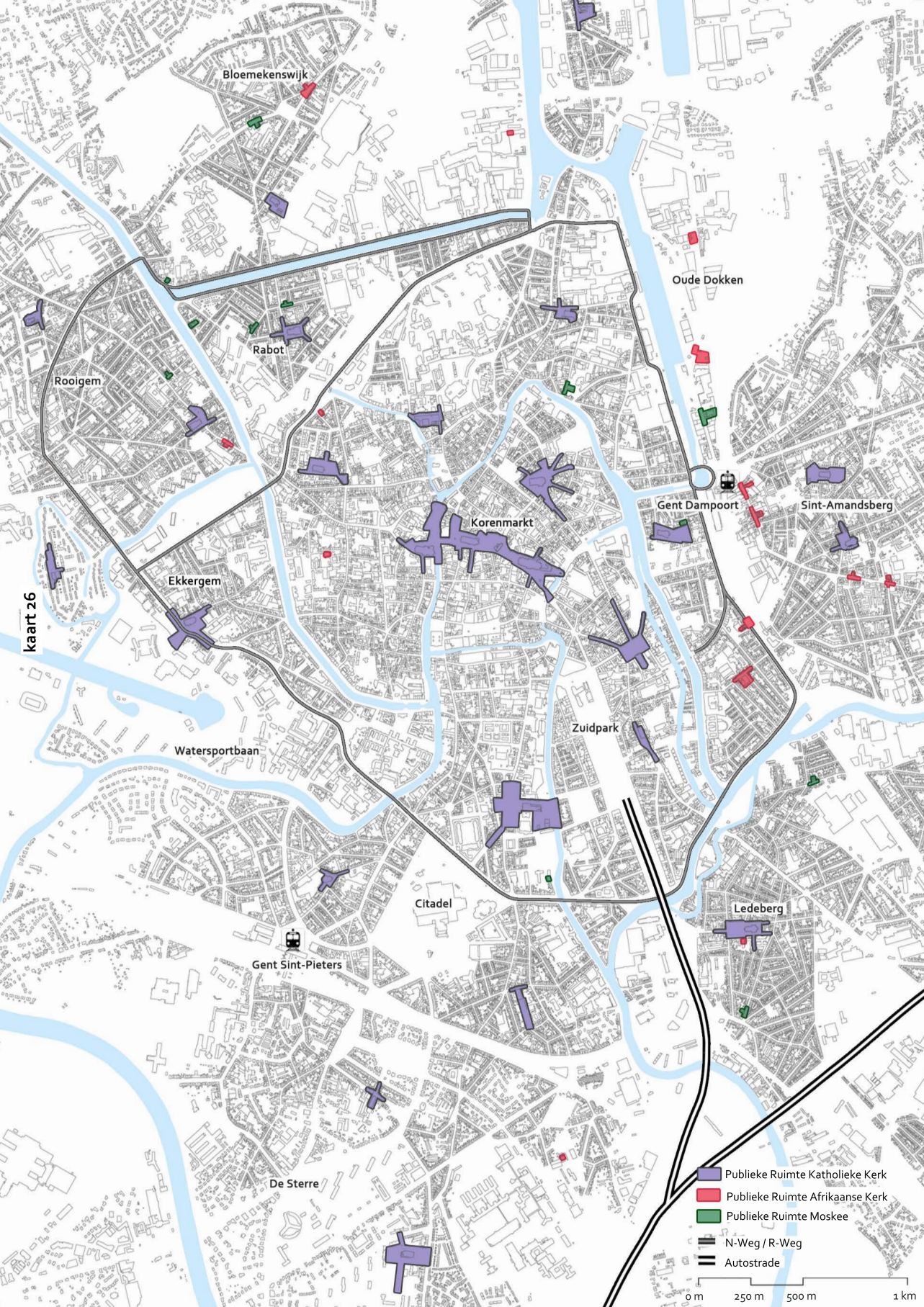
De andere kerken slagen er met behulp van logo's, vlaggen en affiches in om zichzelf te manifesteren in het straatbeeld, de één al opvallender dan de ander.

Hoewel de moskeeën in Gent zich hier gemiddeld genomen al langer bevinden dan de Afrikaanse Kerken,² blijken ze meestal subtieler aanwezig of zelfs onzichtbaar in het straatbeeld. Men kan vermoeden dat dit komt door de ongetwijfeld meer gecontesteerde positie van de Islam en daarmee ook van moskeeën in het Westen. De moskeeën in Gent lijken er vooral niet op gericht de nieuwsgierige passant aan te trekken of veel grandeur uit te stralen op hun buurt, maar hooguit zichzelf herkenbaar te maken voor wie naar de specifieke moskee op zoek is. Dit staat in contrast met de spandoeken en affiches op de gevels van de Afrikaanse kerken, waar bijvoorbeeld ook vaak op geafficheerd wordt wanneer iedereen welkom is voor de verschillende wekelijkse bijeenkomsten.³

Wat opvalt is dat, hoewel de Afrikaanse kerken in Gent wel moeite doen om zichzelf zichtbaar maken in het straatbeeld, ze de iconische stadsruimtes, pleinen, parken of het historische centrum, helemaal niet lijken op te zoeken. Dit kan op desinteresse, gebrekkige financiële middelen of een voorkeur voor andere stedelijke ruimtes wijzen. In wat volgt wordt verder onderzocht in welk type stedelijke ruimtes de Afrikaanse kerken zich dan wel situeren.

² Kanmaz, Meryem, *Islamitische ruimtes in de stad. De Ontwikkeling van Gebedsruimtes, Moskeeën en Islamitische Centra in Gent* (Gent: Academia Press, 2009).

³ Meer hierover volgt in de delen 'Medium' en 'Small'

Edmond Sacré, Cataloniëstraat, 1881.

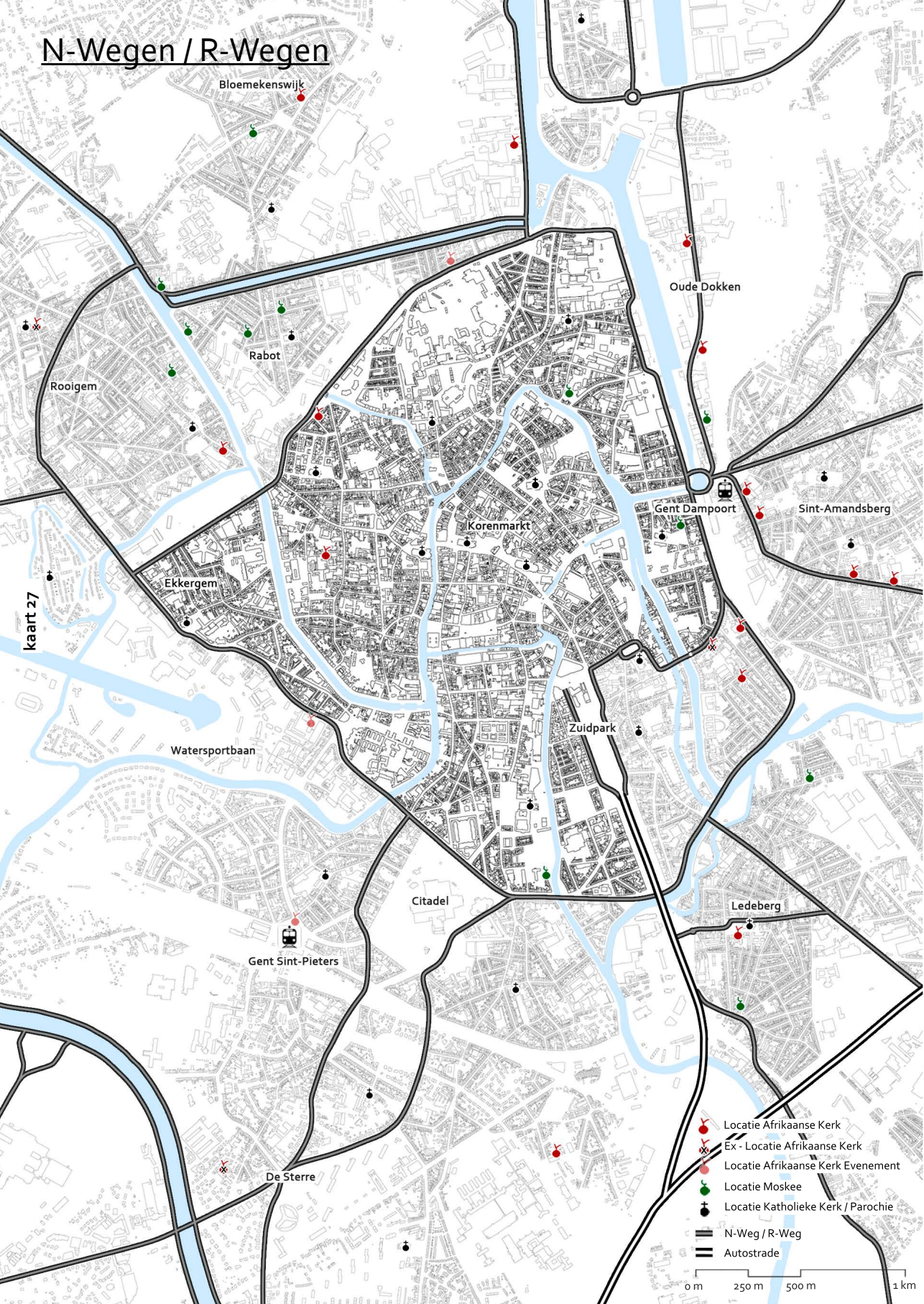
Edmond Sacré, de drie torens en Sint-Michielsbrug, ca. 1913.

De drie torens: een beeld van het historisch stadscentrum dat Gent in die mate karakteriseert dat zelfs het stadslogo erop gebaseerd is. Wat we zien is echter minder natuurlijk gegroeid dan doordacht geconstrueerd: het stadsbestuur liet deze drie historische gebouwen, waarvan twee kerken, rond 1900 volledig ontmantelen, en schiep daarmee dus de publieke ruimte rond de Korenmarkt die de torens erop inkadert en monumentaliseert.¹

¹ Notteboom, Bruno, 'Orde en Geheugen: De verbeelding van Gent rond 1900', *OASE*, 89 (2012), 16-18.

N-Wegen / R-Wegen

4. Bereikbaarheid

Bij Locatie in de Stad en Mobiliteit werd al duidelijk dat de Afrikaanse kerken in Gent geen wijk- of buurtgebonden groeperingen zijn. Als deze kerken functioneren op niveau van Gent en omstreken, dan kunnen we vermoeden dat bereikbaarheid een belangrijke factor wordt bij de keuze van een locatie in de stad. In dit deel wordt de nabijheid van de Afrikaanse kerken met kleine ring, invalswegen, bus- en tramnetwerken en het treinstation Gent-Dampoort onderzocht.

R- en N-Wegen

N-wegen zijn landelijke, regionale of belangrijke lokale verbindingswegen. R-wegen zijn ringwegen rond de Belgische steden. Op de kaart hiernaast worden deze wegen uitgelicht, het zijn voornamelijk de kleine ring rond Gent (R40) en de belangrijkste invalswegen. Verder werden de volgende religieuze gebouwen van Gent aangeduid: de katholieke kerkgebouwen¹, de moskeeën² en de Afrikaanse kerkgebouwen.³ Ook gebouwen die reeds verlaten of slechts éénmalig gebruikt werden voor evenementen van Afrikaanse kerkgroepen, werden aangeduid.

Nu zijn er duidelijke verschillen merkbaar in de posities van de voorgenoemde gebouwen. Zo zijn enkel de katholieke kerkgebouwen even

goed, of zelfs beter, vertegenwoordigd binnen de kleine ring als erbuiten. Dit sluit aan bij wat al eerder gezegd werd bij *Locatie in de Stad*. Moskeeën en Afrikaanse kerken, beiden vooral buiten het centrum gesitueerd, hebben echter een ander onderling verschilpunt. Van de twaalf aangeduide moskeeën liggen er twee rechtstreeks langs een N- of R-weg. De andere liggen binnen het weefsel van bepaalde wijken. Van de vijftien aangeduide locaties van Afrikaanse kerken liggen er tien rechtstreeks langs een N- of R-weg. Van de zeven aangeduide verlaten locaties of locaties van eenmalige evenementen van de Afrikaanse kerken liggen er vier langs een N- of R-weg. (Van de vierentwintig aangeduide katholieke kerken liggen er drie rechtstreeks langs een N- of R-weg.)

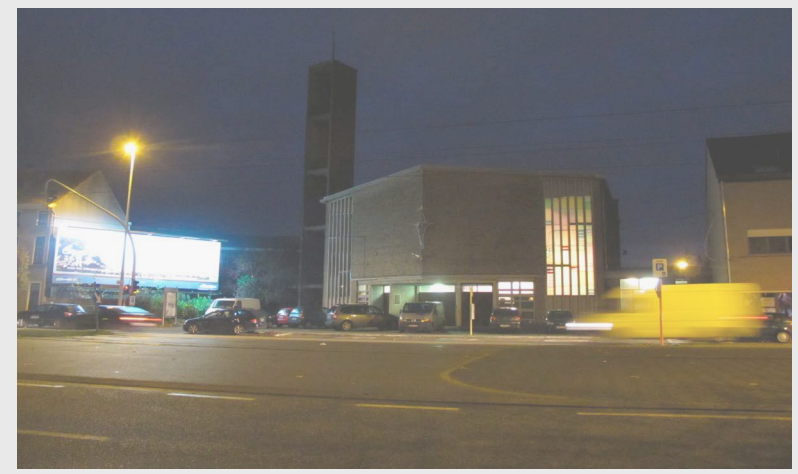
We kunnen stellen dat er een significant verschil is tussen de posities van katholieke kerken (verspreid in de stad, vaak op grote of iconische publieke ruimtes centraal in een wijk), moskeeën (in het stedelijke weefsel van bepaalde wijken buiten het stadscentrum) en Afrikaanse kerken (vooral op de kleine ring en invalswegen buiten het stadscentrum).

Dit is een ruimtelijke vertaling van de volgende these: waar de moskeeën in Gent vaak voor een belangrijk deel bezoekers uit hun wijk aantrekken lijken de Afrikaanse kerken van Gent weinig verbonden met de wijk waar ze zich in bevinden, maar eerder te functioneren op niveau van Gent én omstreken. Vandaar wordt de bereikbaarheid een fundamenteel aspect van de locatie van het kerkgebouw.⁴

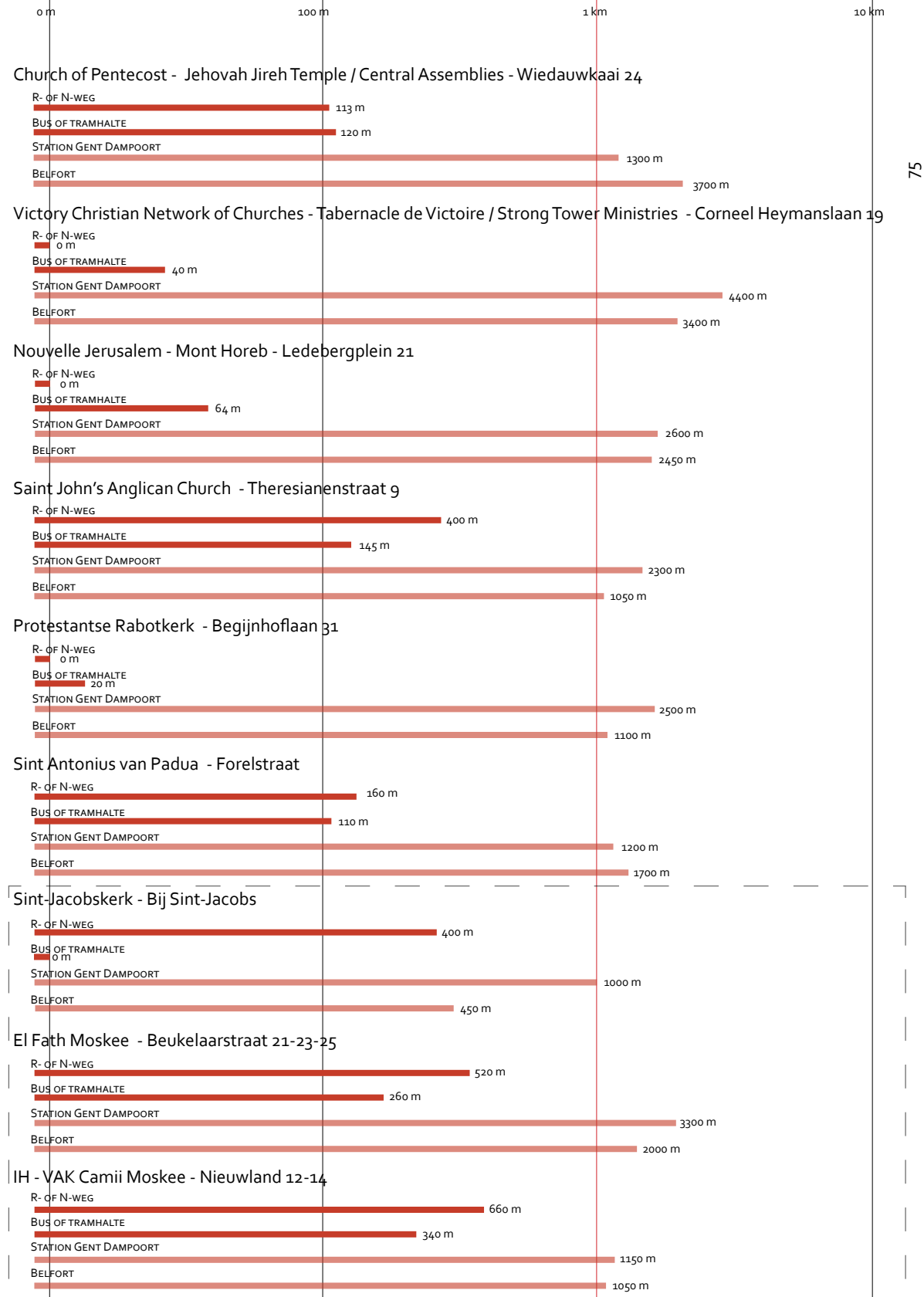
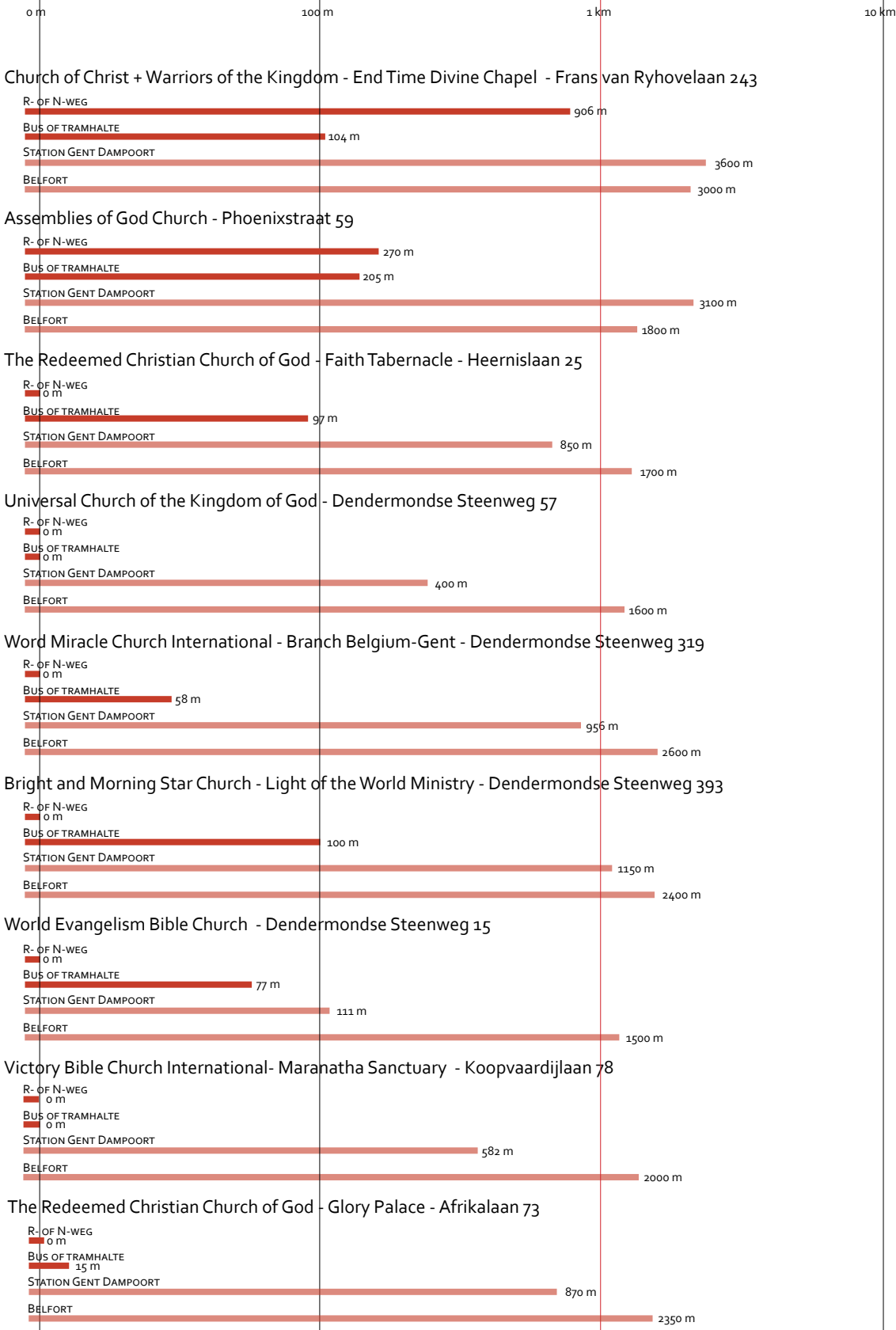
1 Dekenaat Gent, 'Van Vierentwintig Parochies naar Eén Parochie in Drie Zones' <http://www.kerknet.be/microsite/dekenaat_gent/content.php?ID=3115> [laatst geraadpleegd op 25/04/2014].
2 volgens Kanmaz, *Islamitische Ruimtes in de Stad*. (dit boek werd gepubliceerd in 2009, de locaties zijn deels geverifieerd en gewijzigd naar eigen bevindingen in april 2014)
3 volgens eigen onderzoek (april 2014)

4 Kanmaz, *Islamitische Ruimtes in de Stad*, 58, 65, 102 en 150. / Interview met Cecilia en Rudy, Interview met Dave, Interview met pastor Gideon

Blaisantvest - zondag 1 december 2013 - 18u30
Ook de I.C.C.G, een kerkgroep die zich expliciet tot de christelijke internationale, engelstalige gemeenschap van in en rond Gent richt en een qua afkomst zeer verscheiden publiek aantrekt, situeert zich langs de kleine ring én pal achter een bushalte. Aangezien ze een zo ruimtelijk verspreide doelgroep aanspreken, moet bereikbaarheid wel een fundamenteel aspect zijn bij de keuze van een ruimte.

Ter referentie: Sint - Jacobskerk, Marokkaanse El Fath moskee en Turkse IH-VAK Camii Moskee

Bus- en Tramnetwerk

De N- en R-wegen zijn niet alleen belangrijke invalswegen voor de auto, maar komen ook goed overeen met de lijnen van het openbaar vervoer. Op een kaart van het bus- en tramnetwerk van de stad Gent is te zien hoe dit netwerk, dat buiten het stadscentrum heel wat minder dicht wordt, zich vaak over de N-Wegen uitstrekt en dan ook langs tien van de vijftien kerken passeert. Verder is erop te zien hoe ook vier van de vijf Afrikaanse kerken, die niet langs een N- of R-weg liggen, zich wel langs het busnetwerk bevinden.

Van de vijftien Afrikaanse kerken liggen er dus veertien langs het bus- en tramnetwerk van de Lijn. Dit, ondanks het feit dat ze zich vaak buiten het centrum van Gent bevinden, waar dit niet evident is.

Dat vertaalt zich ook naar het schema op de vorige twee pagina's. De nabijheid van openbaar vervoer en belangrijke verkeersaders zet kracht bij wat al eerder werd aangehaald: als de kerkgroepen geen plaatsgebonden organisaties zijn dan moeten hun leden mobiel kunnen zijn. De invalswegen zijn daarbij strategische locaties: zowel voor gebruikers van de auto als het openbaar vervoer, voor wie binnen of buiten Gent woont, zijn het bereikbare plaatsen met zowel bushaltes als parkeerplaatsen.

Station Gent-Dampoort als Centrum

Het schema op de vorige pagina's onderzoekt ook een andere suggestieve vraag: kunnen we station Dampoort (eerder dan bijvoorbeeld het Belfort) als centrum van de Afrikaanse kerken beschouwen? Trekken we een cirkel met een straal van één kilometer rond station Gent Dampoort dan bevat deze acht van de vijftien beschouwde Afrikaanse kerken. (zie ook noot⁵) Deze bevinden zich ook allen langs wegen die het verkeersknooppunt Dampoort even verder kruisen.

De Dampoortstraat wordt wel eens beschouwd als 'de meest uitgesproken "Afrikaanse buurt" van Gent'. Zonder te beweren dat de Dampoortstraat werkelijk een eenduidige 'Afrikaanse buurt' is, want dat is ze natuurlijk niet, kan men wel stellen dat de aanwezigheid van verschillende 'afroshops' in dezelfde straat opvalt: zowel een kapsalon, enkele winkeltjes en een bar, telkens met expliciet Afrikaanse uitstraling. Het is een concentratie die elders in Gent niet voorkomt.⁶ Dit Afrikaanse karakter van de Dampoortstraat

5 Daarenboven bevat deze cirkel zeven van de tien locaties toebehorend aan de Afrikaanse kerken in Gent opgericht en bestuurd door Afrikaanse migranten (de rode pijlen op het schema op de pagina hiernaast) We kunnen stellen dat de posities van deze tien kerken beter de strategieën en besluitvorming van de Afrikaanse kerken in de context van het stadsweefsel van Gent weergeven dan de locaties van de overige Afrikaanse kerken (zwarte pijlen).

6 Dikomitis, 'We Bring Africa to your Doorsteps', 10. (of zie ook de kaart 'Ghanezen in Gent' bij *Locatie in de Stad*).

Zondag 2 Maart 2014 - 12u45
Dendermondsesteenweg

De zondagse viering van de Word Miracle Church Int. in de Dendermondsesteenweg is net afgelopen. Een elftal kerkgangers stapte erna op deze bus die eerder al de Bright and Morning Star Church voorbijreed. Aan de volgende bushalte is een vrouw het etalageraam van de Universal Church of the Kingdom of God aan het kuisen terwijl ook van deze kerk een aantal (vermoedelijke) leden instappen. Even verder passeert de bus de World Evangelism Bible Church om vervolgens nog halt te houden aan onder meer station Dampoort, de Dampoortstraat en Brugsepoort waar hij de Assemblies of God Church langsrijdt.

Mission

To make heaven.

- To take as many people with us.
- To have a member of RCCG in every family of all nations.
- To accomplish No. 1 above, holiness will be our lifestyle.
- To accomplish No. 2 and 3 above, we will plant churches within five minutes walking distance in every city and town of developing countries and within five minutes driving distance in every city and town of developed countries.

We will pursue these objectives until every Nation in the world is reached for the Lord Jesus Christ.

Facebook pagina Redeemed Christian Church of God (R.C.C.G) · Faith Tabernacle · Heernislaan

Deze verklaring, zoals hiernaast weergegeven is, samen met het logo, het element dat elke website en facebookpagina van de Redeemed Christian Church of God kenmerkt. De R.C.C.G. heeft ook twee parishes in Gent. De boodschap geeft het expansieve karakter van deze kerkgroep weer, maar toont ook aan dat deze groep niet alleen zeer bewust omgaat met bereikbaarheid, maar er ook één van zijn meest fundamentele principes van maakt.

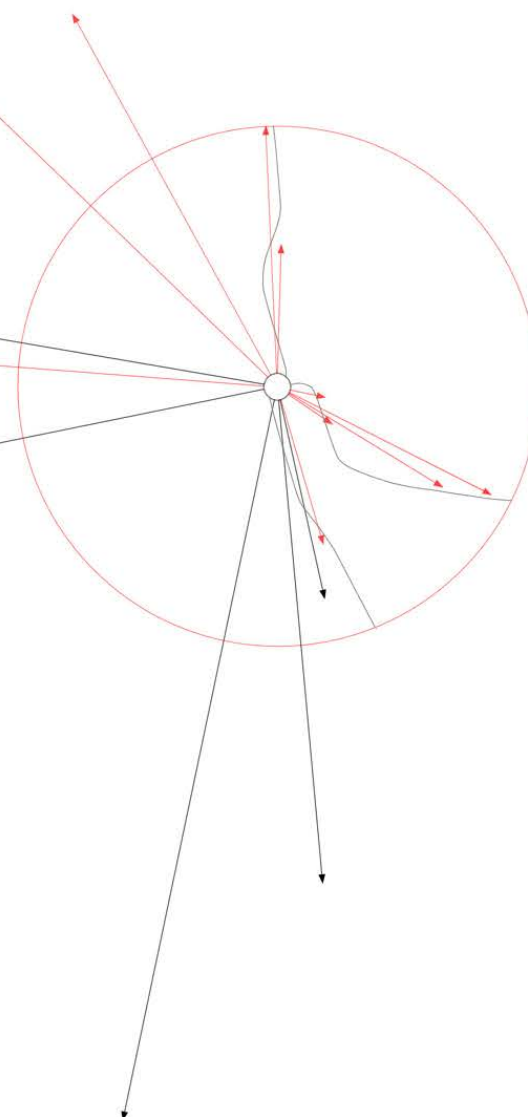
kan één reden zijn voor de concentratie aan Afrikaanse kerken rond Dampoort. Het zou interessant zijn te onderzoeken of de leden van de Afrikaanse kerken ook de bezoekers van Afroshops en Afrikaanse bars (bijvoorbeeld in de Dampoortstraat) zijn, of deze net eerder gescheiden leefwerelden vormen.

Verder is er natuurlijk ook het station Gent-Dampoort. Aangezien zeker een deel van de kerkbezoekers van buiten Gent komen⁷ wordt ook dit een belangrijke troef. Hier komt nog eens bij dat het verkeersknooppunt Dampoort op een kruispunt van verschillende invalswegen met de kleine ring ligt, wat het dus ook een belangrijk verkeersknooppunt maakt voor wie met de auto van buiten Gent komt. Maar ook voor de kerkgangers uit Gent is Dampoort een knooppunt van buslijnen die een groot deel van Gent met de naburige kerken verbinden. De Dendermondsesteenweg en de 'Oude Dokken' met hun vrije ruimtes zoals eerder besproken bij de 'Locatie in de stad' (en kaart 23) bieden op hun beurt de mogelijkheden om dichtbij goedkope ruimtes af te huren of aan te schaffen.

Dampoort lijkt dus, veel meer dan bijvoorbeeld het Belfort, het centrum waarrond de Afrikaanse kerken hun parishes inplanten.

7 Interview met Dave, Interview met Hervee, Interview met Pastor Gideon, Interview met Pastor Omoregie

Dampoort als centrum

Church of Pentecost - Wiedauwkaai 24 - zondag 20 april 2014 - 12u30

Drie vrouwen wandelen naar de zaal van de viering terwijl iets verder een parkeerwachter zijn handen vol heeft om de chaos van de parking in goede banen te leiden. Het is Pasen en de Easter Convention van de Ghanese groepering 'Church of Pentecost' lokt leden in grote getale en van over heel het land naar Gent. Hier in de Wiedauwkaai zetelt tenslotte de Central Assembly van deze kerk die ruim twintig parishes heeft in België. De nochtans ruim bemeten parkeergelegenheid van het complex 'de Eskimofabriek' volstaat niet en auto's staan tot ver op straat geparkeerd.

2.2 [medium] Gebouwen

Gilles Aubry, Limbambu Ministry church, Kinshasa, 2011.

Inleiding

Een snelle blik op de catalogus wijst al uit dat de 'Afrikaanse kerken' van Gent niet binnen één architecturale typologie passen. Meer nog, het lijstje van namen en bijhorende gevels toont een zeer diverse verzameling van gebouwen. Het gaat van kerkgebouwen en zaaltjes in parochiehuizen, tot rijwoningen en opslagplaatsen.

Duidelijk is dat de architecturale typologie 'kerk' in de catalogus toebehoort aan de laatste drie 'Afrikaanse kerken': de (katholieke) regenboogkerk Sint-Antonius van Padua, de Protesetantse Rabotkerk en de (anglicaanse) Saint John's Anglican Church., drie kerkgebouwen die dus grote christelijke denominaties met een lange geschiedenis in Gent of Europa vertegenwoordigen. Deze drie gebouwen trekken op dit moment, wekelijks, veel Afrikaanse migranten aan en worden daarom ook als 'Afrikaanse kerk' beschouwd binnen deze thesis.

De andere kerkgroepen zijn allen opgericht door de Afrikaanse migranten in Gent. Ze zijn in de meeste gevallen aangesloten bij één van de internationaal verspreide pinkstergroeperingen. In deze inleiding op het deel [medium] Gebouwen heb ik het vooral over de Afrikaanse kerken in Gent opgericht door migranten, en laat ik dus de architecturale typologie 'kerk' even buiten beschouwing. Op het einde van dit hoofdstuk kom ik op deze typologie terug.

Gebedsplaatsen van diaspora en 'architectuur'?

De gebedsplaatsen van niet-westerse migranten in het Westen zijn in eerste instantie ruimtes binnen het bestaande stedelijke weefsel, gehuurd of gekocht door een geloofsgroep met wortels in de diaspora. Deze ruimtes in oorspronkelijk niet-religieuze gebouwen worden vervolgens in min of meerdere mate eigengemaakt en omgevormd om hun functie als kerk, moskee of gebedsplaats te kunnen dienen. Het zijn

'Sacred Interiors in Profane Buildings'.¹ Uitzonderingen in België zijn bijvoorbeeld de zogenaamde 'kathedraalmoskeeën':² deze werden gebouwd door en voor de moslimgemeenschap en situeren zich vooral in Limburg. In Gent daarentegen spreekt Meryem Kanmaz over 'schuilmoskeeën':³ deze moskeeën bevinden zich allen in omgevormde rijwoningen of panden en zijn amper herkenbaar als zijnde moskee. Enkel een vrij subtiel bordje aan de gevel geeft prijs wat zich binnen afspeelt.

Dit laatste geldt ook voor de meeste Afrikaanse kerken in Gent. Met andere woorden, de kerkgroepen bouwen niet, en verbouwen amper of niet, daarentegen betrekken ze panden of ruimtes in gebouwen die oorspronkelijk niet als kerk gebouwd zijn. De vraag die zich hier al snel opdringt is wat de relevantie van architectuur in het verhaal van de Afrikaanse kerken dan nog is. Reduceren de termen 'gebouw' en 'architectuur' zich hier tot gevolg van een set van toevallige omstandigheden die te maken hebben met prijs, locatie in de stad en beschikbaar aantal vierkante meters, of speelt 'architectuur' toch een rol in de totstandkoming en werking van deze kerkgroepen?

Zoals eerder besproken in het 'Inleidend Kader' zijn deze kerkgroepen sterk getekend en gevormd door hun ontstaansgeschiedenis of bloeiperiodes in de Afrikaanse metropolen. De constante flux van informatie, beelden, geld en personen tussen Europa en Afrika verzorgt ook een sterke verbondenheid met de hedendaagse gebruiken van hun *brothers and sisters*³ op het Afrikaanse continent. De Afrikaanse kerken, en de positie die hun architectuur inneemt in de Europese context van migratie, kunnen met andere woorden ook niet los gezien worden van hun tegenhangers en voorbeelden in de Afrikaanse metropolen.

Het betrekken van niet-religieuze gebouwen is niet alleen een strategie gebruikt door de

¹ Naar de titel van het artikel Cassani, 'Sacred Interiors in Profane Buildings'.

² Kanmaz, *Islamtische Ruimtes in de Stad*, 25-27.

³ Frequent gebruikte term voor aanhangers van dezelfde kerkgemeenschap.

Sabine Bitter en Helmut Weber, Redeemed Christian Church of God, Redemption City, Lagos, 2011.

Afrikaanse diaspora in Europa, maar is een fenomeen dat ook in Afrika zelf heel normaal lijkt te zijn. Asonseh Ukah suggereert een link tussen de economische crisis, het bloeien van de pinksterkerken en het omvormen van leegstaande fabrieken tot gebouwen voor de pinkstergroepen in Lagos.

‘As companies folded and workers found themselves jobless and discarded on the streets, former factory halls were turned into churches (...). Economic activities shrivelled at the same rate that Pentecostal churches flourished and blossomed.’⁴

Met andere woorden, het samenkomen in gebouwen die helemaal niet voor religieuze doeleinden gebouwd werden, zit ook vervat in de geschiedenis van successen die deze jonge kerkgroepen kennen in Afrika. Dat dit ook gebeurt in de context van de diaspora in Europa kan dus niet alleen op een gebrek aan middelen wijzen, maar ook op een verderzetten van een bepaalde logica, omgang met architectuur. Dit loopt parallel met wat in het ‘Inleidend Kader’ al werd aangekaart.

4 Ukah, ‘Redeeming Urban Spaces’, 188.

Een typologie in de maak

Het voorgaande wordt ook geïllustreerd door de *prayer camp* van de *Redeemed Christian Church of God* langs de *Lagos-Ibadan Expressway*. Deze ministad met eigen verblijfsaccommodatie, universiteit, politie, enz., ‘a central pillar of the RCCG’s identity’⁵ heeft als meest imposante en symbolische element een ontzaglijk grote *prayer hall*. Beelden van de bijeenkomsten die hier plaatsvinden gaan de wereld rond.⁶ In tegenstelling tot vele andere gebedsruimtes, werd deze hal ontworpen en gebouwd door de geloofsgemeenschap zelf. De hal lijkt een statement van de R.C.C.G. te zijn: net waar ze heel veel middelen hebben bijeengesprokkeld om een dergelijk symbolisch en centraal element van hun wereldwijde netwerk aan kerken te bouwen, grijpt de R.C.C.G. toch naar de vormtaal van een goedkope industriële hal. Jochen Becker geeft in zijn artikel ‘Stripped Religion Industries’ een mogelijke interpretatie van het gebouw:

5 Ukah, ‘Redeeming Urban Spaces’, 184.

6 De grootte van die *prayer hall* wordt hiernaast geïllustreerd aan de hand van *google earth* beelden. / Zie ook ‘[extra-large] Het virtuele netwerk’

Redeemed Christian Church of God, Redemption City, Lagos, Beelden: Google Earth.

David Spero, The Everlasting Arms Ministries UK, Peckham (London), 2002.

David Spero, New Hope Christian Ministries, Hackney Downs (London), 2002.

David Spero, Assembly of God Church, Paddington (London), 2005.

David Spero, Jesus House, Bent Cross (London), 2005.

Camilo José Vergara, Los Angeles, 2005.

Camilo José Vergara, Los Angeles, 2005.

‘(...) one can ask whether the enormous RCCG hangar provides more than just protection from sun and rain, also serving as a demonstrative sign of the staggering size of the religious corporation.’⁷

Het bouwen van een industriële hal als gebedsruimte kan, naar mijn inzien, ook geïnterpreteerd worden als een strategisch manoeuvre: de wereldwijd ontelbare - niet zelf gebouwde en vaak slechts tijdelijk gebruikte - kerkgebouwen in industriële en commerciële panden van de R.C.C.G., worden gevalideerd als volwaardige religieuze plaatsen in hun mondiaal netwerk: zelfs het monument van de R.C.C.G. *lijkt* een ruimte die niet gebouwd is voor, maar toegeëigd werd door de *Redeemed Christian Church of God*.

Tegen dit licht lijken de ruimtes waar de Afrikaanse kerken in de context van diaspora samenkomen heel wat meer dan alleen een noodoplossing. Een typerende, weliswaar jonge, traditie, ontstaan en bekrachtigd op het Afrikaanse continent wordt verdergezet. De ruimtes in de diaspora zijn dan als het ware een architecturale vertaling van wat ook Jens Wenkel zegt in het commentaar bij zijn videoinstallatie ‘Moving Towards Redemption’. Hij heeft het in het citaat hieronder over een transformatie die religie in Europa zal ondergaan onder invloed van migratie uit het zuiden.

‘That is, instead of copying the European churches the African Pentecostal churches will rather demonstrate their emancipation from Western models, thus contributing to the emergence of new and very practice-oriented religious movements.’⁸

In het artikel ‘Global Prayers in ‘Global Cities’ observeert ook David Garbin dat de ‘migrant churches’ in London en Atlanta zich vaak in oude industriële of commerciële panden bevinden, of dus de stedelijke leemtes vullen: ‘een terugkerend fenomeen over de landschappen van het pinkstergeloof in het globale noorden en zuiden.’⁹

Uit al het voorgaande kunnen we stellen dat het betrekken van niet-religieuze gebouwen

door de Afrikaanse kerken niet enkel op een gebrek aan middelen wijst, maar ook op het voortzetten van hun eigen traditie - of een eigen traditie in wording bevestigt. Het is niet ingrijpend ontwerpen, noch (ver)bouwen, en in die zin een soort ‘non-architectuur’¹⁰ in een onbepaalde typologie, maar dan zodanig veel beoefend, herhaald én zelfs bekrachtigd dat ook deze non-architectuur: het telkens opnieuw eigen maken van de onbepaalde typologie, een vertrouwde herkenbaarheid krijgt en drager van betekenissen wordt.

Bestaande onderzoek en eigen plantekeningen

Het bestaande onderzoek naar de gebouwen van de Afrikaanse kerken (in de diaspora maar ook in Afrika) lijkt zich voornamelijk te berijken tot beschrijvingen en fotografische documentatie. Deze documentatie is ongetwijfeld waardevol, maar blijft tegelijk ook vaak fragmentair of op de vlakte. Overzicht en inzicht in de structuur en sequentie van ruimtes, opstelling van objecten, etc. blijft uit. De non-architectuur blijft non-architectuur, de typologie blijft - min of meer - onbepaald.

In dit deel van de typologische analyse worden de kerken, zo precies als mogelijk,¹¹ in plan uitgetekend. Zowel de handeling van het nauwkeurig optekenen als het ontleden van de getekende plannen leidt tot inzichten in patronen die telkens herhaald worden. Tijdens dit proces van optekenen en analyseren werd de catalogus van Afrikaanse kerken in verschillende architecturale typologieën uiteengelegd. Deze worden in dit hoofdstuk overlopen in de volgorde: ‘kerken in de rij’ (‘winkelraam-kerk’ en ‘achterbouw-kerk’), ‘baanweg-kerk’, ‘zaal-kerk’ en tenslotte ‘kerk-kerk’. Deze typologieën en de wijze waarop ze eigengemaakt worden, worden telkens met woorden omschreven, terwijl de bijhorende architectuurpraxis gedocumenteerd wordt met behulp van de plannen. Waar traditioneel vooral de architecturale typologie ‘kerk’ uitvoerig in plannen opgetekend is, zullen hier de andere architecturale typologieën aan bod komen.

Waar het om draait op bij de plannen, is niet de buitenmuur of zijn openingen noch de

⁷ Becker, ‘Stripped Religion Industries’, 112.

⁸ Wenkel, Jens, ‘Moving Towards Redemption’, *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 80.

⁹ Garbin, David, ‘Global Prayers in “Global Cities”: Notes on Afro-Christian Spatiality in Atlanta and London’, *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 268.

¹⁰ Jochen Becker gebruikt de term ‘non-architecture’ zelfs ook voor de *prayer hall* in Lagos op de vorige pagina’s afgebeeld. In Becker, Jochen, ‘Industrial Light & Magic’, *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 121.

¹¹ Voornamelijk gebaseerd op enerzijds het kadasterplan van Gent, en anderzijds schetsen en foto’s gemaakt tijdens de bijgewoonde vieringen.

verhoudingen van de ruimte die hij afbakt. De buitenmuur is hier slechts een omhulsel dat er waarschijnlijk al meer dan een decennium onveranderlijk stond, nog voor de Afrikaanse kerk er zijn intrek in vond. Waar het wel om draait is iets veel fragieler en tijdelijker: de plannen zijn momentopnames van het eigenmaken en betrekken van dat quasi-permanente omhulsel. De beoefening van architectuur, die door elk plan wordt weergegeven, is meer een reactie dan een actie. Ze reageert op en situeert zich binnen de gekozen architecturale typologie [medium] en locatie in de stad [large] en vindt voornamelijk plaats met behulp van objecten [small]. De plannen zijn dus een grafische weergave op schaal van het gebouw, maar verwijzen ook naar de schaal van de stad en vooral van het object. In die zin houden ze dus de verschillende ruimtelijke schalen van deze analyse samen.

Op elke plantekening staan eigenlijk twee architecturale praktijken afgebeeld: het betrekken van de typologie met behulp van objecten én met behulp van het lichaam.¹²

12 De Boeck, *Kinshasa: Tales of the Invisible City*, 236.

Hier wordt nog verder op ingegaan in het deel [small] Objecten: Het Lichaam. De plannen verwijzen dus niet alleen naar verschillende schalen in de ruimte, maar ook in de tijd: het semi-permanente omhulsel, het tijdelijkere innemen van de ruimte door objecten en de momentopname van het in beslag nemen van de ruimte door het lichaam.

Tot slot dient opgemerkt worden dat deze plantekeningen en observaties gebaseerd zijn op mijn eigen waarnemingen als observator, met alle beperkingen vandien: sommige delen van plannen blijven open gezien ik niet zomaar overal rustig kon rondwandelen, schetsen of foto's nemen. Bovendien was ik niet alleen observator maar ook telkens deelnemer. In de kleine groepen die zich in de kerkjes bevinden is het onmogelijk om onopvallend binnen te komen, te observeren en daarna terug te vertrekken. Vandaar wordt de observator op elk plan ook telkens aangeduid met een ander kleur.

1. Rij-kerk

'the one thing that all religions on our planet have in common is their distinction between the holy and the profane (...)'¹

De vervagende grens tussen het profane en het religieuze is een centraal thema in het discours over de Afrikaanse pinksterkerken. Dit thema komt op schaal van de architectuur vrij duidelijk naar voor bij deze 'rij-kerken'. Ze zijn telkens manifest in het straatbeeld met hun kleurrijke affichage die vrij commerciëel, of toch alleszins weinig 'verheven', aandoet. Ook het feit dat de volumes van de kerken in de rij, of tussen de Belgische achterbouw, zich niet onderscheiden van al de niet-religieuze, niet-prestigieuze gebouwde omgeving pal naast zich, maakt dat de grens tussen de alledaagse leefwereld en het relieuze sterk vertroebelt.

Onderstaande illustratie zet de 'kerken in de rij' op een rij. Twee kerktypologieën manifesteren zich langs de gevels van de Belgische huizenrijen. Het zijn de

1 MONU (2009) geciteerd in Cassani, 'Sacred Interiors in Profane Buildings', 54.

'winkelraam-kerk' (eerste vier gebouwen van links) en de 'achterbouw-kerk' (overige drie). De 'winkelraam-kerk' bevindt zich op het gelijkvloers van rijhuizen die ooit werden gebouwd als of omgebouwd tot winkel. De kerk bevindt zich dus tegen de straatkant. Het winkelraam is het typerende element langs de gevels van de huizenrij. De tweede typologie, de 'achterbouw-kerk', bevindt zich achter de huizenrij, maar heeft een 'poort' als typerend element ter hoogte van de gevels van de rij. De poort geeft toegang tot een semi-publieke tussenruimte, tussen straat en kerk.

Op de volgende pagina's worden de 'winkelraam-kerk' en 'achterbouw-kerk' verder uitgelicht en ontleed.

Winkelraam:
Assemblies of God Church

Winkelraam:
Warriors of the Kingdom - End
Time Divine Chapel

Winkelraam:
Word Miracle Church Int. -
Branch Belgium Ghent

Winkelraam:
United Church of the Kingdom
of God - Help Centre

Poort:
World Evangelism
Bible Church

Poort:
Bright and Morning Star Church -
Light of the World Ministry

Poort:
Redeemed Christian Church of God
- Faith Tabernacle

1.1 Winkelraam-kerk

Een viertal gebouwen van de Afrikaanse kerken in Gent behoren tot de typologie 'winkelraam-kerk'. Het zijn gebouwen in de rij gebouwd als, of omgevormd tot, winkel, maar op dit moment gebruikt als Afrikaanse kerk. Deze kerken bevinden zich in de Phoenixstraat (*Assemblies of God*), in de Dendermondsesteenweg (*Universal Church of the Kingdom of God* en *Word Miracle Church International*) en de Frans van Ryhovenlaan (*Church of Christ*). Dit zijn dan ook voornamelijk winkelstraten van de negentiende-eeuwse gordel.

De winkelraam-kerk bevindt zich op het gelijkvloers van een rijwoning tegen de publieke ruimte van het voetpad. Op de bovenverdieping bevinden zich appartementen die doorverhuurd of gebruikt worden door de kerkgroep zelf, ofwel door de eigenaar van het pand.

Typierend voor de gevel van deze winkelraamkerken is het winkelraam, de etalage. Enerzijds doet het telkens dienst om de kerk te afficheren: naam van de groep en uren van de vieringen en gebedsmomenten worden geëtaleerd. De etalage blijft dus deels zijn originele functie behouden. Anderzijds wordt de inkijk altijd belemmerd, meestal door gedrapeerde gordijnen. Deze verhinderen dus het transparante aspect van de etalage, maar versterken zijn etalerende functie op een andere manier: de gedrapeerde gordijnen

vormen een heel herkenbaar element dat in bijna elk kerkinterieur terugkomt.¹ Aldus helpen ze mee de Afrikaanse kerk in het straatbeeld aan te kondigen, zeker voor wie al eerder een Afrikaanse kerk bezocht en deze gordijnen er mee kan associëren.

De gebedsruimte van de winkelraam-kerk bevindt zich vlak achter de etalage en dus dicht tegen straat of publieke ruimte. Vaak wordt een inkom als buffer tussen straat en gebedsruimte gebruikt. In dat geval kan de voordeur gewoon openblijven terwijl iemand zich in de inkom bevindt om op spelende kinderen te letten en kerkgangers te verwelkomen.²

De gebedsruimte zelf heeft de breedte van het gebouw en is vrij diep. Afhankelijk van het aantal ingrepen/verbouwingen van de vorige eigenaars of kerkgroep zijn het vrij wanordelijke ruimtes. Deze wanorde wordt voornamelijk gecompenseerd door de opstelling van de stoelen. Natuurlijk licht is er amper of niet. De etalage wordt zo goed mogelijk afgedekt en als er andere openingen waren in de muren dan zijn ook die verborgen achter de gedrapeerde gordijnen. Een dakraam is er wel soms - diep in de gebedsruimte. De ruimtes worden telkens overvloedig belicht met behulp van tl- of spaarlampen.

1 Eigen observaties september 2013 - mei 2014
2 of - in mijn geval bijvoorbeeld - vriendelijk te vragen of ik wel besef dat dit een kerk is

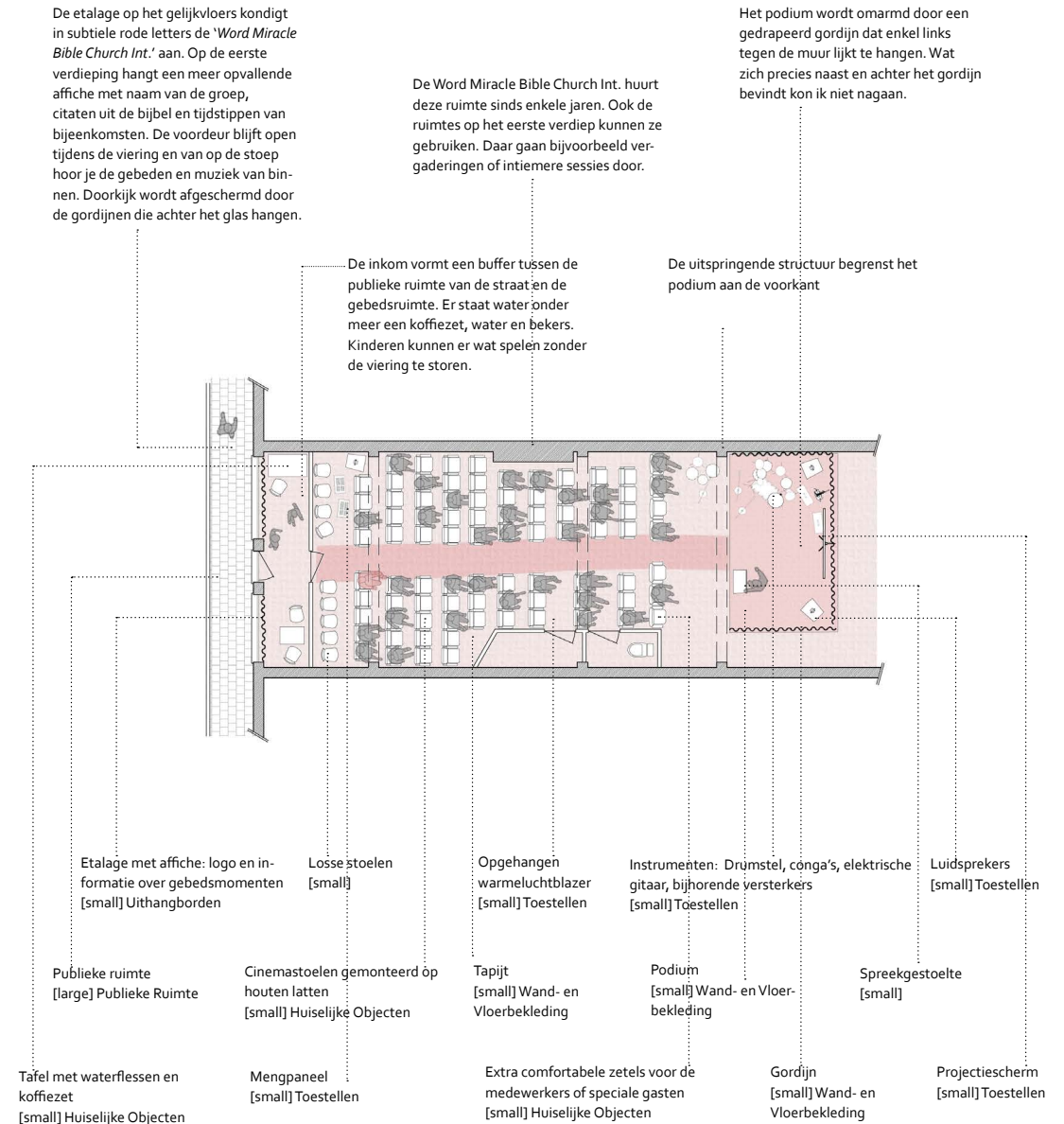
World Miracle Church International, Dendermondsesteenweg.

Assemblies of God Church, Phoenixstraat.

Word Miracle Church International

Zondag 2 maart 2014 - De pastor geeft een uitbundige slotpreek rond het thema 'respect'. Hij doet dat in het Engels, maar schakelt vaak over naar een Ghanees dialect. Vanuit de cinemastoelen kijken de kerkgangers hem toe, bijna allen Ghanees vertelt Francis me later. De sfeer is ontspannen. Af en toe weerklinkt een bevestigende 'Amen!' en vrij regelmatig weet de pastor zijn voltallige publiek aan het lachen te brengen met opmerkingen of uitroepen. De figuur vooraan krijgt vanop zijn podium het publiek in de rode klapstoelen volledig met zich mee en deze viering lijkt meer dan ooit op een entertainende opvoering.

Assemblies of God Church / Jesus is Lord Church

Zondag 27 april 2014 - Het is al 13u30 en volgens de affiche tegen de etalage is de viering dus al een half uur geleden afgelopen. Wanneer ik aankom zie ik voor de deur nog een drietal leden van de Assemblies of God Church napraten, terwijl binnen blijkbaar al een andere kerkgroep zijn voorbereidingen aan het treffen is voor zijn eigen viering: sinds enkele maanden is de Filipijnse groepering 'Jesus is Lord' medehuuder van het pand. De pastor en twee leden van het koor maken hun stemmen warm, terwijl er alvast wat kerkgangers plaats hebben genomen.

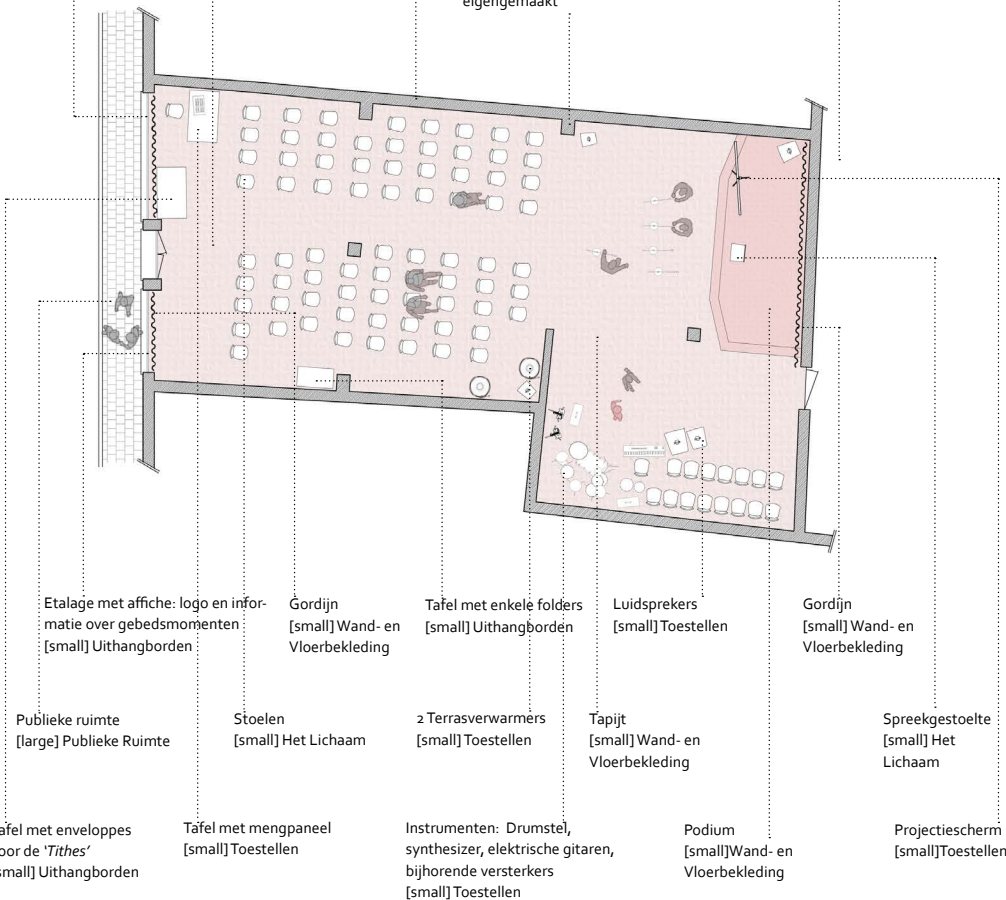
De etalage op het gelijkvloers kondigt met behulp van een affiche de Assemblies of God Church aan, dit terwijl een uithangbord van Jupiler de vorige bestemming van het pand verraaft: een café met de naam 'Istanbul 74'. Doorzichtig wordt afgeschermd door de gordijnen die achter het glas hangen.

De Assemblies of God Church huurt deze ruimte sinds enkele jaren. Sinds enkele maanden hebben ze een medehuuder: de Filipijnse kerk 'Jesus is Lord'. Op de binnenmuren hangen nu dus vlaggen en affiches van twee groepen.

Naar alle waarschijnlijkheid bevindt zich hier sanitair en eventueel wat keukeninfrastructuur

Hier staat enkel de deur tussen straat en gebedsruimte. Van op het voetpad wandel je dus rechtstreeks de ruimte voor de viering binnen.

De binnenruimte heeft in zijn geschiedenis duidelijk al grondige verbouwingen ondergaan heeft daar een vreemde compositie van wanden en kolommen aan overgehouden. Met behulp van de posities van stoelen, instrumenten en podium wordt die vreemde compositie zo goed als mogelijk eigengemaakt

United Church of the Kingdom of God.

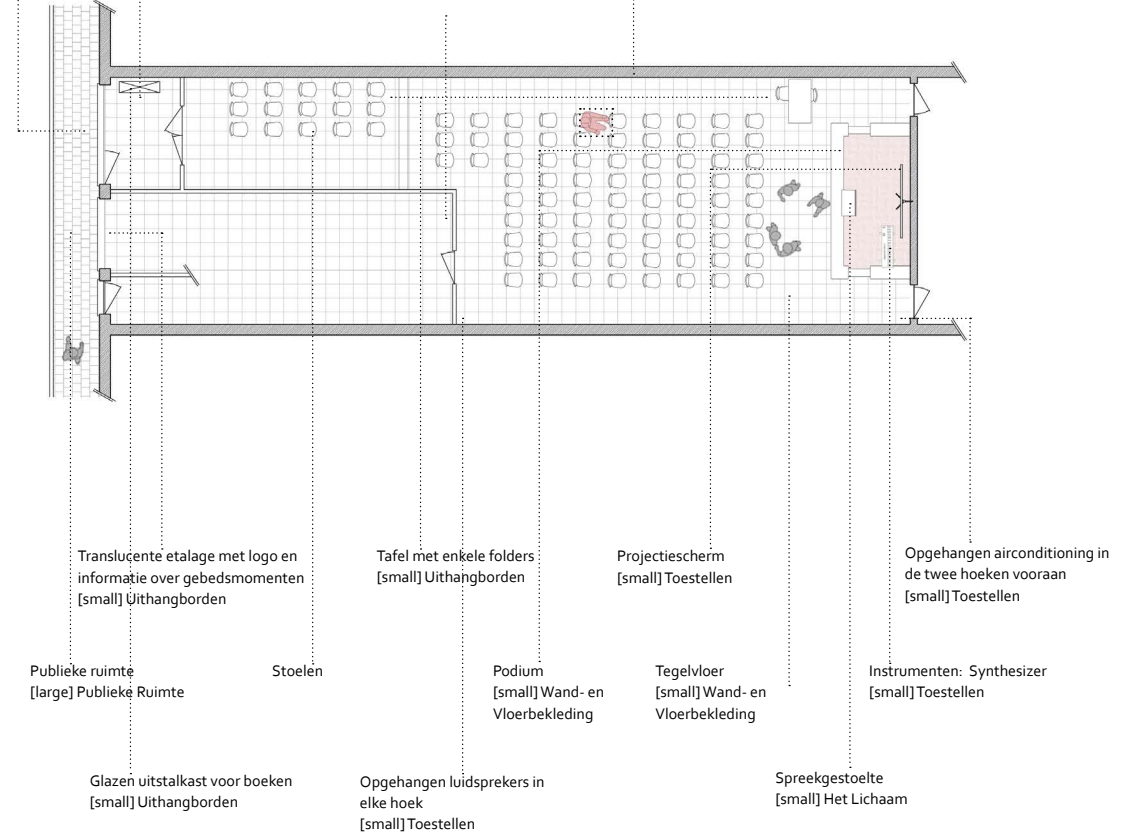
Vrijdag 22 november 2013 - Het vrijdagochtendgebed van 10u, op de etalage aangekondigd als 'Sterk gebed voor de Bevrijding: Geestelijke problemen, (...)', lokt slechts een drietal personen. Het is dan ook maar één van de elf wekelijkse momenten van samenkomst voor de leden van deze groep. Gedurende het gebedsmoment van ongeveer een uur staan de drie leden en de pastor voornamelijk in een kring vooraan de ruimte. De pastor gaat de leden af en zegent hen herhaaldelijk. Zelf blijf ik liever zitten waar ik plaats genomen heb. Ik voel me meer dan ooit een voyeur.

De etalage lijkt bij een professionele organisatie te horen. Ze is voornamelijk translucet, maar op bepaalde plekken ook transparant, waardoor je een glimp kunt opvangen van het interieur van buitenaf. Vooral wanneer 's avonds het licht binnen aan staat valt dit op. De etalage bevat een overzichtelijk weekoverzicht dat aangeeft voor welk soort gebed moet je er op welk moment zijn. Handig want er zijn een negental gebedsmomenten tijdens de weekdagen, één op zaterdag en de hoofdviering op zondag

De ruimte van de UCKG straalt in vele opzichten professionaliteit uit. Geen gedrapeerde gordijnen, maar mooi afgewerkte muren, geen tapijt, maar een blinkende tegelvloer, geen grote luidsprekers maar een subtieler opgehangen surroundsystem, geen tl-lampen maar spots. De pastor bedient alles via een afstandsbediening.

De inkom vormt een buffer tussen straat en gebedsruimte. Links staat een uitstalrekje met enkele boeken waaronder de bijbel. De boeken die in aantal meest opvallen is zijn de boeken van Edir Macedo, getiteld 'The Profile of a Man of God' en 'Nothing to Loose'. Edir Macedo is medeoprichter van de UCKG.

Ruimte voor saintair en vermoedelijk met trap en opslag

De 'Winkelraam-kerk' als onderneming

De *United Church of the Kingdom of God*¹ lijkt meteen al een geval apart te zijn in het spectrum van de Afrikaanse Kerken in Gent. Veel meer dan de andere kerken in Gent straalt deze kerk zijn karakter als commerciële onderneming uit. Alles oogt er cleaner, georganiseerder en ook gewoon duurder dan in de andere gebouwen. Deze uitstraling begint al bij het winkelraam, maar wordt ook binnen verdergezet met een blinkende tegelvloer, nieuwe stoelen die perfect uitgelijnd opgesteld zijn, een elegant surroundsysteem, een uitstalkastje met boeken van eigen oprichter, ... De gedrapeerde gordijnen, tapijten, grote luidsprekers, versterkers en vele muziekinstrumenten die in de ander kerken aangetroffen werden, ontbreken hier.

Deze impressie van de kerk als commerciële organisatie wordt ook bekrachtigd door hun vestigingen in Antwerpen en Brussel. De drie winkelramen van Gent, Brussel en Antwerpen zijn duidelijk aan de hand van eenzelfde huisstijl ontworpen. Daarenboven kondigen de drie winkelramen bijna volledig hetzelfde weekprogramma aan. In welke stad je de *Universal Church* ook bezoekt, het lijkt weinig verschil te maken.

In het artikel / gesprek *On "Speaking in Tongues"* hebben Aernout Mik, Martijn Oosterbaan en Jochen Becker het o.a. over de pinksterkerken in Rio, waaronder ook vestigingen van de *Universal Church of the Kingdom of God* en *Assemblies of God*, die we in Gent beiden in een 'winkelraam-kerk' terugvinden. Volgende citaten gaan dus over de metropool Rio de Janeiro, maar frappant is hoe gemakkelijk ze aansluiten bij wat ook gebeurt in Gent. De strategieën van deze kerkgroepen lijken even goed hier als in Rio te gelden.

'The two churches draw people from this class but the Universal Church has a very specific way of projecting that their audience belongs to a higher class.'

[over Assemblies of God] 'That's also the secret of their success, because it's actually not one church - you could say it is a franchise? You can start and be loosely affiliated to the Assemblies of God.'

[over U.C.K.G.] '(...) you can go on your way from work, you stop at a certain location and you enter, and it's the same kind of service that you can follow when you are close to your own neighborhood church.'²

2 Aernout, Mik, Martijn Oosterbaan, en Jochen Becker, 'On "Speaking in Tongues": Experiences of Researching Religious Practices', *Global Prayers, metroZones*, 13 (2014), 469.

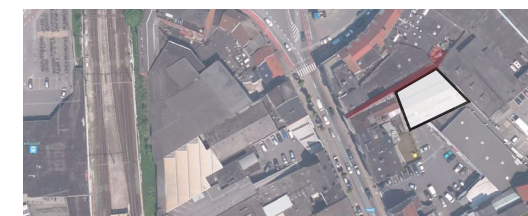
1.2 Achterbouw-kerk

Drie gebouwen van de Afrikaanse kerken in Gent behoren tot de typologie 'achterbouw-kerk'. Net als de winkelraam-kerken bevinden ze zich langs straten met rijhuizen. Hun plaats is echter achter de rij, tussen de Belgische achter- en aanbouw. Deze drie kerken bevinden zich in de Dendermondsesteenweg (*World Evangelism Bible Church* en *Bright and Morning Star Church*) en de Heernislaan (*Redeemed Christian Church of God*).

De achterbouw-kerk bevindt zich in gebouwen van heel verschillende natuur. Ze zijn niet gebouwd als woonvolumes, maar wel opslag- of werkplaatsen van particulieren, zelfstandigen of kleine bedrijven. Ze bevinden zich achter de woningen of winkels in de rij. Een semi-publieke ruimte scheidt deze gebedsruimtes van de straat. De semi-publieke ruimte wordt vooral door de kerkgroep gebruikt en mag dus beschouwd worden als zijnde buitenruimte van- en voor de kerk en kerkgangers. Er kan geparkeerd worden, maar de ruimte kan ook gebruikt worden voor en na de viering. Ze vormt een ruime buffer tussen de straat en achterbouw-kerk, en geeft op die manier een soort intimiteit aan de kerkruimte. Tegelijk blijft de kerk op die manier wel onzichtbaar

Bright and Morning Star Church, Google Earth, Dendermondsesteenweg.

World Evangelism Bible Church, Google Earth, Dendermondsesteenweg.

voor de straat. Dit gebrek aan zichtbaarheid wordt aangepakt met behulp van de 'poort'.¹

De poort is een typerend element voor de straatzijde van deze achterbouw-kerken. Ze bevindt zich ter hoogte van de gevels van de woningenrij. Het kan een poort zijn die van het voetpad meteen op een semi-publieke buitenruimte tussen straat en kerk uitgaat (*World Evangelism Bible Church*). Het kan ook een garagepoort zijn die toegang verschaft tot een doorsteek, door een rijwoning heen, naar de semi-publieke ruimte en achterbouw-kerk erachter (*Redeemed Christian Church of God, Faith Tabernacle* en *Bright and Morning Star Church*). De poort neemt ook de functie van affichage op zich. Zo wordt zij het verlengstuk van de achterbouw-kerk naar de straat en maakt de poort zichzelf tegelijk herkenbaar als zijnde ingang van de kerk. Naast deze permanente communicatiefunctie, geeft de poort ook een ander duidelijk en tijdsgebonden signaal: de poort staat steevast volledig open wanneer er een viering of gebed aan de gang is (en omgekeerd).

De gebedsruimte van de achterbouw-kerk bevindt zich dus in de grootste ruimte van het volume achter poort en semi-publieke ruimte. Dit volume is geplooid volgens de kadasterlijnen en neemt op die manier telkens andere vormen aan. Een inkomruimte is hier niet aanwezig. Sanitair en eventuele keukeninfrastructuur bevinden zich in kleinere ruimtes die aansluiten op de gebedsruimte.

Bright and Morning Star Church, Dendermondsesteenweg.

1 Zie plan op bovenstaande pagina.

U.C.K.G., Dendermondsesteenweg.

U.C.K.G., Elsene, Brussel.

U.C.K.G., Antwerpen.

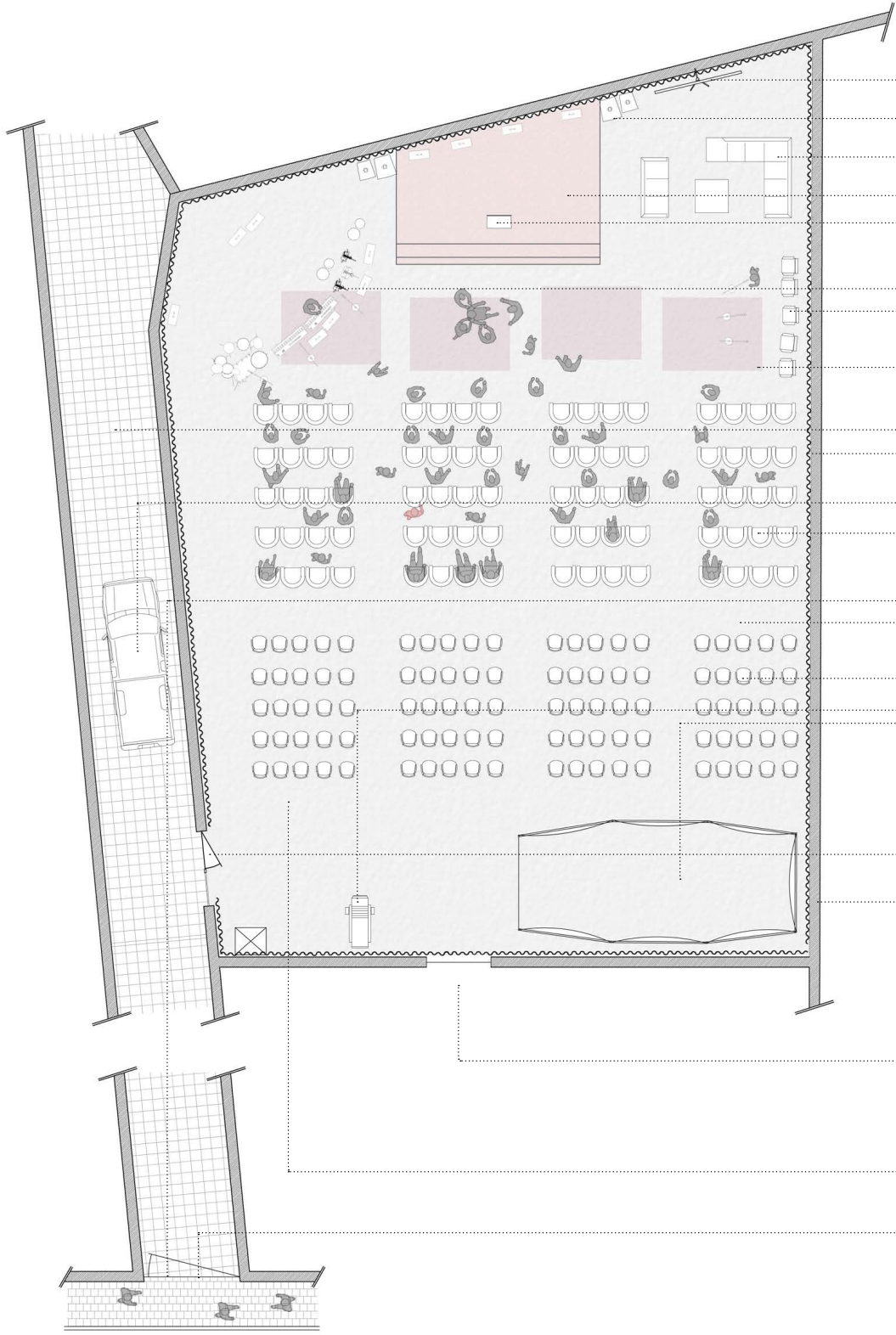

U.C.K.G., Antwerpen.

1 Zie ook eerder: Afbeelding: 'Kerken in de rij'

World Evangelism Bible Church

- .....Projectiescherm [small] Toestellen
- .....Luidsprekers [small] Toestellen
- .....Zitbank [small]
- .....Podium [small] Wand- en Vloerbekleding
- .....Spreekgestoelte [small]
- .....Instrumenten: Drum , conga's, drie elektrische gitaren, twee synthesizers, bijhorende versterkers, .. [small] Toestellen
- .....Zwarte bureaustoelen [small] Uithangborden - Commerciële
- .....Tapijt [small] Wand- en Vloerbekleding
- .....Semi - Publieke Ruimte [large] Publieke Ruimte
- .....Gordijn [small] Wand- en Vloerbekleding
- .....Parkeergelegenheid [large] Bereikbaarheid
- .....Zetels [small]
- .....Tapijt [small] Wand- en Vloerbekleding
- .....Logo en Affichage [small] Uithangborden
- .....Stoelen [small]
- .....Grote warmeluchtblazer [small] Toestellen
- .....Witte Tent: verwarmde ruimte [small] Toestellen

De World Evangelism Bible Church (webic) kocht deze opslagplaats langs de Dendermondsesteenweg, vlakbij station Gent-Dampoort. De ingang van de opslagplaats ligt een twintigtal meter van de Dendermondsesteenweg en is bereikbaar via een steeg tussen twee rijhuizen. De aanwezigheid van de kerk wordt aangekondigd in het straatbeeld door opvallende borden aan de ingang van de steeg.

Het gordijn verbergt een deur die naar ruimtes met o.a. sanitair leidt.

De binnenruimte is verrassend hoog en ruim in oppervlakte. Ze is volledig bekleed met tapijten op de vloer en gordijnen langs de wanden. Een grote warmeluchtblazer moet voor een aangename temperatuur zorgen tijdens de wintermaanden. De tent die in de ruimte staat (enkel in de winter) biedt een gemakkelijker verwarmbaar alternatief voor wanneer bijvoorbeeld enkel de medewerkers vergaderen.

De deur geeft meteen uit op de gebedsruimte. De semi-publieke steeg scheidt de straat van de gebedsruimte. De deur is tevens de enige bron van natuurlijk licht. Verder zorgen tl-buizen en vele spaarlampen voor voldoende licht in de ruimte.

De poort, met zijn gele borden, valt op in het straatbeeld. Hij kondigt ook zeer duidelijk aan wanneer de kerk open of gesloten is. Met krijt op de muren ('CHURCH: 20 m' en een pijl die de richting aangeeft) wordt de drempel zo laag mogelijk gehouden.

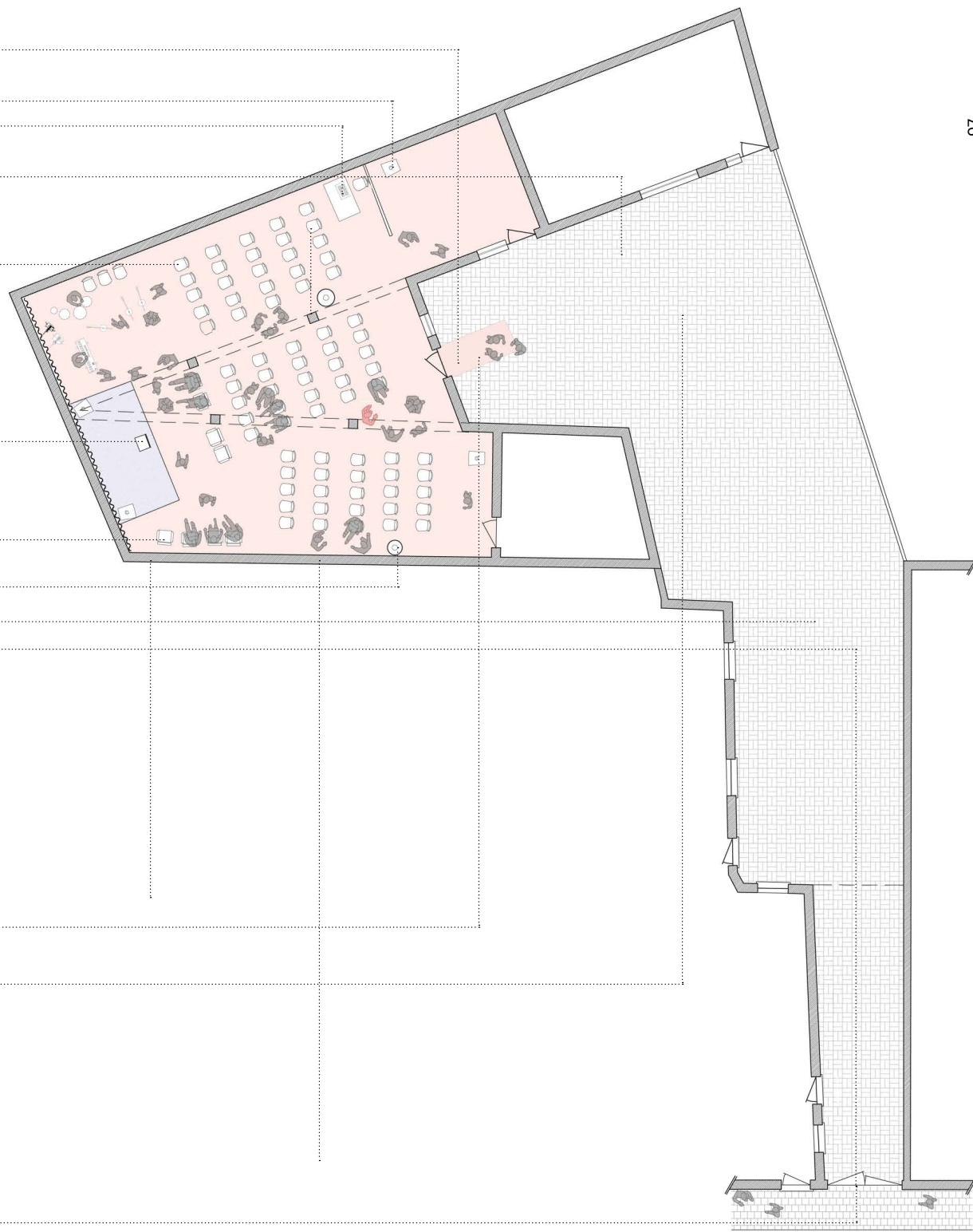
Zondag 13 april 2014 - Ik kom binnen tijdens een intens deel van de viering. De pastor bevrijdt een vrouw van de kwade geesten die in haar lichaam huizen. Niet langer in staat om op haar eigen benen te staan wordt ze ondersteund door een drietal personen. Terwijl de pastor haar demonen aanroept, en een vrouw rechts vooraan het publiek orkestreert om af en toe in koor 'Fire' te scanderen met één handpalm uitgestrekt in de richting van de vrouw, speelt, bijna onopgemerkt, een jongere kerel bezwerend trage achtergrondtonen op de synthesizer links vooraan. Het is de enige keer dat ik getuige ben van een dergelijke 'healing'.

Bright and Morning Star Church

Zondag 2 maart 2014 - Ik kom binnen om 12u30 als de viering bijna gedaan is. Dit betekent echter niet dat de kerk bijna leeg is. Iedereen blijft napraten in kleine groepjes. Kinderen lopen rond en spelen op de muziekinstrumenten. Het is duidelijk dat dit meer dan een religieuze bijeenkomst is, het is ook een plaats van sociale interactie tussen een hechte, maar ook heel open groep kennissen en vrienden. Dit is een eigenschap die ik in min of meerdere mate bij alle Afrikaanse kerken van Gent aantrof. Veelal gaat het nakaarten gepaard met een hapje (of zelfs een volwaardige maaltijd) en een blikje frisdrank of koffie. De kerkruimte wordt terug een beetje huiskamer.

- Tapijt [small] Wand- en Vloerbekleding
- Instrumenten: Mengpaneel [small] Toestellen
- Gedecoreerde Kolommen [small] Wand- en Vloerbekleding
- Tapijt [small] Wand- en Vloerbekleding
- Gordijn [small] Wand- en Vloerbekleding
- Zetels [small] Huiselijke Objecten
- Podium [small] Wand- en Vloerbekleding
- Terrasverwarmer [small] Toestellen
- Logo en Affichage [small] Uithangborden
- Luidsprekers [small] Toestellen
- Semi - Publieke Ruimte [large] Publieke Ruimte
- Stoelen [small]
- Instrumenten: Percussie, synthesizer, elektrische gitaren [small] Toestellen
- Spreekgestoelte [small]
- Zwarte bureaustoelen [small] Huiselijke Objecten
- Parkeergelegenheid [large] Bereikbaarheid

De Bright and Morning Star Church (Bmstar Church) huurt sinds lange tijd deze opslagplaats langs de Dendermondsesteenweg. De opslagplaats ligt achter de koer van een rijwoning in de Dendermondsesteenweg. Hij is bereikbaar door via de garagepoort de koer over te steken. Een rood tapijt kondigt de deur van de gebedsruimte aan.

Een klein deeltje van de koer lijkt werkelijk toegeëigend en afgebakend met planten, twee poortjes en enkele stoelen in het midden.

Het gebouw heeft een onregelmatige vorm die, door de opstelling van de stoelen, als een soort aula functioneert. De structurele kolommen zijn zeer aanwezig in de ruimte en werden gedecoreerd met lichte en kleurrijke stoffen.

De deur geeft meteen uit op de gebedsruimte. De semi-publieke koer scheidt de gebedsruimte van de straat. De deur en het venster in het muurvlak van de deur zijn tevens de enige bron van natuurlijk licht. Inval van licht wordt grotendeels verhinderd door het afplakken van de ramen. Verder zorgt tl-verlichting voor voldoende licht in de ruimte.

De poort, met zijn blauwe uithangborden, valt op in het straatbeeld. Hij kondigt ook zeer duidelijk aan wanneer de kerk open of gesloten is.

2. Baanweg-kerk

Twee gebouwen van de Afrikaanse kerken in Gent behoren tot de typologie 'baanweg-kerk'. Net als de 'achterbouw-kerken' worden ze gescheiden van de straat door een semi-publieke ruimte. Deze keer is het geen 'eigen' semi-publieke ruimte, maar wordt deze gedeeld met andere huurders of de eigenaar. Wel is de semi-publieke ruimte veel ruimer bemeten en staan de kerken er als min of meer losstaande gebouwen op. De twee kerken die tot deze typologie horen bevinden zich in de Oude Dokken: Koopvaardijlaan (*Victory Bible Church International* en *Mountain of Fire and Miracles* delen één gebouw) en Afrikalaan (*Redeemed Christian Church of God, Glory Place*).

De baanweg-kerken bevinden zich met andere woorden in oud industriegebied. Hun percelen hebben dan ook (grote) commerciële of industriële percelen. Beide kerkgroepen nemen in deze gevallen niet in de grote loodsen van op hun terreinen in, maar bevinden zich in de kleinere bureelruimtes die erbij horen.

De gebouwen staan vrij op hun site en hebben dus, in vergelijking met de andere kerken, een grote semi-publieke ruimte ter beschikking, die hen ook buffert van de straat. Het typerende element van de achterbouw-kerk, de poort, is hier minder prominent aanwezig. Doordat de semi-publieke ruimte een gedeelde ruimte is, die ook (klanten van) andere ondernemingen moet aantrekken, kan de poort niet opgeëist worden door de Afrikaanse kerken. Hij draagt nauwelijks of geen affichage en gaat niet open en dicht met de vieringen en gebedsmomenten van de kerk. Wel biedt het perceel ruime

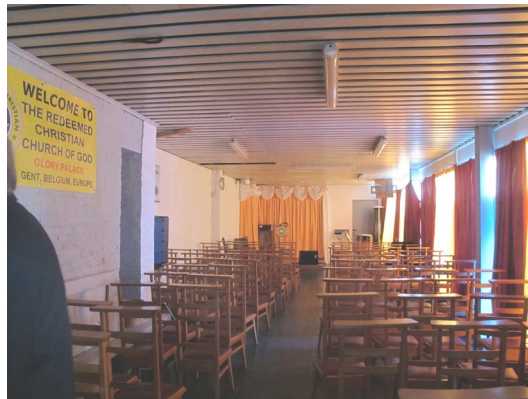
Victory Bible Church International, Google Earth, Koopvaardijlaan.

Redeemed Christian Church of God, Google Earth, Afrikalaan.

Victory Bible Church International, Koopvaardijlaan.

Redeemed Christian Church of God, Afrikalaan.

parkeergelegenheid en de mogelijkheid om buiten na te kaarten over de viering of andere onderwerpen.

Ook de gebouwen zelf zijn niet erg herkenbaar als zijnde Afrikaanse kerk. Affichage op de gebouwen zelf is dan ook minder relevant in deze context: van op straat zou ze amper te zien zijn, en wie tot op het perceel van de kerk komt, komt er ook effectief voor een viering van de kerk, of is er voor andere professionele zaken en heeft dan waarschijnlijk weinig boodschap aan de aanwezigheid van een Afrikaanse kerk op het perceel.

De gebedsruimtes hebben een eenvoudige vorm. Vrij veel licht valt binnen via de voorgevels met grote openingen, dit wordt eventueel geblokkeerd met gedrapeerde gordijnen. Sanitair en eventuele keukeninfrastructuur bevinden zich in kleinere ruimtes die aansluiten op de gebedsruimte. Het geheel is prefab.

Mountain of Fire and Miracles/ Victory Bible Church International

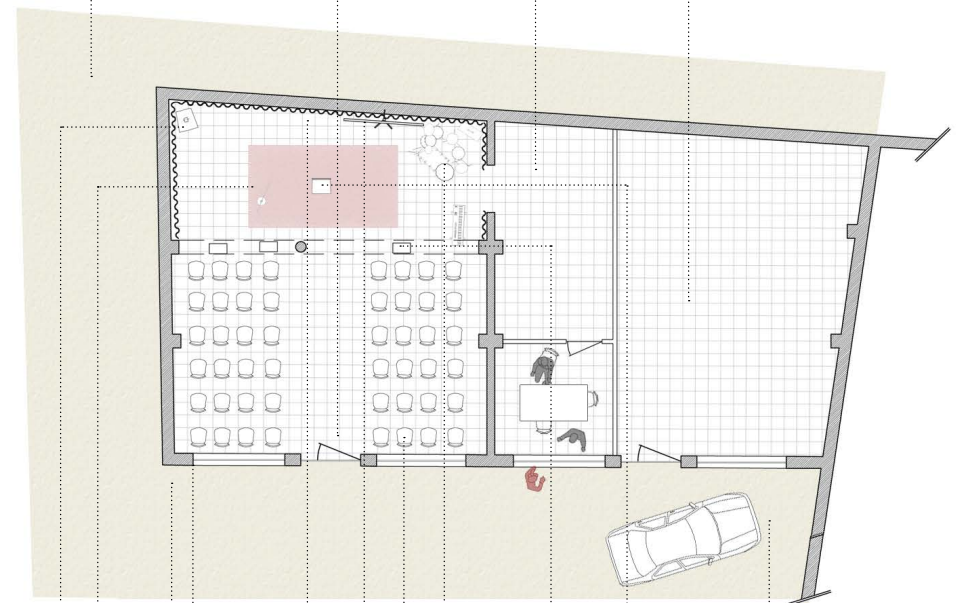
Donderdag 6 maart 2014 - *Het is donderdagnamiddag en ik rijd dit anoniem bedrijfsterrein op, op zoek naar de Victory Bible Church International, waarvan ik het adres op een facebookpagina terugvond. Wanneer ik door een venster naar binnen tuur om te controleren of dit effectief een kerk zou kunnen zijn, word ik aangesproken door pastor Frank vanuit het venster ernaast. Hij zit hier blijkbaar te vergaderen met een medewerker in een kleinere ruimte naast de gebedsruimte en nodigt me na een kort geprek met aanstekelijk enthousiasme uit voor de viering van volgende zondag, want deze ontmoeting is geen coincidence, it is the will of God.*

De M.F.M. en V.B.C.I. huren sinds begin 2014 deze ruimte op een terrein langs de koopvaardijlaan waarop 'stockageruimte', 'bureel' en 'loods' te huur zijn. In maart hangt er ook bordje met Logo van M.F.M. aan de ingang van het bedrijventerrein, maar het is enkele weken later weer verdwenen. Het gebouw zelf is enkel als religieuze ruimte herkenbaar als je door de ramen naar binnen kijkt.

De ruimtes die de gebedsruimte flankeren doen dienst als sanitair, keuken en kleine vergaderruimte.

Het gebouw bestaat uit twee volumes. Een deel van het rechtere volume, met aparte buitendeur wordt door een andere onderneming gehuurd of staat nog te huur.

De deur geeft meteen uit op de gebedsruimte. De grote semi-publieke ruimte voor het gebouw scheidt de straat van gebedsruimte. Natuurlijk licht valt binnen via de grote ramen achteraan de gebedsruimte. Ze geven uit op de semi-publieke ruimte van het bedrijfsterrein.

Luidsprekers
[small] Toestellen

Semi - Publieke Ruimte
[large] Publieke Ruimte

Stoelen
[small]

Bijzettafeltes voor medewerkers
[small] Uithangborden - Commerciële

Tapijt
[small] Wand- en Vloerbekleding

Gordijn
[small] Wand- en Vloerbekleding

Instrumenten: Drum en Synthesizer
[small] Toestellen

Spreekgestoelte
[small]

Ex-Kantoorgebouw
[large] Locatie in de Stad

Projectiescherm
[small] Toestellen

Ruime Parkeergelegenheid
[large] Bereikbaarheid

Redeemed Christian Church of God

Zondag 8 december 2014 - *Er is uitzonderlijk en belangrijk bezoek deze zondag zo kondigt pastor Sam aan: pastor Abraham, het hoofd van de Redeemed Christian Church of God in België komt een deel van de viering bijwonen. Even later komt pastor Abraham, die tot mijn verbazing blank blijkt te zijn, de parish binnen en krijgt het woord voor een preek. Hij citeert vers 26 tot 29 van het boek Corinthians: '(...) God chose the lowly things of this world and the despised things—and the things that are not—to nullify the things that are, so that no one may boast before him.' Aan de hand hiervan bouwt de pastor een ietwat vreemde preek op die verklaart waarom zijn publiek, dat voor hem zit, enkel uit niet-elitaire en niet-intellectuele mensen bestaat. God heeft het zo gewild, opdat niemand met hem zou concurreren. Ook dit wordt met enthousiasme onthaald door de kerkgangers.*

100

De R.C.C.G. huurt deze ruimte op het terrein van autohandelaar 'Selecta Cars' langs de Afrikalaan. Het lot wordt dan ook voornamelijk bezet door geparkeerde auto's. Het kleurrijke gebouw springt in het oog op op zijn ruime site, maar is amper als religieuze ruimte herkenbaar. Enkel twee kleine logo's aan weerszijden van de deur verraden zijn huidige functie.

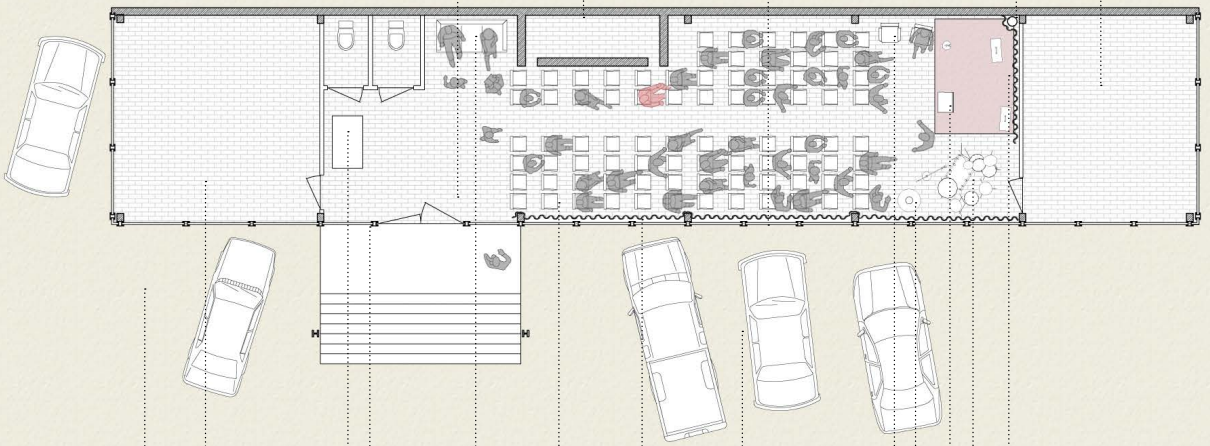
De wanden van het eenvoudige volume bestaan vooral uit prefabpanelen, de massieve achterwand lijkt alles stijf te houden. Het geheel ziet er licht en snel geconstrueerd uit.

Aan beide zijden wordt de gebedsruimte geflankeerd door wat ooit een kleinere bureauruimte was. Nu worden deze ruimtes o.a. gebruikt als opbergruimte.

Natuurlijk licht dringt binnen via het lange glasvlak langs de wand. Het gordijn dat ervoor werd gehangen houdt bijna alles tegen waardoor de TL-lampen binnen toch branden. Ook de sctructuur voor de prefabpanelen en een leidingenkoker aan de andere zijde van de ruimte worden verborgen door het gordijn.

De deur geeft meteen uit op de gebedsruimte. De semi-publieke ruimte voor het gebouw en het overdekte trapje scheiden de straat van gebedsruimte.

Plan 7

- Semi - Publieke Ruimte [large] Publieke Ruimte
- Logo [small] Uithangborden
- Houten Stoelen [small]
- Terrasverwarmer [small] Toestellen
- Spreekgestoelte
- Warmeluchtblazer op tafel [small] Toestellen
- Zitbank [small] Zitmeubels
- Gordijn [small] Wand- en Vloerbekleding
- Zwarte bureaustoelen [small] Zitmeubels
- Podium [small] Wand- en Vloerbekleding
- Ex-Kantoorgebouw [large] Locatie in de Stad
- Ruime Parkeergelegenheid [large] Bereikbaarheid
- Drum [small] Toestellen

11

101

Redeemed Chistian Church of God - Afrikalaan 78 - zondag 8 december 2013 - 14u20

Na de kerkviering krijgt iedereen een tas koffie. Terwijl de ruimte wordt afgesloten, verplaatst de groep zich langzamerhand naar buiten, waar de gemoedelijke gesprekken gewoon verder gaan. Terwijl af en toe een goed gevulde auto vertrekt en anderen aan een bushalte vlakbij gaan staan, ontbindt de groep zich en verdwijnt uiteindelijk iedereen. Op die manier manifesteerde deze religieuze groep zich even in de semi-publieke ruimte voor hun gebouw en was van buiten een hint zichtbaar van wat zich net binnen afspeelde. Ik zag dit nog niet eerder bij de andere Afrikaanse kerken, waar de grens tussen buiten en binnen, publiek en semi-publiek (of privaat) meestal veel harder is.

3. Zaal-kerk

Twee ruimtes van de Afrikaanse kerken in Gent behoren tot de typologie 'zaal-kerk'. Ze bevinden zich binnen grotere gebouwen, zoals parochiehuizen, scholen of kerken. Dit zijn de kerkruimtes waar de factor 'tijdelijkheid' meest aanwezig is. De ruimtes in kwestie worden voor één dag of een aantal uur per week gehuurd. Daarna moet de ruimte terug leeg zijn, verhuurbaar aan eender wie. Al het materiaal voor de viering wordt opgeslagen in kasten of andere ruimtes die zich binnen het grotere gebouw bevinden. Voor de viering wordt alles aangedragen en na de viering alles teruggezet.

De twee kerken bevinden zich in het Parochiehuis van Ledeberg op het Ledebergplein (*Nouvelle Jerusalem*)¹ en in een

¹ In andere zalen van het Parochiehuis van Ledeberg, komen nog een aantal kleinere, groepen samen die ik hier niet in rekening bracht.

oud schooltje, nu eigendom van de parochie Christus Koning aan de Corneel Heymanslaan (*Victory Network of Churches*).

De straatzijde kenmerkt zich door een totaal gebrek aan affichage. Net zoals bij de 'baanweg-kerk' is er wel een poort aanwezig die toegang verleent tot het complex, maar kan deze niet eigen gemaakt worden.

De ruimtelijkheid van deze kerkgroepen is een zeer flexibel gegeven. Alles wat nodig is om van een ruimte een kerk te maken valt snel aan te dragen en op te bergen. Wanneer een grotere ruimte nodig is voor een evenement dan ze die vaak nog in hetzelfde complex af. De zalen hebben heel verschillende afmetingen en voorzieningen zoals sanitair horen ofwel bij de zaal of worden gedeeld met de andere gebruikers van het complex.

V.N.C.- Tabernacle de Victoire / Strong Tower Ministries

Zondag 15 december 2014 - Na de viering krijgen we frisdrank naar keuze en een soort gefrituurde banaan. Terwijl de meeste kerkgangers nog staan te eten, beginnen enkelen al op te ruimen: het tapijt wordt opgerold, stoelen worden gestapeld, de vlaggen van de muur gehaald en al het kostbare muziek materiaal wordt in de grote sluitbare kasten opgeborgen. Even later is de ruimte helemaal leeg en beginnen de laatste aanwezigen te dweilen tot ook de laatste sporen van hun zondagse viering zijn uitgewist. Ik wordt uitgenodigd voor volgende zondag wanneer ze kerstliederen zullen zingen met de Franstalige groep, Tabernacle de Victoire en Engelstalige groep, Strong Tower Ministries samen. Het is één van de enige jaarlijkse events waarbij de twee groepen samenkomen.

De voordeur is te bereiken via een binnenkoer van een oud schooltje, een gebouw dat nu in het bezit is van de katholieke parochie Christus Koning. In de zomer organiseert de kerkgroep ook buitenactiviteiten op de koer. Deze koer is bereikbaar via een de oude schoolpoort. Het hele schoolgebouw staat enigszins onbestemd op zijn site: de grote maar op zondag verlaten parking van Aldi en Dreamland.

De V.N.C. huurt al sinds acht jaar elke zondag deze ruimte. In de voormiddag vindt de Engelstalige viering plaats (*Strong Tower Ministries*) en in de namiddag de Franstalige viering (*Tabernacle de Victoire*). Daarvoor huurden ze een zaaltje van de Protestantse Rabotkerk. Pastor Chris is tevreden met deze plaats, maar is toch op zoek naar een eigen ruimte.

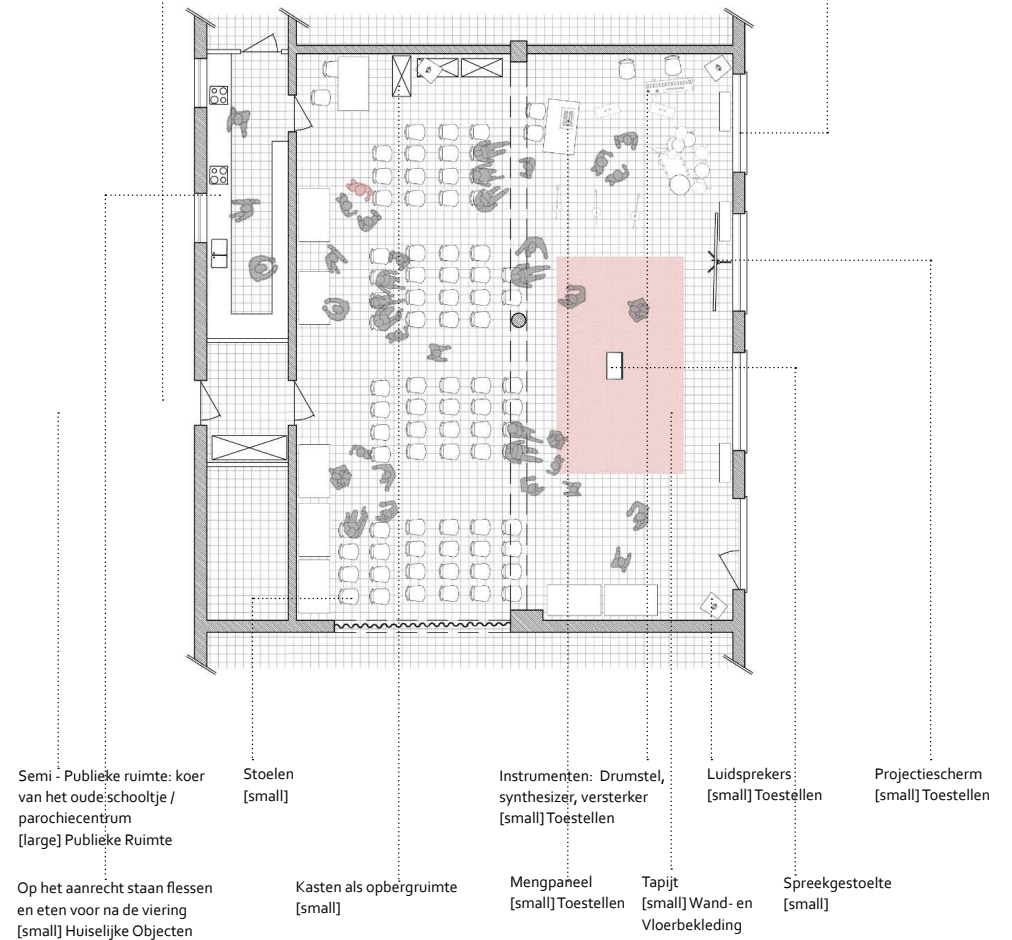
Het is één van de enige groepen waar de ramen tijdens de viering onbedekt blijven. De lampen in de ruimte geven dan ook niet bijster veel licht af.

V.N.C., Tabernacle de Victoire / Strong Tower Ministries, Corneel Heymanslaan.

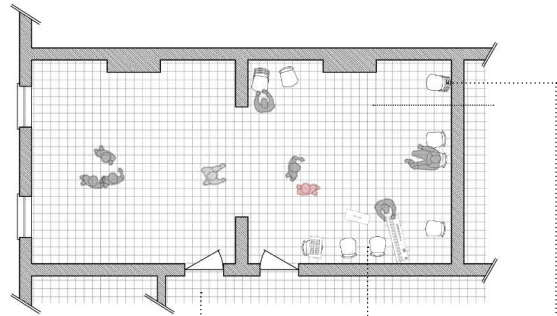
La Nouvelle Jerusalem, Ledebergplein.

La Nouvelle Jerusalem

Zondag 15 december 2013 - In deze ruimte ging er net nog een viering door van de kerkgroep La Nouvelle Jerusalem. Tegen de muren staat het weinige materiaal dat er nog van getuige van is: enkele stapels stoelen, een synthesizer, microfoon en mengpaneel. Ik zie één van de vrouwen met een borstel in de weer om de laatste restanten van hun aanwezigheid weg te werken. Straks is dit weer een huurbare ruimte van 70 m² in het parochiecentrum van Ledeberg. Siriver vertelt me dat hun bijeenkomsten al jaren in dit lokaal plaatsvinden. Elke keer opnieuw wordt al het benodigde materiaal uit de kelders van het parochiecentrum gehaald en enkele uren later weer opgeborgen. Hij zag al verschillende andere kerkgroepen even een ruimte van het parochiecentrum gebruiken en een jaar later al naar een eigen ruimte verhuizen. Ook La Nouvelle Jerusalem hoopt binnenkort een eigen ruimte te kunnen betrekken.

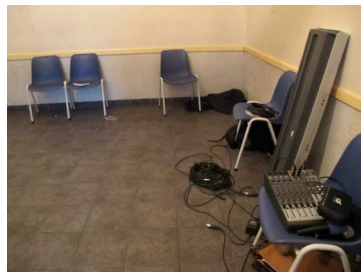

Publieke ruimte: de zondagse markt gaat door op het Ledebergplein.
[large] Publieke Ruimte

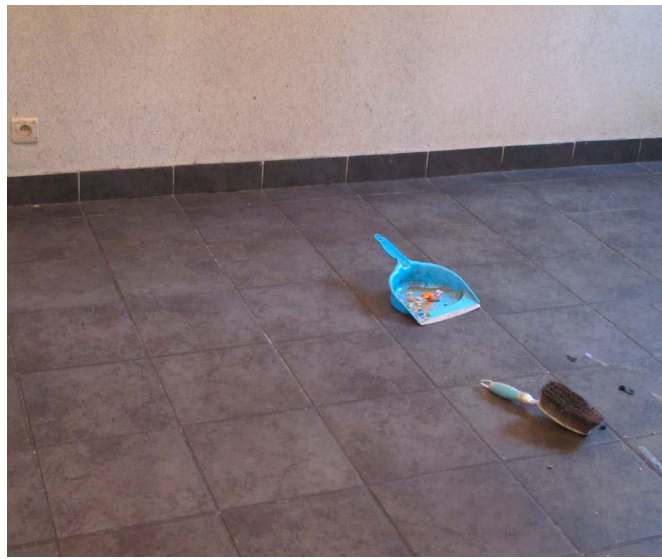
Parochiehuis van Ledeberg. Er zijn nog andere zaaltjes en een veel grotere feestzaal ter beschikking.
[large] Publieke Ruimte

Instrumenten: enkel synthesizer en mengpaneel staan er nog
[small] Toestellen

Gestapelde stoelen [small]

La Nouvelle Jerusalem, Parochiehuis Ledeberg, Ledebergplein.

Easter Convention, Church of Pentecost, Eskimofabriek, Wiedauwkaai.

'Zaal-kerk' als uitbreiding

De typologie van de 'zaal-kerk' blijkt niet alleen een typologie te zijn die enkele van de Afrikaanse kerkgroepen aanwenden voor hun wekelijkse vieringen, ook de andere kerken maken geregeld gebruik van deze typologie, niet voor een doordeweekse viering, maar voor een evenement. Christelijke feestdagen vormen meestal de aanleiding voor zo een evenement, maar evengoed kan de komst van een internationaal befaamde pastor een reden zijn voor grote bijeenkomsten.

Hierboven wordt zo een evenement geïllustreerd: het is de *Easter Convention* van de *Church of Pentecost*. De kerk verlaat hiervoor zijn gebruikelijke en ingerichte zalen, en huurt voor deze dag de grote zaal van de Eskimofabriek in Gent. Leden van over het hele land stromen toe en vullen de zaal gemakkelijk. Voor de gelegenheid werd de zaal gedecoreerd met enkele gedrapeerde gordijnen, waar ook kolommen mee werden

ingepakt. Hier wordt nog maar eens duidelijk waarom het typische spreekgestoelte, het altaar, in de Afrikaanse kerken zo licht is. Dit spreekgestoelte werd zelfs voorzien van wieltjes en lijkt hiermee bijna een karikatuur van de bewering uit vorig hoofdstuk: de Afrikaanse kerkgroepen zijn mobiele organisaties die vlot verhuizen van de ene naar de andere ruimte in de stad. (kaart 25)

Het is niet de ruimte die indruk nalaat. Het is de enorme verzameling van Afrikaanse migranten, de mannen in vaak glanzende maatpakken, de vrouwen in kleurrijke Afrikaanse gewaden.¹

¹ zie ook 'small' Het Lichaam'

'zaal-kerk' als vertrekpunt

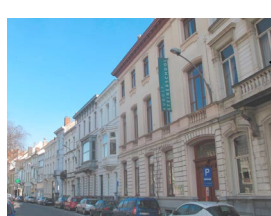
Word Miracle Church Int. (2013)
 'Zaal-kerk' gehuurd in de Sint-Theresia Kerk, Boomstraat
 'Winkelraam-kerk', Dendermondsesteenweg

United Church of the Kingdom of God (?)
 'Zaal-kerk' gehuurd in Parochiehuis Ledeborg, Ledeborgplein
 'Winkelraam-kerk', Dendermondsesteenweg

Victory Christian Network of Churches (2007)
 'Zaal-kerk' gehuurd in Protestantse Rabotkerk, Begijnhoflaan
 (opnieuw) 'Zaal-kerk', Corneel Heymanslaan

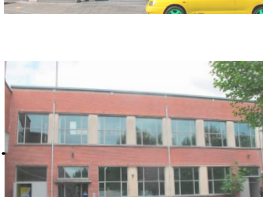
Victory Bible Church Int. (2014)
 'Zaal-kerk' gehuurd in Steinerschool, Kasteellaan
 'Baanweg-kerk', Koopvaardijlaan

Church of Christ (2013)
 'Baanweg-Kerk' in Pand, Maaltebruggestraat
 'Winkelraam-kerk', Frans van Ryhovenlaan

Warriors of the Kingdom (2013)
 'Winkelraam-kerk', Frans van Ryhovenlaan

Church of Pentecost (?)
 'Baanweg-Kerk' in complex Eskimofabriek, Wiedauwkaai

Assemblies of God Church (2012)
 'Winkelraam-kerk', Phoenixstraat

'Zaal-kerk' als vertrekpunt

De typologie van de 'zaal-kerk' blijkt niet alleen in zijn wekelijkse gebruik een zeer tijdelijke ruimte, gebonden aan één dag of een aantal uur. Het blijkt ook een ruimte te zijn die over de langere termijn als een tijdelijke oplossing wordt beschouwd. Zowel de kerkgroep *Nouvelle Jerusalem* als *Victory Christian Network of Churches* kijken uit naar een andere 'eigen' ruimte.¹

De kaart 'Verhuisbewegingen' (kaart 25) in het deel '[large] De Stad' toonde al aan dat de Afrikaanse kerkgroepen in Gent mobiele organisaties zijn, en zich niet binden aan één stadsdeel, wijk of straat. Die verhuisbewegingen houden bijna elke keer, naast verandering van positie en gebouw, ook een verandering van architecturale typologie in. De verhuisbewegingen worden hiernaast opnieuw weergegeven, maar dan aan de hand van de gevels van de gebouwen. Wat opvalt is dat de originele typologie doorgaans een 'zaal-kerk' is en de typologie waarnaar verhuisd wordt een 'winkelraam-', 'achterbouw-' of 'baanweg-kerk' is.

Het lijkt er dus op dat een Afrikaanse kerkgroepen in Gent de typologie van de zaal-kerk als startpunt nemen, om vervolgens een volwaardige, voltijds eigen, ruimte te betrekken. Gezien de zeer beperkte duur van de wekelijkse huur en het feit dat deze zalen verhuurd worden niet door private eigenaars maar door instituten (kerken, scholen, ...) kunnen we er van uitgaan dat de huurprijs

erg beperkt blijft. Daarenboven zijn de opzegtermijnen van zo'n zaal minder bindend in de tijd wat de drempel en het financiële risico voor een beginnende groep veel lager maakt.²

Toch blijkt het verlangen naar een eigen gebouw telkens sterk genoeg om de beslissing te maken meer te betalen en langer gebonden te zijn aan contracten of zelfs een ruimte aan te kopen. Dit verhaal blijkt niet altijd van lange duur wegens problemen met burens i.v.m. geluidsoverlast, financiële problemen, problemen binnen de groep, ...³

Een eigen gebouw is niet alleen veel praktischer, maar lijkt ook een vertoon van emancipatie. De zaaltjes worden (in Gent) steevast van instituten, en dan vooral van de katholieke of protestantse kerk, afgehuurd. Het is enerzijds zeer positief dat deze kerken en parochies hun ruimtes ter beschikking stellen aan groepen met een afwijkende geloofsbeoefening, maar anderzijds blijft de Afrikaanse kerkgroep in kwestie schijnbaar afhankelijk van dat Westerse instituut. De 'zaal-kerk' staat met andere woorden een trapje lager qua 'graad van emancipatie en onafhankelijkheid' dan de 'winkelraam-', 'achterbouw-' en 'baanweg-kerk'. Diezelfde emancipatie-redenering volgend, staat nog een trapje lager de typologie van de 'kerk-kerk' die hierna besproken wordt.

1 Interview met Dave, Interview met Siriver, Interview met Hans, interview met *pastor* Chris.

2 Interview met Hans.

3 Interview met Hans.

4. Kerk-Kerk

De 'kerk-kerk' is, paradoxaal genoeg, het buitenbeentje in de catalogus van Afrikaanse kerkgebouwen. Het zijn de gebouwen die onder de westerse architecturale categorie 'kerk' vallen, gebouwen die gebouwd zijn om een christelijke kerkdienst te verzorgen. Een drietal van deze gebouwen in Gent valt in deze thesis onder de categorie 'Afrikaanse kerk'. Het zijn de Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua, de Protestantse Rabotkerk en de Saint-John's Anglican Church.

Het publiek is hier een gemengd publiek, voor een belangrijk deel van Afrikaanse origine, maar evengoed van Belgische, Nederlandse, Filipijnse, ... De pastor en de kerk en zijn bestuur zelf hebben een Belgische of Europese achtergrond. Hierdoor is de agency, zelfstandigheid of emancipatie van de Afrikaanse migranten hier op het eerste zicht duidelijk minder groot. Eerder dan zelf een groep op te richten gaan ze mee met wat al opgericht is en bestaat in de Europese context. Toch kan ook dit fenomeen net een positieve impact op de emancipatie van migranten hebben. Door zich aan te sluiten bij en te laten vertegenwoordigen door een instituut met gevestigde waarde in hun stad en land van

Protestantse Rabotkerk, Begijnhoflaan.

Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua, Forelstraat.

aankomst kunnen ze hier een politieke stem verkrijgen zoals zal blijken uit de volgende case-study.

Case-study: Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua¹

Onderwerp van de korte case-study bij de 'kerk-kerk' is de Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua. Het is een katholieke kerk in de Forelstraat die sinds enkele jaren 'multiculturele vieringen' organiseert: Afro-Vlaams, Filipijns-Vlaams of Afro-Filipijns-Vlaams. De bereidwillige inzet van pastoor Marcel De Meyer speelde zonder twijfel een belangrijke rol in de tot standkoming van deze gemengde vieringen. Eén van de sleutelmoment die deze kerk bij migranten bekend maakte is het jaar 1998 wanneer De Meyer zijn kerk openstelde voor mensen zonder papieren onder wie veel Congolezen en Algerijnen.

Enkele jaren later geeft hij zijn Congolese bezoekers, christelijke politieke vluchtelingen, die de Belgische katholieke vieringen eigenlijk te 'sober' vonden, carte blanche om hun eigen vieringen te organiseren in het kerkgebouw. Tien jaar en vele verwickelingen later, volgt de beslissing de vieringen te organiseren zoals nu nog steeds het geval is, met Afro-, Filipijnse en Vlaamse bijdragen.

De regenboogkerk Sint-Antonius van Padua raakte ondertussen al verschillende malen betrokken bij legalisatiecampagnes voor vreemdelingen. De laatste keer was dat op 14 januari 2014 wanneer een 250-tal Afghanen van Brussel naar Gent wandelden met als bestemming de regenboogkerk. Pastoor De

¹ Informatie voor deze case-study komt bijna uitsluitend uit de aantekeningen van een lang interview met pastoor Marcel De Meyer.

(Foto boven: Johan Witters, foto onder: de auteur) Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua, Eettafels opgesteld in de zijbeuk, resp. tijdens en na de viering, Forelstraat.

Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua, Forelstraat.
v.b.n.o.: Gevel, Kerkzaal, Afval en afwas na de viering,
Kindermeubilair.

Meyer hoeft de acties niet meer op te zoeken: de regenboogkerk heeft zijn reputatie als plaats voor politieke representatie van vluchtelingen in België gevestigd en dat wordt en zal ongetwijfeld nog worden aangewend door verschillende groepen.

Het maatschappelijke engagement van deze kerk is op verschillende manieren aanwezig in de kerkruimte. Zo hangen enkele krantenartikelen rond migratie aan de deur, staat buiten een kartonnen doos die duidelijk bedoeld is om voedsel te bedelen aan wie het nodig heeft en staat in de kerkruimte een paneel met informatie over een goed doel gesteund door de kerk.

Centrale vraag bij het ruimtelijke aspect van deze kerk is niet hoe de ruimte precies is ingedeeld, wat de relatie met publieke ruimte is etc., zoals bij de voorgaande plannen bestudeerd werd, maar draait om welke kenmerken van de voorgenoemde migrantenkerken ook terug te vinden zijn bij deze typologie.

Wat van buitenaf meteen opvalt is een gelijkenis met gevels van de rij-kerken: een uithangbord dat informeert welk type viering op welk moment plaatsvindt en eronder kleurrijke foto's van de vieringen, duidelijk met als doel promotie te maken voor die viering. Informeren, maar ook opvallen en promoten, zijn de functies die ook de uithangborden en affichage van de Afrikaanse 'winkelraamkerken' en 'achterbouwkerken' in Gent hebben. Toch is het vooral binnen de kerk dat de aanwezigheid van de Afrikaanse migranten voelbaar en hun invloed aantoonbaar wordt. In de rechter zijbeuk staan geen stoelen maar staat een lange rij tafels: na de viering wordt hier elke zondagmiddag in de kerk gegeten en gedronken. Op een 120-tal personen schat pastoor Marcel het aantal deelnemers. De beslissing een zondagse maaltijd voor iedereen te organiseren eten kwam er omdat het Congolese deel van de kerkgangers dat sowieso deed na elke viering, maar dan in een ander zaaltje. Het grote succes van het initiatief om gewoon in de kerk te blijven eten, vertaalde zich uiteindelijk naar het ombouwen van de winterkapel tot keuken. Waterleidingen werden getrokken vanuit de sacristie en keukeninfrastructuur werd geïnstalleerd in de kapel 'die toch tot niet veel anders diende' aldus de pastoor.²

Het religieuze en het profane

Het is met andere woorden niet alleen in de *parishes* die door de migranten opgericht werden dat hun ruimtelijke manifestaties zich situeren. Ook in dit katholieke kerkgebouw is hun recente aanwezigheid al tot op niveau van de infrastructuur aanwijsbaar. Net als bij de *parishes* wordt de kerk er ook duidelijk een plaats voor ontmoeting en sociaal contact. Dat vertaalt zich dus naar het feit dat een kapel ook een keuken kan zijn, maar ook naar het feit dat enkele uren na het einde van de viering nog mensen aanwezig zijn, dat vuilniszakken

en afwas in de zaal er niet vreemd zijn, dat er kindermeubilair naast het altaar staat, dat een uithangbord aan de gevel hangt en dat tafels en stoelen niet alleen voor de viering maar ook voor het samenzitten en eten dienen.

De strakke scheiding tussen het religieuze en het profane vertroebelt er, zowel op vlak van ruimte en infrastructuur als op vlak van inkleding en ruimtegebruik.

Afwas bij Winterkapel of keuken. Regenboogkerk Sint-Antonius van Padua, Forelstraat.

V.N.C., Tabernacle de Victoire / Strong Tower Ministries, Corneel Heymanslaan.

2.3 [small] Objecten

Inleiding

In dit hoofdstuk van de typologische analyse wordt de kleinste schaal behandeld: de schaal van de objecten. Zoals eerder geargumenteed in '[medium] Gebouwen' is het op deze schaal dat de architectuurpraxis van de 'Afrikaanse kerken in Gent' zich situeert. De gekozen typologie wordt een Afrikaans kerkgebouw, niet door structurele wijzigingen in de planopbouw, maar door veel fragielere en tijdelijkere ingrepen. Het semi-permanente omhulsel, de vloeren, dak, muren en openingen, blijven wat ze zijn. Het is het door opstellen van stoelen, het hangen van gordijnen, het leggen van tapijten, het aanbrengen van affichage, maar ook door het met regelmaat samenkomen van de gelovigen in de ruimte dat de onbepaalde typologie telkens opnieuw een Afrikaanse kerk wordt.

Het samengaan van deze meer provisoire praktijken vormt dus de architectuur van de 'Afrikaanse kerken in Gent', en die werd bestudeerd op plan in het hoofdstuk '[medium] Gebouwen'. De objecten vertellen echter ook iets wanneer ze op zichzelf worden bekeken en

geanalyseerd. In dit hoofdstuk wordt gefocust op de objecten zelf en welke (architecturale) functie of betekenis ze dragen. Telkens worden enkele objecten samengenomen en vanuit een gemeenschappelijke functie of betekenis bekeken. Op die manier komen opnieuw enkele aspecten - en hoe die zich materieel manifesteren - van de kerkgroepen aan het licht. Aan bod komen objecten die getuigen van de kerk als gemeenschappelijke woonkamer van een selecte groep, de kerk als commerciële organisatie en de kerk als beschermende 'capsule'. Tot slot wordt het belang van een ander 'ruimtelijk object' in de Afrikaanse kerken aangekaart: het lichaam als ruimte-innemend, maar ook ruimteproducerend voorwerp.

De kaart en het plan werden al ingezet als medium voor documentatie en representatie van stad en gebouw. In dit hoofdstuk worden objecten voornamelijk gerepresenteerd door foto's. Wel wordt nog verwezen naar de kaarten en vooral de plannen om deze objecten te situeren op de schaal van ruimte en stad.

*La Nouvelle Jerusalem - Ledebergplein
21 - zondag 15 december 2013 - 14u30*

Via het Ledebergplein, kom ik binnen in het parochiecentrum. In deze ruimte ging net nog een viering door van de kerkgroep Nouvelle Jerusalem. Tegen de muren staat het weinige materiaal dat er nog getuige van is: enkele stapels stoelen, een synthesizer, microfoon en mengpaneel, ... Ik weet dat ik de juiste ruimte ben binnengekomen, niet door dit materiaal, maar door de aanwezigheid van een tiental overblijvende personen, bijna allen van middelbare leeftijd, en op één na, met donkere huidskleur. Hun lichamen zijn, naast de instrumenten, een onmisbaar deel van wat deze neutrale ruimte een Afrikaanse kerk maakt. Wanneer zij straks vertrekken, wordt dit weer een huurbare ruimte van 70 m² in het parochiecentrum van Ledeberg.

Affichage langs de as 'Oude dokken - Dendermondse Steenweg' (2009-2014)

2009

(Beelden: Google Streetview)

The Redeemed Christian Church of God - Glory Palace
Afrikalaan 73

Blauwe letters op de gevel kondigen de "Christ Embassy Church" aan.

Het gebouw is omgedoopt tot *Glory Palace*, een *parish* van de R.C.C.G.

2014

Victory Bible Church International - Maranatha Sanctuary
Koopvaardijlaan 78

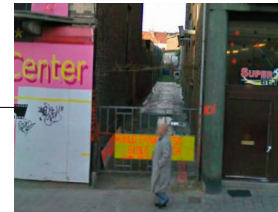

Industrieel lot van Stork Mec NV.

Aan de poort hangt een bordje dat de M.F.M. aankondigt. Een van de twee kerkengroepen die hier sinds kort samenkomen. (even later verdwijnt het bordje echter weer)

World Evangelism Bible Church
Dendermondse Steenweg 15

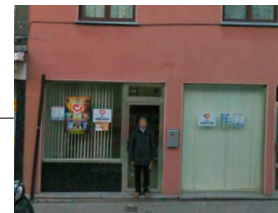

Oranje verf op geel bord: "World Evangelism Bible Church"

Dezelfde boodschap gecommuniceerd op een professioneler / commerciële ogende manier met logo en contactinformatie.

Universal Church of the Kingdom of God
Dendermondse Steenweg 57

Enkele kleine posters afficheren onder meer logo en naam.

Blauwe uithangbord domineert de gevel en is van ver zichtbaar. De etalages verschaffen informatie i.v.m. diensten samen met passende bijbelverzen.

Word Miracle Church International - Branch Belgium-Gent
Dendermondse Steenweg 319

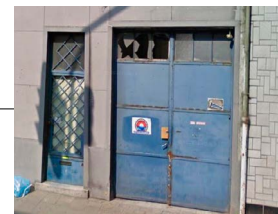

Rijwoning. De etalages verraden een verleden als handelsruimte.

Op eerste verdiep: affiche van de 'Word Miracle Church' met vers uit de bijbel.
Op de etalages (2x): 'Welcome to the World Miracle Church'

Bright and Morning Star Church - Light of the World Ministry
Dendermondse Steenweg 393

Klein logo van de Bright and Morning Star Church op de garagepoort.

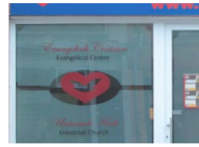
Vooral het gevelpaneel springt in het oog. De poster op de poort geeft meer informatie i.v.m. diensten en een vers uit de bijbel.

gevels en uithangborden

Universal Church of the Kingdom of God
Dendermondse Steenweg 57

Assemblies of God
Phoenixstraat 59

Word Miracle Church International - Branch Belgium-Gent
Dendermondse Steenweg 319

Church of Christ + Warriors of the Kingdom - End Time Divine Chapel
Frans van Ryhovenlaan 243

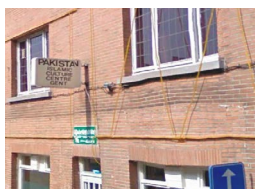
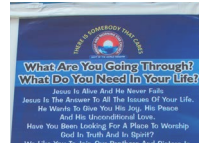
World Evangelism Bible Church
Dendermondse Steenweg 15

The Redeemed Christian Church of God - Faith Tabernacle
Heernislaan 25

Bright and Morning Star Church - Light of the World Ministry
Dendermondse Steenweg 393

Ter referentie: Enkele moskeeën in Gent (Beelden: Google Streetview)

1. Uithangborden

Het object dat het meest in het oog springt bij de Afrikaanse kerken in Gent is het uithangbord. Het uithangbord is meestal het enige element dat van buitenaf aanduidt dat er zich een kerk achter de gevel bevindt. Meer dan alleen een min of meer neutrale aanduiding (ter referentie: zie bijvoorbeeld enkele moskeeën uit Gent hieronder), zijn het vaak opvallende en kleurrijke borden of affiches die op de gevels prijken. Zoals in vorig hoofdstuk aangehaald hangt veel af van de architecturale typologie en eventuele beperkingen die erbij horen. 'Kerken in de rij' hebben veel en duidelijke affichage (*plan 1-5*), 'baanweg-kerken' moeten het al heel wat subtieler doen gezien ze hun terrein delen met andere bedrijven (*plan 6-7*). 'Zaal-kerken' hebben geen mogelijkheden tot affichage (*plan 8-9*) en 'kerk-kerken' hebben doorgaans geen nood aan affichage.

Op het schema hiernaast wordt de aanwezige affichage van zeven gevels van de Afrikaanse kerken uiteengelegd. De affichage, indien aanwezig, bevat altijd de naam en het logo van de kerkgroep en de naam van de *parish*. Verder wordt vaak vermeld op welke momenten wordt samengekomen of wordt het geheel nog eens opgefleurd door een citaat uit de bijbel. Indirect zijn ook de gedrapeerde gordijnen achter de etalages een soort affichage: wie al enkele Afrikaanse kerken is binnengewest zal deze gordijnen er waarschijnlijk mee associëren. Door deze affichage worden de kerken zichtbaar in het straatbeeld en claimen ze publieke ruimte, iets wat ze meer doen dan bijvoorbeeld de moskeeën die er een neutralere 'stijl' op na houden. (*kaart 26*)

De kaart op de vorige pagina's zoomt (opnieuw) in op de as van de Dendermondsesteenweg en Oude Dokken waar zich een opvallende concentratie aan Afrikaanse kerken bevindt. *Google Streetview* geeft een beeld van de stad in 2009 inclusief de gevels van de Afrikaanse kerken in Gent, maar dan dus vijf jaar terug. Ongewild vormen deze beelden van *Google Streetview* met andere woorden ook een uitstekende tool om de evolutie van gevels over die periode te observeren. Langs voornoemde as heeft zich in die periode van vijf jaar een spoor van verandering voltrokken. Twee nieuwe locaties werden omgevormd tot 'Afrikaanse kerk' (waarvan één gebruikt wordt door twee verschillende groepen) en op één locatie trok een groep weg en kwam een nieuwe in de plaats. Als we de transformatie van de gevels in die periode beschouwen lijkt het er sterk op dat de kerken elkaar hier als rechtstreekse concurrent opvatten. Met de komst van de nieuwe groepen, of de vernieuwde affichage van kerken in de buurt,

David Garbin, Migrant faiths in suburbia, shopping plaza, Atlanta.

voelden de andere kerkgroepen zich blijkbaar genoodzaakt hun eigen gevel (ook) te herzien, cleaner of professioneler te doen ogen, meer informatie te bieden of simpelweg meer in het oog te laten springen. Een vergelijking met wat in Nigeria gebeurt lijkt veel te zeggen:

'In Nigeria, religion generally, and Pentecostalism specifically, is an industry; it is a collection of competitors, which engages in organised action directed towards the production, distribution and marketing of goods and services (...)'¹

De kerk als commerciële organisatie

Op de gevels komt het commerciële aspect van de Afrikaanse kerken het duidelijkst tot uiting. De vage grens tussen het commerciële en het religieuze is erg kenmerkend voor de pinksterkerken. Met hun *prosperity gospel* maken ze er ook geen geheim van dat materieel welzijn een centraal element van hun religie is. De etalage van de *Universal Church of the Kingdom of God* in Gent afficheert bijvoorbeeld:

'Gebet voor het Financiële leven: Immigratie problemen, schulden, werkloosheid, enzo... Ik ben gekomen op dat zij leven hebben en overvloed. Johannes 10:10'

¹ Asonzeh Ukah (2011) geciteerd in Bitter, Sabine en Helmut Weber, 'All will be well: Religion-Industries', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 94.

v.b.n.o.: Logo van de Church of Pentecost op het spreekgestoelte (Wiedauwkaai), Affiche met logo van de R.C.C.G. (R.C.C.G. (R.C.C.G. Afrikaaan), Weekprogramma en informatie (R.C.C.G. Heernislaan), Sleutelhanger met logo (Bright and Morning Star Church, Dendermondsesteenweg)

Succesvolle leden betekent ook rijke kerken. De kerken innen hun inkomsten immers aan de hand van *tithes* of 'tienden'. Naast de wekelijkse kleine bijdragen wordt in principe elke maand één tiende van het loon afgestaan aan de kerk. Een kerkgroep heeft er dus alle belang bij dat zijn leden het goed doen. Daarbij dient wel vermeld te worden dat die opbrengst ook gebruikt wordt om leden te helpen met bijvoorbeeld een dure ziekenhuisrekening, onderdak, elementaire hulp en allerhande elementaire hulp wanneer dat nodig is. Immigranten die naast het sociale vangnet van onze eigen welvaartsstaat dreigen te vallen, kunnen dus wel degelijk terecht bij de kerk als migranteninstituut.

Zoals in het 'Inleidend kader' aangehaald wordt, komt het commerciële aspect van de pinksterkerken in Afrika voor een deel voort uit hun streven naar een 'moderniteit' met globale ambities. Ze willen hun leden koppelen aan de globale wereldeconomie en dat stralen ze ook uit. In tegenstelling tot de meer traditionele Afrikaanse kerken, AIC's, hebben ze flamboyante leiders die hun succes uitstralen met dure merkledij en grote wagens, en daarbij deelnemen aan de 'global Pentecostal jetset'.² Ook hier in Gent is het opvallend: de mannen, en zeker de *pastors* en sprekers, dragen steevast een pak, en lijken hiermeer eerder op bedrijfs- dan spirituele leiders.³

Dit beeld van de *parish* als kleine onderneming geleid door een commercieel kader van *pastors* en medewerkers wordt versterkt door de opstelling van stoelen in de ruimte. Op de voorste rij of naast het podium van de kerken staat veelal een rij stoelen die duidelijk gereserveerd is voor medewerkers - het zijn meestal zwarte bureaustoelen van de soort die normaal in kantoren terug te vinden zijn. De hiërarchie wordt zo zeer expliciet en krijgt dan nog een *corporate look*. Ook hier wordt de grens met een soort bedrijfssfeer troebel. (*plan 1,4,5,6,7*) Ook in de interieurs van de kerken wordt eigen 'merksnaam' verder benadrukt en gepromoot. Dit gebeurt niet alleen door middel van meer affichage aan de binnenmuren, maar ook aan de hand van logo's op het altaar, folders met extra informatie en planning, en zelfs sleutelhangers of andere gadgets die uitgedeeld worden.

Al het voorgaande sluit aan bij wat in de Afrikaanse steden op grotere schaal gebeurt: via affichage, folders en stickers, maar ook

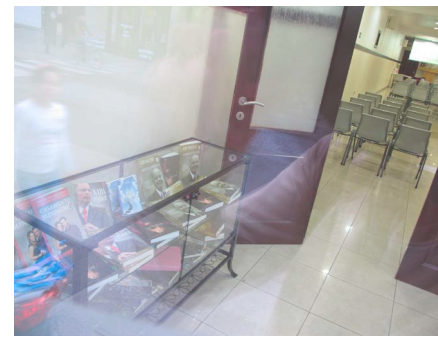
2 Meyer, Birgit, 'Christianity in Africa: From African Independent to Pentecostal-Charismatic Churches', *Annual Review of Anthropology*, 33 (2004), 448.

3 Dit geldt natuurlijk niet bij de groepen die tot de typologie 'kerk-kerk' behoren

Church of Pentecost - Wiedauwkaai 24 - zondag 27 april 2014 - 14u30

De mannen en zeker de pastoren dragen steevast een pak, en lijken hiermee vaak eerder op bedrijfs- dan op spirituele leiders. Succes en welvaart zijn sleutelwoorden van het prosperity gospel dat de pastoren verkondigen en dat stralen ze ook uit.

v.b.n.o.: Uitstalkastje met boeken, onder meer van eigen oprichter, Edir Macedo (U.C.K.G. Dendermondsesteenweg), 'Love offering/Tithes envelope': scrupules over de financiën en sponsoring van de leden zijn er duidelijk niet. deze tafel staat aan de inkom van de Assemblies of God (Phoenixstraat)

via de aankoop van nieuwe gebedsruimtes of de aanwezigheid van predikanten op straat, manifesteren de pinksterkerken zich steeds opvallender in het publieke weefsel van de stad.⁴ (*kaart 6*) In de context van de diaspora kan dit nochtans anders liggen, zo tonen Cassani en Heck aan voor respectievelijk Barcelona en Istanbul, waar vaak net de afwezigheid van kerken in het straatbeeld opvallend is.⁵

Het commerciële karakter van de kerkobjecten in Gent bereikt een dubieus summum bij het uitstalkastje in de inkom van de U.C.K.G. Het bevat allerlei boekjes met als thema religie, zelfvervulling en zingeving. Op de flap van vele van deze boekjes staat het hoofd van Edir Macedo: de controversiële Braziliaanse businessman en oprichter van de U.C.K.G. die in zijn kerkbezoekers wereldwijd blijkbaar een mooie afzetmarkt ziet. (*plan 3*)

Religie in de commerciële wereld

De Afrikaanse kerken in Gent zijn dus niet vreemd aan commerciële strategieën. Omgekeerd blijken ook de Afrikaanse winkels in Gent de grens tussen religie en handel niet scherp

4 Kalu, Ogbu, *African Pentecostalism: An Introduction* (Oxford University Press: 2008), 6.

5 Kalu, *African Pentecostalism*, 6. / Cassani, 'Sacred Interiors in Profane Buildings'. / Heck, 'Worshipping at the Golden Age Hotel'.

v.b.n.o.: flyer voor 'new African shop' (ontvangen in de W.M.C.I., Dendermondsesteenweg), 'Blessed Afro Shop' (Phoenixstraat), 'Prevailing Word International' (Phoenixstraat), 'Amen: Afrikaans Eetcafe' (Sint-Salvatorstraat)

te stellen. In de kerken wordt geflyerd voor evenementen of winkels, bijvoorbeeld in de *Word Miracle Church International* voor een 'New African Shop'. Het is een efficiënte manier om meteen veel Afrikaanse diaspora in Gent, en dus doelpubliek, te bereiken. Voorbarig, en ook ietwat dramatisch, zou het zijn te insinueren dat de *pastor* in kwestie het op een akkoordje gegooid heeft met de handelaars die hun flyers kwamen ronddelen in de *W.M.C.I.*, maar het is wel een tekenend voorbeeld van het door elkaar lopen van economische, politieke en religieuze belangen. Praktijken waarbij bedrijfsleiders en politici in ruil voor uitzonderlijk gulle donaties om de gunst en publieke zegening van grote kerkleiders vragen blijken een belangrijke rol gespeeld te hebben in de financiering van de imposante pinksterkerken in bijvoorbeeld Nigeria.⁶ In Gent hebben deze migrantenkerken natuurlijk slechts een kleine fractie van het aantal leden en dus ook van de macht die ze hebben in Afrika, en zijn zaken zoals hierboven aangehaald onschuldiger. Toch blijkt de vermenging tussen het (kleine) religieus en economisch Afrikaans-Gents leven frappant.

Niet alleen wordt geflyerd door winkels in de kerken, Afrikaanse winkels in Gent blijken ook andere linken te hebben of te leggen met de religieuze wereld en dat wordt al snel duidelijk als je de gevelborden leest: *Prevailing Word International: Christian Bookshop*, *Blessed Afro Shop* en *Amen: Afrikaans Eethuis*. Die namen hebben niet per se een echte inhoudelijke betekenis: artikels in de *Blessed Afro Shop* hebben niets met religie te maken - wel is de eigenares echtgenote van de *pastor* van de *World Evangelism Bible Church*. Of dit enige gevolgen heeft voor winkel of kerk blijft een open vraag. Een ander voorbeeld is de *Prevailing Word International*: de eigenaars Rudy en Cecilia, met respectievelijk Belgische en Ghanese roots, begonnen deze boekenwinkel twee jaar geleden. Cecilia kent verschillende *pastors* en ze trekken dan ook veel leden van de Afrikaanse kerken aan met hun boekenwinkel die onder meer de Bijbel in verschillende talen en edities verkoopt. Cecilia is ook welkom op de grotere events met een boekenstand, zoals bijvoorbeeld op de *Easter Convention* van de *Church of Pentecost*.

De Afrikaanse kerken zijn dus organisaties die hun commerciële aspecten niet verbergen: de religieuze en commerciële wereld zijn met elkaar vervlochten op verschillende niveaus: van de opvallende affichage aan de gevel, tot de enveloppes voor de *thites* die gewoon open liggen, van de *pastors* in pak tot het *prosperity gospel* dat ze verkondigen, van de commerciële flyers in kerken tot de religieuze namen van winkels, ...

6 Ukah, 'Redeeming Urban Spaces', 188-201.

v.b.n.o.: Pijlen met 'Kerkzaal' en 'Ontmoetingsruimte' in de inkom van de Protestantse Rabotkerk, Keukeninfr. en eten van V.N.C.

2. Huiselijke Objecten

'It is no coincidence that the global prayers program of whichever provenance has a structure strongly resembling a family. Especially in those situations of relative anonymity experienced everywhere by newly arrived migrants, the family - and in particular the nuclear family - acquires an immense value as a mutually supporting community.'¹

Het belang van de 'Afrikaanse kerken' als ontmoetingsplaats voor Afrikaanse migranten in Gent werd al eerder aangekaart. Religieuze plaatsen vervullen in de context van diaspora een belangrijke sociale functie. De gemeenschappelijke noemers van de bezoekers, de (ontwrichtende) situatie van de diaspora, hun gedeelde geloof en het één of meerdere keren per week samenkomen en bidden leiden ongetwijfeld tot hechte groep met solidariteit onder zijn leden.²

De idee van de 'extended family' is dan ook een treffende metafoor voor de kerkgroepen die

- .....
- 1 Schiffauer, 'Global Prayers, Migration, Post-migration', 60.
  - 2 Zie ook Inleidend Kader.

Redeemed Christian Church of God - Heernislaan 25 - zondag februari 2014 - 15u00

De viering is hier al enkele uren afgelopen. Als ik door de open garagepoort naar binnen kom is er toch nog leven in deze tussenruimte, tussen garage en kerkruimte. De afwas is gebeurd, de keuken opgeruimd, enkele kinderen spelen in het rond en twee vrouwen zitten nog wat te keuvelen aan een tafel tegen de muur. Christian verwelkomt me en beantwoordt mijn vragen, terwijl pastor Frank een schijnbaar serieus gesprek heeft met twee leden in de zaal van de viering zelf. De viering ging van start om 10u30. De eerste gebeden stonden echter al om 8u geprogrammeerd, gevolgd door een 'workers meeting' om 9u, 'sunday school' om 9u45. Naar de kerk gaan en alles wat erbij komt, is hier duidelijk een activiteit die de dag kan vullen.

v.b.n.o.: maaltijd en frisdrank (V.N.C.), Kindermeubels (Sint Antonius) Keukeninfr. van Church of Pentecost (verlaten locatie in de Maaltebruggestraat), Keukeninfr. van zaal in parochiecentrum Ledeborg (waar ook La Nouvelle Jerusalem samenkomt)

vaak per *parish* behoorlijk klein blijven, en zo dicht bij elk individueel lid blijven staan.³ Het systematisch benoemen van medeleden als 'brothers' en 'sisters' bevestigt dit alleen maar. De pinksterkerken breken de banden van hun leden met hun zondige tradities en verleden en ook met (niet-religieuze) familie en lossen persoonlijke, financiële en medische problemen zoveel mogelijk binnen de cirkel van de kerkgroep op.⁴ De kerk is dus niet alleen een religieuze plaats, maar kan ook beschouwd worden als fysiek centrum van een hechte gemeenschap, als een gemeenschappelijke woonkamer van een groep die er meermaals per week samenkomt en bidt, maar ook eet, drinkt, vergadert, viert, studeert, discussieert en als de nood het hoogst is zelfs slaapt.⁵

Het linken van kerk en 'huiselijkheid' blijkt ook binnen de groepen aanwijsbare wortels te hebben. In een interview vertelde Joseph me hoe een nieuwe parochie van de R.C.C.G. wordt opgestart: iemand voelt de roeping *pastor* te worden en begint met een klein groepje familie of vrienden vieringen te organiseren bij hem⁶ thuis. Wanneer de groep groter wordt kan hij een aanvraag indienen bij het 'hoofdkwartier' van de R.C.C.G. in België. Zij beslissen, na inspectie, of ze de nieuwe *pastor* een budget geven waarmee hij een eerste ruimte kan huren voor één maand. Daarna moet de groep onafhankelijk verder kunnen. Ondertussen hebben de groepen dus meestal al een aanzienlijke tijd hun vieringen in een onvervalste thuissfeer georganiseerd.⁷

Eén ruimtelijk aspect van de 'Afrikaanse kerken in Gent' dat het idee van de kerk als huiskamer van de 'extended family' duidelijk vat, is de aanwezigheid van keukeninfrastructuur. Na elke viering blijft iedereen nog even babbelen en dat wordt sterk gestimuleerd door het uitdelen van een hapje en een drankje. Het kan gaan van een koffie of een frisdrank en een klein broodje, tot een volwaardige maaltijd, altijd gratis. (*plan 5, 8, 9, 10*) Als er geen echte keukeninfrastructuur aanwezig is, dan wordt voor de viering gekookt of inkopen gedaan of is er bijvoorbeeld in de inkom wel wat voorzien zodat tenminste water en koffie kan gedronken worden. (*plan 4*)

3 Kalu, *African Pentecostalism*, 286.

4 Meyer, 'Christianity in Africa'.

5 Minstens één, maar waarschijnlijk meer, van de Afrikaanse kerken in Gent heeft een kamertje om in noodgevallen onderdak te bieden.

6 Alle *pastors* die ik ontmoet heb zijn mannen, hoewel dit niet zo hoeft te zijn bij het pinkstergelooft. Seksisme en homofobie zijn zeker issues in pinksterkerken (met veel nuances en verschillen van groep tot groep) waar heel wat over te zeggen valt.

7 Interview Joseph.

v.b.n.o.: Kinderkamer van Church of Pentecost (verlaten locatie in de Maaltebruggestraat), Spelende kinderen na de viering (Church of Pentecost)

Een andere manier waarop de huiselijke aspecten van de kerk geaccentueerd worden, is het inrichten van een plaats in de kerk waar kinderen terecht kunnen tijdens de viering. (*plan 8*) Maar ook als er geen aparte ruimte voor voorzien is, worden kinderen goed opgevangen voor, tijdens en na de viering. Een inkomruimte waar iemand van de kerkgroep in plaatsneemt volstaat ook al als speelruimte onder toezicht. (*plan 4*) Een ander terugkerend woonkamerelement situeert zich tussen de zitmeubels: comfortabele sofa's (*plan 1,4,7*) en bureaustoelen (*plan 4,5,7*) zorgen voor afwisseling in het assortiment dat verder uit standaard stoelen bestaat.

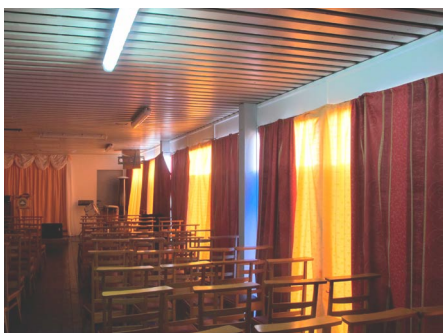
Toch is het uiteindelijk vooral het ruimtegebruik van de kerkgangers die de kerk als woonkamer bevestigen. Na elke viering blijven ze er staand nakaarten of worden stoelen herschikt om zittende groepjes te vormen, spelen de kinderen met de muziekinstrumenten, komen enkele *sisters* rond met eten, wordt uitgebreid kennisgemaakt met nieuwkomers en onderdak geboden in noodgevallen. Het huiselijke dat er al bij vele groepen van in het uiterste begin inzit blijft doorwerken in het ruimtegebruik van de Afrikaanse kerken in Gent. De 'extended family' is geen uit de lucht gegrepen metafoor.

Strong Tower Ministries - Corneel Heymanslaan 19 - zondag 15 december 2013 - 15u30

Drie meisjes zijn deze week uit Portugal overgekomen naar hier, herenigd met hun moeder die hier ook nog niet lang verblijft. Ze glundert. Haar dochters kennen enkel Portugees en kunnen zich dus niet voorstellen aan de Franssprekende groep die hier aanwezig is. Wel kunnen ze een Portugees en christelijk lied brengen. Het begint rustig, maar al gauw pikken drum en synthesizer in en danst de zaal euforisch. Het lijkt geen twijfel dat zowel moeder als dochters hier wat aan hebben en in de toekomst nog aan zullen hebben.

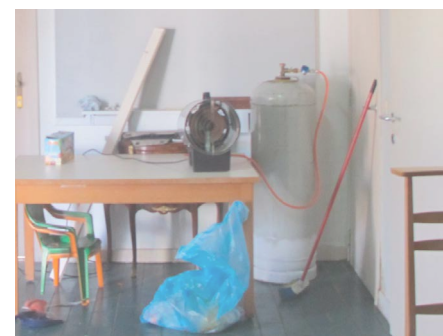
v.b.n.o.: Gordijn als afscheiding (R.C.C.G., Heernislaan), Gordijn (Assemblies of God, Phoenixstraat), Gordijn als afsluiting en richtinggevend (R.C.C.G., Afrikalaan), Gordijnen (still uit een opname gevonden via youtube) (WEBIC, Dendermondsesteenweg)

3. Wand- en Vloerbekleding

Een opvallend 'object' dat zich in vele van de 'Afrikaanse kerken in Gent' bevindt, is het gedrapeerde gordijn. Samen met de tapijten die zich ook al in de meeste van de kerken bevinden geven ze de ruimtes een zachte begrenzing die ook bij het huiselijk karakter van de ruimtes kan geplaatst worden. Tevens hebben deze elementen ongetwijfeld een belangrijke akoestische werking in de ruimtes waar versterkte muziek vast onderdeel van de viering is. De gedrapeerde gordijnen worden ook ingezet om de ruimte te structureren: veelal wordt achter of rond het spreekgedeelte of podium een gedrapeerd gordijn aangebracht. Het spreekgedeelte - dat telkens op het grondoppervlak door een podium of tenminste door een tapijt wordt aangeduid - krijgt hiermee een extra dimensie die het tot achterin de zaaltjes duidelijk zichtbaar maakt, en die de zalen zo een duidelijke richting geeft. (plan 2,4,5,6,7) of zelfs mee de ruimte afbakent. (plan 1)

Naast richting en sfeer geven aan de interieurs, is een andere primaire eigenschap van de gordijnen het verhullen wat erachter zit. Op die manier worden de gordijnen steevast ingezet om raam- en deuropeningen af te dekken (plan 1,2,4,7). Het contact met de buitenwereld verdwijnt. Zelfs het contact met het eigen gebouw wordt sterk gereduceerd door het bedekken van de muren (plan 4). Zo wordt het gedrapeerde gordijn een sleutelobject voor de architectuur van de Afrikaanse kerk. Het eigenmaken van de 'onbepaalde typologie' wordt sterk bepaald door het gebruik van deze gordijnen. Zowel het gebouw zelf als zijn omgeving worden gesluiert voor wie zich binnen de kerk bevindt. De kerk keert zich sterk naar binnen.

Wanneer van binnenuit niet alleen die omgeving maar ook het gebouw zelf - de laatste getuige van plaats, straat, stad en land waar het staat - versluiert wordt, lijken deze kerken steeds meer plaatsloze ruimtes, ruimtes waar origine, huidskleur, inkleding, geschiedenis, taal en beleving zich ergens tussen Afrika en Europa in situeren.

v.b.n.o.: tent in W.E.B.C. (Dendermondsesteenweg) bron: youtube, Warmeluchtblazer in R.C.C.G.(Afrikalaan), Warmeluchtblazer in W.M.C.I. (Dendermondsesteenweg), Terrasverwarmers in Assemblies of God (Phoenixstraat)

4. Toestellen

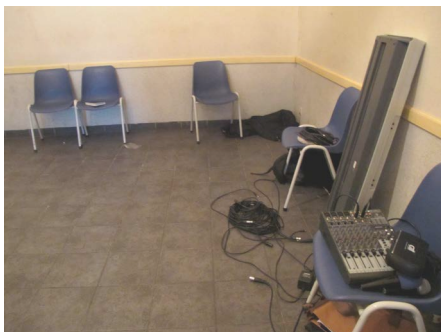
Zoals eerder besproken bij '[large] De Stad' (kaart 1) bevinden de Afrikaanse kerken in Gent, net als de woonplaatsen van veel migranten en dus ook Afrikanen, vooral in de negentiende-eeuwse gordel rond Gent. Kenmerkend voor deze gordel is onder andere de hoge concentratie aan kleine huizen met 'laag comfort' - ofwel zonder centrale verwarming. Dit heeft op twee manieren gevolgen: ten eerste blijken de kerken zelf beroep te moeten doen op verwarmingstoestellen (warmeblazers, terrasverwarmers, ...) om hun vaak slecht of niet geïsoleerde zalen warm te houden in de winter. Door de aanwezigheid van deze compacte maar opvallende toestellen wordt de warmte er zeer aanwijsbaar in de ruimte. (plan 1,2,4,5,7)

Een tweede gevolg heeft betrekking op de onverwarmde woonplaatsen van migranten. Voor de migrant die het financieel vaak niet al te breed heeft en daarenboven dus ook vaak in een huis zonder centrale verwarming in de negentiende-eeuwse gordel woont, wordt de kerk een verwarmd toevluchtsoord. Zonder uitzondering kon ik telkens mijn trui uitdoen in de kerken die stevig verwarmd worden in de winter. Ook andere bronnen sterken de these dat warmte een belangrijk element kan zijn voor de Afrikaanse diaspora die deze kerken bezoeken.¹

Jochen Becker beschrijft in het artikel 'Industrial Light & Magic', de macht die de Redeemed Christian Church of God in Lagos uitstraalt: in een stad waar stroomvoorziening uiterst onbetrouwbaar is, en de nacht dus vaak onverlicht, beschikken zij over een indrukwekkend arsenaal aan lampposten en verlichting aangesloten op onafhankelijke generatoren. Ook in de Afrikaanse kerken in Gent valt het op: veelal zijn de gordijnen gesloten en staan de lichten aan. Maar vooral de verwarming lijkt hier een issue die de vergelijking kan doorstaan: de ostentatieve aanwezigheid van de verwarmingselementen en het tot op het verspillende toe inzetten van deze toestellen, zet de kerken opnieuw als capsulaire simulatiemachines centraal in gedepriveerde omstandigheden: hier kan met overdaad en zelfs verspilling geleefd worden. Een luxe die in

1 Elena Dikomitis tekende in haar thesis warmte al op als één van de motieven voor de Afrikanen in Gent om lang in winkels te blijven hangen. (Dikomitis, 'We bring Africa to your doorsteps'.) Een vrijwillige medewerker van het parochiehuis van Ledeberg deed in een interview zijn beklag over hoe de Afrikaanse kerkgroepen in hun zalen de verwarming systematisch volledig opendraaien om even later de ramen te moeten openzetten. (Interview Hans)

het bestaan van vele migranten helemaal niet evident is.

Muziek

Naast verwarmingstoestellen en verlichting wordt een andere constante aanwezigheid wordt gevormd door de muziekinstrumenten en bijhorende -installaties. Zoals op de plannen te zien is, zijn synthesizer en percussie-instrument basiselementen. Meestal worden deze aangevuld door elektrische gitaren, versterkers, extra slaginstrumenten, ... Microfoons staan opgesteld voor het podium. Luidsprekers, liefst zoveel mogelijk, bevinden zich in elke hoek van de zaal. Een mengpaneel wordt bediend door een persoon die zich achteraan bevindt en de volumes van verschillende kanalen moet regelen. (plan 1,2,4,5,6,7,8) Dit alles bevindt zich in zaaltjes die vaak klein genoeg zijn om gewoon onversterkt toe te spreken of toe te spelen. Toch blijkt de soms bijna pocherige aanwezigheid van al deze instrumenten, microfoons, mengpanelen en luidsprekers de standaard te zijn. Het kan er bij gevolg ook luid aan toe gaan en geluidsoverlast blijkt een grote zorg voor de kerken zowel in Gent als elders.

De Capsule

De huiselijke objecten, de gordijnen en tapijten, de warmte en verlichting, de versterkte muziek en gebeden zetten allen kracht bij het beeld van de kerken als naar binnen gekeerde simulatiemachines, afgesloten van hun directe omgeving en context. Dit loskomen van de omgeving is kenmerkend voor de metafoor van de capsule, zoals beschreven door Lieven de Cauter in zijn boek *De Capsulaire Beschaving*.² De capsule projecteert van binnenuit een verbloemende blik op de werkelijkheid buiten. Het is een cocon die de ontberingen van een vijandige omgeving uitsluit. Het is dan ook niet zijn directe omgeving, maar het netwerk waarnaar de capsule zich opent. En ook dat laatste geldt voor de Afrikaanse kerken van Gent. Niet alleen de vervoersnetwerken (*kaart 7*), maar ook de virtuele netwerken van diaspora en van de internationale kerkgroeperingen vormen de context van deze kerken.

.....
 2 De Cauter, Lieven, *De capsulaire beschaving: Over de Stad in het Tijdperk van de Angst* (Rotterdam: NAi Uitgevers, 2004). Ik ga op de metafoor van de 'capsule' theoretisch niet te ver door gezien het, net als de 'heterotopia', een term is die mits enige retoriek op een enorm scala van objecten tot stadsdelen kan geprojecteerd worden, zoals De Cauter ook zelf aangeeft. Toch is het een zeer dankbaar denkbeeld om enkele aspecten van deze kerken te kaderen, vandaar deze korte introductie op de term. Voor verdere lectuur: zie voorgenoemd boek.

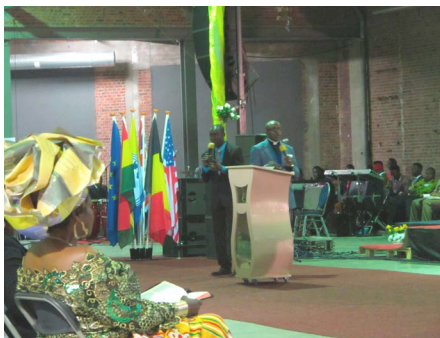
v.b.n.o.: verwarmingselement aan muur en muziekinstrumenten in Assemblies of God (Phoenixstraat), Mengpaneel, drum en synthesizer worden opgeborgen na de viering van La Nouvelle Jerusalem (Ledebergplein), Instrumenten van de Church of Pentecost tijdens de Easter Convention (Wiedauwkaai)

Redeemed Christian Church of God - Afrikaaan 78 - zondag 8 december 2013 - 13u00

Vooran de ruimte, in het midden op het podium staat 'het altaar', het spreekgestoelte, het centerstuk van waarachter de pastor tot zijn publiek kan toespreken. Het is licht, vervaardigd in plexiglas en bijna onzichtbaar. Enkel het groene, cirkelvormige logo op het meubel zweeft duidelijk waarneembaar in de ruimte. De pastor en sprekers lijken zich er amper van bewust dat het er staat. Ze spreken het publiek toe van vlak voor de eerste stoelenrij, met het podium achter zich. Niet het spreekgestoelte of het podium, maar de microfoon duidt de spreker van het moment. Meestal ijsbeert de pastor door de ruimte terwijl hij predikt naar publiek. Wanneer hij dan toch eens het spreekgestoelte gebruikt, zie je niet het meubel voor hem, maar enkel zijn lijf met het kerklogo erop geprojecteerd. Het is deze figuur, de pastor, die deze kerk tastbaar maakt, niet het gebouw of zijn objecten.

v.b.n.o.: Twee maal: Easter Convention van Church of Pentecost (Wiedauwkaai), V.N.C. (Corneel Heymanslaan), U.C.K.G. (Dendermondsesteenweg)

5. Het Lichaam

[...] there is an immediate relationship between the body and its space, between the body's deployment in space and its occupation of space. Before producing effects in the material realm (tools and objects), before producing itself by drawing nourishment from that realm, and before reproducing itself by generating other bodies, each living body is space and has its space: it produces itself in space and also produces that space. This is a truly remarkable relationship: the body with the energies at its disposal, the living body, creates or produces its own space [...]'¹

In zijn boek *Kinshasa: Tales of the invisible city* heeft Filip de Boeck het onder andere over het lichaam als elementaire bouwsteen van de stad. Het samenkomen, zitten, staan, dansen, spreken en zingen van de lichamen, donkere huid en vaak kleurrijke kledij, produceert de essentie van de 'Afrikaanse kerken' in Gent, zowel op het materiële als het immateriële niveau. De stad, de gebouwen en de objecten van de Afrikaanse kerken faciliteren dit alles en de ruimtelijke manifestaties van de Afrikaanse kerken op deze drie niveaus dragen daarom een onmiskenbare betekenis. Niet alleen faciliteren ze wat het lichaam er kan doen, de aanwezigheid en beweging van lichamen is ook sterk bepalend voor de ruimte.

Toch is het niet gemakkelijk ruimte en wat ze representeert aan een conventioneel gebruik te linken. De pastors staan bijna nooit achter hun spreekgestoelte om het publiek toe te spreken (*plan 2,7*), de strakke ordening van de stoelen gaat verloren wanneer de zaal begint te dansen of te bidden (*plan 2,4,7*), een inkom kan functioneren als kinderkamer (*plan 1,7*), na de viering wordt de zaal een woonkamer of eetplaats (*plan 5,8,10*), een groot deel van het publiek komt steevast te laat, ... De Afrikaanse migranten in deze ruimtes weten in ieder geval bijzonder goed los te komen van de fysieke ruimte en objecten van en in de kerken. Constant en op verschillende niveaus tegelijk wordt de representatie van ruimte en objecten op de proef gesteld door het 'onconventionele' gebruik, *of toch, wat mijn oog onconventioneel acht...*

Word Miracle Church International (Dendermondsesteenweg). wanneer gebeden wordt, wanneer de pastor een preek geeft, wanneer gedanst wordt, wanneer de viering afgelopen is.

¹ Henri Lefebvre geciteerd in De Boeck, *Kinshasa: Tales of the invisible city*, 236.

2.4 [extra-large] Ruimtelijke aspecten van virtuele netwerken

 Obed Henry ▸ **The Redeemed Christian Church of God - Jesus House Parish, Ghent, Belgium**
29 May · Szeged, Hungary · 🌐

Hello good people of God...Please I'm Obed Henry Chinedu from Nigeria but I live and study in Hungary and I will finish my exams next week.
Please if there is anyone here that can accommodate me in his or her home and direct me to any job to do for the summer so I can afford to pay my next school fees and bills, as I hear there are jobs in Belgium. [...]

 Warriors of The Kingdom Gent
11 August 2013 · 🌐

Warriors of the Kingdom Gent get ready for tomorrow service!

Like · Comment · Share

 Warriors of The Kingdom Gent
30 January 2013 near Gent · 🌐

WOTK evangelism day! 3oclock prompt at where we meet for prayers and den heading to the city! God has done a lot for you, its time to do something for Him. He is asking you to give Him a little of your time. Infact we are commanded to go and spread the gospel and make disciples of all nations! Be there and be blessed!

Like · Comment · Share

 Warriors of The Kingdom Gent
30 November 2012 near Gent · 🌐

Warriors!
Do not forget our fasting for the allnight today! 6am-6pm! And pray throughout the day!
God bless you.
Medaase

Like · Comment · Share

 Jasmin Darko ▸ **PIWC Gent**
15 luglio 2011 · 🌐

Are u pressed but not crushed,persecuted yet not abandoned,struck down but NOT DESTROYED,are u blessed beyond the curse!!!,coz His promise has forever endured?,IS JOY UR STRENGTH??.I cant hearr u!!..i guess i'll hear u more TOMORROW IF U JOIN US AT FREEDOM FESTIVAL 2011 AT THE GENT ST PIETERS FROM 13u00-22u00,GOSPEL PRESENTED TO EXPLODEEEE,1ST DAY OF THE GENT FEEST IN GENT!!,,SOOO HOPE TO SEE U THERE!!!BLESS U ALL!!

Mi piace · Commenta

v.b.n.o.: facebookpagina R.C.C.G. <<https://www.facebook.com/rccgent?fref=ts>>; 2-4: facebookpagina W.O.T.K. <<https://www.facebook.com/WarriorsOfTheKingdomGent?fref=ts>>; facebookpagina P.I.W.C. <<https://www.facebook.com/piwc.gent?fref=ts>>

Het valt niet te miskennen dat virtuele netwerken tegenwoordig een fundamenteel gegeven vormen van een leven in diaspora. Dat contacten tussen migranten en hun achtergebleven familie en vrienden thuis, in Afrika of elders, niet snel verdwijnen is al langer bekend. De intensiteit van dat contact wordt de laatste tijd ook kwantitatief geïllustreerd met behulp van een fenomeen als de *remittances*. Een hernieuwde interesse in dit fenomeen brengt de ontzaglijke bedragen aan het licht die van globaal noord naar zuid verstuurd worden over netwerken van migratie. Telefoonverkeer, maar de laatste jaren ook veel online chat- en mailverkeer, en sociale media zijn van onschatbare waarde om het kwalitatieve van transnationale contacten die migranten er op na houden te verzorgen gedurende lange periodes. In de stad vertalen voorgaande fenomenen zich naar de concentratie van internetshops en moneytransfers in migrantenwijken, en dat is ook zichtbaar in Gent.

Virtuele netwerken van Afrikaanse kerken

Ook de Afrikaanse kerkgroepen in Gent blijken deze vormen van contact vaak uitvoerig te gebruiken. Het belang van aanwezigheid in de virtuele netwerken is dan ook groot voor een migrantenkerk, bijvoorbeeld voor een aankomende migrant die veelal slechts enkele zoekopdrachten in google of op facebook hoeft in te typen om te ontdekken of er *parish* van (één van) zijn geprefereerde geloofsgroep(en) aanwezig is in de stad. Het voorbeeld van Obed Henry links boven geeft aan dat contact via een facebookpagina van mensen met een gedeelde geloofsgroep zelfs een belangrijke rol in beslissingsprocessen tijdens migratietrajecten zou kunnen spelen. De facebookfragmenten onder het voorgenoemde tonen dan weer vooral de communicatie van kerk naar bezoekers aan. Er wordt herinnerd aan vieringen, evenementen, en gestimuleerd om afspraken zoals de vasten na te komen. Voor dergelijke communicatie worden niet alleen sociale media ingezet, maar ook persoonlijke sms-berichten verstuurd, zo mocht ik ook zelf ondervinden.

How are you peter. Its been a few weeks since i saw you at church (redeemed christian church of God at Heernislaan 25). I am inviting you to come tomorrow if you are free. God bless you. Message send by genesis.
zaterdag 26 okt. 2013; 20u04

Hello Sir/Ma, Greetings to you in Jesus' Name. I just want to alert you that the time is changing toninght. So you have one hour more to sleep. That means 3am will be 2am. Do have a wonderful night rest. God bless you. Pst. Gideon
zaterdag 26 okt 2013; 21u25

Dear Sir/Ma, I am sorry there won't be prayer session this evening. Please pray at home or wherever you are. God bless u. Pastor.
donderdag 31 okt 2013; 18u21

Dear Brethren, Greetings to you in Jesus' Name. How are you? Hope great and i believe your week was pleasant. Tomorrow being Sunday is going to be another wonderful time in God's presence. Please invite your friends. God bless you. Pastor
zaterdag 9 nov 2013; 19:06

Good morning Brothers & Sisters, I greet u in the Name of our LORD Jesus Christ. I just want to remind us that today is COMMUNION SERVICE. Communion has a way of helping us to overcome obstacles. So why not come and dine with the King of kings. May the LORD bless u.
donderdag 14 nov. 2013; 10u13

"Dear Brethren, I greet u in the Name of Jesus. How are u doing? I trust the LORD is good to u. Tomorrow is going to be another happy moment in the presence of the LORD. Please come and let us celebrate Christ and if u have any prayer request you may come along with it. May the LORD bless u greatly. Pastor."
zaterdag 16 november 2013; 17u45

"Dear Brothers & Sisters, Greetings to you in Jesus' Name. I just want to remind us that tomorrow being Sunday marks the last Thanksgiving service for the year. Let us all come and thank the LORD for seeing us through the whole year. Psalm 92: 1-2. God bless you. Pastor."
zaterdag 30 november 2013; 18u22

"Good morning. This week you will witness a very special open heavens on your job, business, career, studies, finance & family in Jesus' Name. Amen. Have a beautiful week ahead. God Bless you. Pastor."
maandag 2 december 2013; 09u42

Good morning Brothers & Sisters, It is my pleasure to bring to our (text missing)
vrijdag 20 december 2013; 12:26

GOOD MORNING TO YOU. I PRAY IN THE NAME OF JESUS , THE BLESSING THAT WILL TURN YOUR TRAVAILS TO TESTIMONIES IS COMING YOUR WAY THIS SEASON AND ALWAYS. MERRY CHRISTMAS & HAPPY NEW YEAR IN ADVANCE. PASTOR.
dinsdag 24 december 2013; 10:16

Dear Brothers & Sisters, Complement of the season. Tomorrow will mark the 1st Sunday of the year. Let us all come and give glory and thanks to the Almighty God for seeing us through the previous year. There is a saying "Gratitude is what determines Altitude. So let us come and praise the LORD. PASTOR.
zaterdag 4 januari 2014; 20:43

.....
SMS berichten ontvangen van vertegenwoordigers van de Redeemed Christian Church of God (*ik heb hiervoor mijn toestemming gegeven*)

[small]

v.b.n.o.: facebookpagina R.C.C.G. <<https://www.facebook.com/rccggent?fref=ts>>; facebookpagina V.B.C.I. <<https://www.facebook.com/vbcibelgium?fref=ts>>; facebookpagina M.F.M. <<https://www.facebook.com/pages/Mountain-Of-Fire-And-Miracles-Ministries-Global/4616289946?fref=ts>>; facebookpagina Bmstar church <<https://www.facebook.com/bmstarchurch.gent>>; facebookpagina P.I.W.C. <<https://www.facebook.com/piwc.gent?fref=ts>>

De hierboven besproken vormen van virtuele communicatie tussen de kerkgroep en zijn leden spelen ongetwijfeld een belangrijke rol in de algemene werking van de Afrikaanse kerken in Gent. De constante aanwezigheid van de kerk in het dagelijkse leven van zijn bezoekers via media als gsm-verkeer en facebook zorgen daarenboven voor nog meer vertroebeling tussen het profane, alledaagse, en het religieuze, zoals al meermaals werd aangehaald in deze thesis.

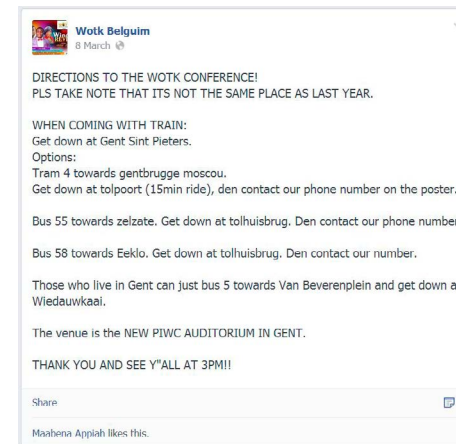
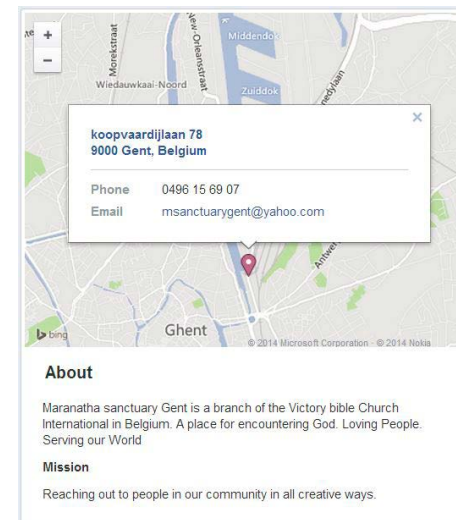
Hoewel een virtuele wereld connotaties als ongebonden, plaatseloos, extra-territoriaal oproept, is de virtuele wereld van deze kerken er één die zeer sterk gelinkt is aan zijn fysieke manifestaties in de stad. Zoals ik hier tracht aan te tonen weerspiegelt ze de andere drie, materiële, schaalniveaus [small], [medium] en [large] en overstijgt ze hen tegelijk.

Virtuele netwerken als spiegel

Het adres van de *parish* is alles bij elkaar waarschijnlijk het meest elementaire stukje informatie dat wordt megedeeld op de facebookpagina's van de Afrikaanse kerken in Gent. Niet alleen wordt het adres stevast megedeeld, ook, zo blijkt, staat vaak kort vermeld hoe er te geraken: treinstations en buslijnen zijn telkens opnieuw de sleutelwoorden in de beschrijving. Dit zet kracht bij wat al werd gesuggereerd in het hoofdstuk '[large] De Stad': de publieke ruimte van Gent voor de Afrikaanse kerken en zijn bezoekers, dat is het vervoersnetwerk.

Ook de schaal '[medium] Gebouwen' wordt weerspiegeld op facebook: talrijke filmpjes en foto's van vieringen worden gedeeld. Wat wel opvalt is dat op geen enkele van de gevonden facebookpagina's ook maar één foto van de gevel of het exterieur van een kerk staat. De kerken zijn sterk geïnterioriseerde ruimtes. Het mentale kerkgebouw valt niet samen met het architecturale volume van de Afrikaanse kerken, maar met iets anders: met het interieur van dat volume en de manier waarop dat eigen gemaakt wordt, zowel door een officieuze set aan herkenbare objecten als door de actie van het samenkomen, bidden, zingen, praten, eten en drinken. Van het originele volume, architecturale gebouw blijft met andere woorden weinig over op de videofragmenten en foto's die online gedeeld worden.

[large]

v.b.n.o.: facebookpagina V.B.C.I. <<https://www.facebook.com/vbcibelgium?fref=ts>>; facebookpagina Bmstar church <<https://www.facebook.com/bmstarchurch.gent>>; facebookpagina P.I.W.C. <<https://www.facebook.com/piwc.gent?fref=ts>>; facebookpagina W.O.T.K. <<https://www.facebook.com/WarriorsOfTheKingdomGent?fref=ts>>; 4-6: fragmenten van verschillende aankondigingen met adres en wegbeschrijving

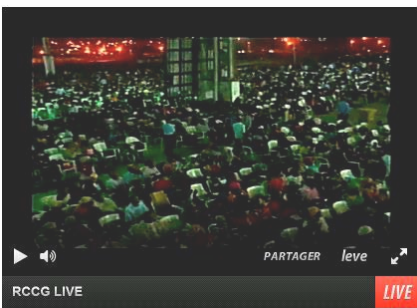
[medium]

v.b.n.o.: facebookpagina R.C.C.G. <<https://www.facebook.com/rccggent?fref=ts>>; 2 en 3: facebookpagina Church of Pentecost <<https://www.facebook.com/pages/The-church-of-Pentecost-Gent-Jehovah-Shammah-temple/609418722489312>>; facebookpagina Bmstar church <<https://www.facebook.com/bmstarchurch.gent>>

[extra-large]

v.b.n.o.: facebookpagina W.O.T.K. <<https://www.facebook.com/WarriorsOfTheKingdomGent?fref=ts>>; 2-4: live-beelden van een grote viering van de R.C.C.G. op vrijdag 8 augustus 2014, in Lagos, via <<https://trccg.org/rccg/>>

De weerspiegeling van het schaalniveau van het object valt met andere woorden voor een groot deel samen met de die van het schaalniveau van het gebouw. Eén opvallend 'object' dat echter zeer opvallend aanwezig is in de virtuele wereld van een kerk is het uithangbord, en vooral, het logo dat er op prijkt. Het logo hoort eigenlijk meer toe aan het netwerk dan aan de *parish* zelf. Met andere woorden, het is hier niet het netwerk dat een weerspiegeling vormt van, maar net een projector op de ruimtelijke manifestaties van de Afrikaanse kerken in Gent.

Extra-large

Zoals hierboven aangetoond hangt een belangrijk deel van het virtuele netwerk van de Afrikaanse kerken vast aan de drie fysieke schaalniveaus terug te vinden in de stad. In die zin is die virtuele wereld een spiegel van wat zich al voordoet in de stad. Aankomende migranten kunnen er terecht voor informatie, kerkgangers vinden er een extra dimensie van hun kerkbezoek.

Daarnaast wordt er ook veel beeldmateriaal verspreid dat afkomstig is van buiten Gent: het is veelal beeldmateriaal van andere *parishes* die tot dezelfde internationale kerkgroep behoren. Het kan gaan over andere *parishes* binnen hetzelfde land, maar gaat vooral ook om beeldmateriaal uit *parishes* wereldwijd verspreid. Op deze manier beïnvloeden de *parishes* elkaar ongetwijfeld in de wijze waarop vieringen doorgaan, maar ook in hun beeld van wat een Afrikaanse kerk architecturaal voorstelt, hoe ze wordt ingekleed en gebruikt.

Het virtuele netwerk is dus niet alleen een passieve, informatiehoudende spiegel van de eerste drie schalen [large], [medium] en [small], maar projecteert ook beelden vanuit het wereldwijde netwerk die bepalend zijn voor die ruimtelijke manifestaties van de Afrikaanse kerken in Gent.

De beelden van de *prayer hall* in Lagos die circuleren op de facebookpagina van de Redeemed Christian Church of God (zie ook '[medium] gebouwen') <<https://www.facebook.com/rccg.org?fref=ts>>

Conclusie

Superdiversiteit, het is een fenomeen dat zich niet alleen in de metropolen situeert, maar ook de middelgrote stad aangaat. Met de intrede van deze 'diversificatie binnen de diversiteit' werden zowel herkomst, traject als bestemming, maar ook motieven en de aard van migratie wereldwijd complexer en meer verscheiden. Ondertussen wordt migratie ook in de middelgrote stad een steeds prominentere en complexere realiteit. Met migratie in de stad gaat ook een gewijzigd gebruik van de stedelijke infrastructuur gepaard en dat maakt zich vooral in de zogeheten 'wijken van aankomst' voelbaar. De 'relation of non-relation', het onconventioneel ruimtegebruik manifesteert zich steeds meer in het stedelijke weefsel. Dit is typerend voor de situatie van migranten, waar eerder dan een strategisch – op de lange termijn en ingrijpend – handelen, tactische – provisoire en korte termijn – beslissingen domineren. Voor ingrijpende infrastructurele aanpassingen aan de leefomgeving is weinig speelruimte in het leven van de doorsnee migrant. Hier wordt de bestaande stedelijke infrastructuur daarentegen des te meer ingevuld met tijdelijke inkleding, fragielere interventies of simpelweg door de aanwezigheid en activiteiten van personen en groepen in stedelijke ruimtes die daar niet voor geprogrammeerd werden.

Onconventioneel ruimtegebruik

Ook de typologische analyse van deze thesis stuit op het onconventioneel ruimtegebruik van de Afrikaanse kerken in Gent. Vooral op schaal van de stad en op schaal van het gebouw wordt dit voelbaar. Op schaal van de stad zien we dat de kerken niet de iconische stadsruimtes opzoeken, niet het stadscentrum, maar ook niet de woonplaats van zijn bezoekers. Het zijn met andere woorden geen

kerken als centrum van een buurt, wat niet alleen verwacht zou kunnen worden vanuit een Europese notie van de kerk, maar ook vanuit de vergelijking met bijvoorbeeld de moskeeën van Gent. Daarentegen situeren de Afrikaanse kerken zich duidelijk eerder langs de vervoersnetwerken van de stad. Invalswegen, buslijnen en treinstations lijken doorslaggevend in de keuze voor een locatie in de stad.

Ook op schaal van het gebouw zet deze 'onconventionele trend' zich door. De Afrikaanse kerkgroepen in Gent betrekken veelal niet-religieuze ruimtes. Het zijn bijvoorbeeld industriële ruimtes aan de oude dokken, commerciële panden in de huizenrij, of allerlei vormen van achterbouw achter die huizenrij. Als ze geen continue huur van een ruimte kunnen betalen, huren ze op dagbasis kleine zaaltjes van een parochie, kerk of school. Het zijn allen ruimtes die niet de connotatie 'kerk' of 'gebedsplaats' oproepen maar dus wel, soms zeer tijdelijk, als dusdanig gebruikt worden.

De betekenisdragende waarde van deze ruimtes als centra van kleine geloofsgemeenschappen en knopen in het netwerk van Afrikaanse diaspora in Gent wordt niet vertaald naar een veruitwendigde architectuurbeoefening en blijft dus in belangrijke mate onzichtbaar voor het oog van de passant. De kerken zijn in sterke mate geïnterioriseerde ruimtes in gebouwen die zich niet van hun niet-religieuze gebouwde omgeving onderscheiden.

De schaal van het object

Het is dus niet in de harde, semi-permanente, infrastructuur – noch op niveau van de stedelijke ruimte, noch op niveau van het gebouw – dat de architectuurpraxis van

de Afrikaanse kerken zich situeert. Zowel de keuze voor een positie in de stad als de keuze voor een zeker gebouw en dus architecturale typologie kennen tendensen en karakteristieke zoals aangetoond gedurende de typologische analyse. Geen van beide keuzes lijkt echter verder veel betekenis of symbolische waarde te dragen.

De architectuurpraxis van de kerken zit hem net in de reactie op die keuzes van zowel positie in de stad, [large] als gekozen architecturale typologie, [medium]. Het telkens opnieuw eigen maken van de stedelijke ruimte, en vooral van het interieur van het gebouw, daar ligt de herkenbaarheid en ook betekenisdragende functie van de Afrikaanse kerk als gebouw. Dit geldt zowel in de setting van de diaspora hier in Gent en andere Europese steden, als in Afrika, waar een gelijkaardige praktijk hun korte, maar intense geschiedenis van stedelijke successen siert. Het is een verderzetten deze typerende, weliswaar jonge traditie.

De middelen waarmee dat eigen maken van de ruimte, de onbepaalde typologie, telkens gebeurt, situeren zich op schaal van het object, [small]. De objecten zijn dus een reactie op zowel de gekozen architecturale typologie als de positie in de stad, zonder dat deze fundamentele wijzigingen aanbrengen aan de infrastructuur van gebouw of stad. Toch zijn het dan ook net deze objecten die op schaal van het gebouw en op schaal van de stad hun weerslag hebben. Ze transformeren de identiteit en sfeer van het interieur compleet en maken hierbij gebruik van een officieuze set aan herkenbare elementen zoals de inkleding met gedrapeerde gordijnen en tapijten, de opstelling en hiërarchie van stoelen, de aanwezigheid van keukenelementen, grote muziekinstallaties en verwarmingselementen. Daarenboven stralen ze via uithangborden op de gevel, gordijnen achter de etalage, maar ook via de verspreiding van folders en gadgets hun aanwezigheid en identiteit uit op de stedelijke weefsel.

Virtuele netwerken

Het inzetten en samengaan van al deze objecten binnen de Afrikaanse kerken roept in sterke mate de metafoer van de capsule op: een cocon die zich afsluit van de ontberingen van een leven in de diaspora, van de stad en de reële omgeving. De gedrapeerde gordijnen

en tapijten versluisen zelfs de laatste getuige van deze omgeving: het eigengemaakte gebouw zelf. De capsulaire kerken zijn dan wel weer sterk verbonden met netwerken. Eén van die netwerken is, zoals eerder aangehaald, het vervoersnetwerk van de stad. Een ander netwerk waar de Afrikaanse kerken een zeer open verhouding mee hebben, is dan weer het virtuele netwerk.

Het virtuele netwerk vormt het extra-territoriale schaalniveau waarop de kerken zich manifesteren: het schaalniveau dat deels lijkt te ontsnappen aan enige ruimtelijke definities, [extra-large]. Toch heeft ook dit schaalniveau tal van connecties heeft met de objecten, gebouwen en de stad. Het virtuele netwerk, de facebookpagina's, websites, maar ook het SMS verkeer van de kerken in Gent blijkt niet alleen een communicatiemiddel tussen kerk en bezoekers, maar tot op zeker niveau ook een afspiegeling of extra dimensie van wat zich afspeelt in de Afrikaanse kerken, in Gent. Adressen en wegbeschrijvingen, beelden van de vieringen en interieurs en de constante aanwezigheid van het logo van de kerkgroep weerspiegelen de ruimtelijke manifestaties van deze kerken op niveau van de stad, het gebouw en het object.

Daarnaast verzorgt het extra-territoriale aspect van dat virtuele netwerk een constante stroom aan beelden van en contacten met andere *parishes* wereldwijd. Deze stroom aan wereldwijd beeldmateriaal moet wel zijn neerslag kennen op de beslissingprocessen van de Afrikaanse kerkgroepen en hun keuzes voor ruimtes, hun inkleding met objecten en het ruimtegebruik. Dit virtuele netwerk is dus zowel een afspiegeling van als projector op de ruimtelijke manifestaties van de Afrikaanse kerken in Gent.

De middelgrote stad als verdunde vorm van de metropool

De Afrikaanse diaspora in Gent groeien in getale, toch blijven ze er voorlopig slechts één van de vele vrij kleine en onbekende migrantengroepen. Deze situatie is kenmerkend voor de staat van superdiversiteit waarin ook deze Europese middelgrote stad zich bevindt. De ruimtelijke manifestaties van Afrikaanse diaspora zijn duidelijk aanwezig in het stadsweefsel. Echter, ze concentreren zich niet in één wijk tot een dens geheel zoals dat

bijvoorbeeld wel gebeurt in Matonge, een wijk in de grootstad Brussel die een uitgesproken Congolese identiteit ontwikkeld heeft. Het station Gent-Dampoort kan aangeduid worden als een geografisch centrum van plaatsen met zo een 'Afrikaanse identiteit' in Gent. Enkele afroshops, kapsalons en horecazaken, en ook opvallend veel van de Afrikaanse kerken situeren zich rond dit punt. Toch blijkt de ruimtelijke concentratie van deze plaatsen er lang niet overtuigend genoeg om te spreken van een buurt in Gent die een Afrikaanse identiteit draagt en uitstraalt.

De ruimtelijkheid van de Afrikaanse identiteit is sterk verdund aanwezig in de middelgrote stad Gent in vergelijking met die in een grootstad als Brussel. Ze vormt een verzameling van geïnterioriseerde ontmoetingsplaatsen op bereikbare plaatsen langs de vervoersnetwerken van de stad. Een onderzoek naar de inkleding en het gebruik van deze ontmoetingsruimtes brengt niet alleen de gebouwen in kaart, maar illustreert een belangrijk deel van de leefwereld en identiteitsconstructie van Sub-Saharisch Afrikanen in een Europese middelgrote stad. Het is een leefwereld die bestaat uit een verzameling van betekenisdragende interieurs als ankerpunten waaraan het Afrikaanse netwerk in Gent zich opspant.

Dankwoord

Met dit dankwoord wil ik nog even benadrukken dat deze thesis enkel tot stand kon komen dankzij de wezenlijke bijdragen van een aantal personen.

Allereerst wil ik mijn twee promotoren, Bruno Notteboom en Luce Beeckmans, bedanken voor hun positieve en constructieve begeleidingen die stuk voor stuk een stap vooruit in mijn thesis betekenden.

Ik bedank ook mijn vader en moeder voor hun onvoorwaardelijke steun van thuis uit en mijn vrienden voor hun fratsen en vrolijkheid, maar ook voor hun begrip wanneer ik tijdens de laatste maanden vaak afwezig was, omdat ik aan mijn thesis wou schrijven.

Verder moet ik ook mijn grote dank uitspreken aan alle Afrikaanse migranten en andere personen die mij met veel enthousiasme in hun kerken onthaalden, ook al maakte ik duidelijk dat ik niet om religieuze redenen aanwezig was. Mijn dank gaat dan ook in het bijzonder uit naar Cecilia, Hans, Rudy, Joseph, Siriver Dave, Hervé, pastoor Marcel en de *pastors* Gideon, Chris, Frank en Omoregie die mij te woord stonden en verder hielpen in mijn onderzoek. Veel van de unieke momenten in hun kerken zullen me lang bij blijven.

Namens Laure en mezelf bedank ik ook nogmaals Johan. Bedankt Johan, bedankt!

Interviews

142

- Cecilia en Rudy - 17 april 2014 - Eigenaars van *Prevailing Word: Christian Bookshop*
- Afrikaanse kerken in Gent in het algemeen.
  - Locatie van de *Assemblies of God* en locatie *Church of Pentecost*
  - Easter Convention* van *Church of Pentecost*
  - Geschiedenis van de *Church of Pentecost*
  - Religieuze namen van Afrikaanse winkels en horeca
  - Persoonlijke verhaal
  - Namens Rudy moest ik de volgende vraag in mijn thesis verwerken: "Hoe komt het dat er zoveel illegale Afrikaanse vrouwen in de prostitutiebuurt van Gent verzeild raken, en bewust getolereerd worden, terwijl er jarenlang administratief werk en juridisch getouwtrek nodig was om Cecilia, zijn vrouw, legaal naar België te laten overkomen?"
- Dave - 15 december 2013 - Bezoeker en tolk (Frans-Engels) voor de V.N.C.
- De tweetaligheid van de geloofsgroep en zijn functie als tolk
  - Het verlangen naar een eigen ruimte voor de geloofsgroep
  - Engelse pinksterkerken en hun keuze voor gebouwen in industriegebieden
  - Persoonlijke verhaal
- Hans - 29 april 2014 - Medewerker (vrijwilliger) bij het parochiehuis van Ledeborg
- Zijn medewerking aan het parochiehuis van Ledeborg
  - Zijn ervaringen met de pinkstergroepen waaraan het parochiehuis ruimtes verhuurt waaronder *La Nouvelle Jerusalem*, maar ook andere die niet meer in de catalogus zijn opgenomen of groepen die ondertussen een andere locatie vonden in Gent en wel in de catalogus zijn opgenomen. Ook veel kleine frustraties komen aan het licht, zoals het nonchalante omspringen met verwarming en open ramen, stiptheid, onenigheid tussen verschillende pinkstergroepen, ...
  - Het opstellen van contracten. Het typische verloop van contacten tussen het parochiehuis en een geloofsgroep
  - Rondleiding door de vier ruimtes die ze op wekelijkse basis verhuren aan religieuze groepen, en een grotere feestzaal van het parochiehuis
- Hervé - 15 december 2013 - bezoeker V.N.C.
- 'Het is niet het gebouw dat telt, maar onze groep die samenkomt. Dat is de kerk.'
- Joseph - 16 februari 2014 - Bezoeker en medewerker bij de R.C.C.G., *Faith Tabernacle*
- Het oprichten van een nieuwe *parish* en hoe dat in zijn werk gaat bij de R.C.C.G.
  - De onzekerheid van hun groep over wat hen te wachten staat wanneer een nieuwe eigenaar het pand waarin ze hun ruimte huren koopt. Het pand staat momenteel namelijk te koop.
  - De relatie (of het gebrek eraan) met de andere huurders van het pand.
- Pastoor Marcel De Meyer - 19 februari 2014 - pastoor van de regenboogkerk Antonius van Padua
- Uitgebreide geschiedenis van de regenboogkerk Antonius van Padua sinds zijn intrede als pastoor. De verschillende stappen in het proces dat er uiteindelijk toe geleiden heeft dat hij nu Afro-, Filipijns-, Vlaamse vieringen organiseert.
  - De Congolese bezoekers, en de verschillende vormen van eigen vieringen en koren die ze al gekend hebben. Hun gewoontes die zowel charmeren als tot conflict kunnen leiden.
  - Zijn werk om van de winterkapel een keuken te maken.
  - Zijn inzet voor vreemdelingenwerking en contacten met zowel moslims als christenen
  - Zijn houding en argwaan tegenover het fenomeen van de pinksterkerken in Gent. Vooral hun omgang met geld, macht en beloftes aan hun leden wekt die argwaan.

- Pastor Chris - 15 december 2013 - *Pastor* van de V.N.C.
- De vorige ruimte van de V.N.C. in de protestantse rabotkerk
  - Hun geschiedenis in Gent en huidige situatie
- Pastor Francis - 2 maart 2014 - *Pastor* van de *Word Miracle Church International*
- Word Miracle Church International* in Gent. Hun eerste zaaltje in de Sint-Theresia kerk en de voordelen van hun nieuwe plaats.
  - Het uitgesproken Ghanese doelpubliek van de kerk en hun woonplaatsen, ook buiten Gent.
  - Hun financiële bijstand aan leden in nood.
- Pastor Frank - 27 april 2014 - *Pastor* van de *Church of Pentecost*
- Rondleiding in de twee zalen die ze in het complex van de Eskimofabriek huren (niet door Frank zelf, maar door een andere persoon van wie ik de naam niet ken)
  - De inrichting van deze zalen en het overschakelen naar de grote zaal bij evenementen zoals de jaarlijkse *Easter Convention*)
  - Het verschil tussen de twee groepen van de *Church of Pentecost* die in deze zalen bijeenkomen
- Pastor Gideon - 5 oktober 2013 - pastor van de R.C.C.G., *Faith Tabernacle*
- De werking van de R.C.C.G. en hun gewoontes zoals het eten na de viering dat ook aan mij wordt aangeboden
  - Het feit dat hij op het punt staat vanuit Antwerpen naar Gent te verhuizen omwille van zijn werk als *pastor* hier
  - De bezoekers van de *parish* die voornamelijk uit Gent zelf komen, maar ook uit de omstreken van Gent
- Pastor Omoregie - 2 maart 2014 - *pastor* van de *Bright and Morning Star Church*
- De *Bright and Morning Star Church*, hun ontstaan in Gent en hun mislukte poging een tweede *parish* te openen in Kortrijk.
  - Zijn persoonlijke verhaal.
- Pastor van de Filipijnse '*Jesus is Lord Church*' - 27 april 2014
- Het gebouw waarvan de *Assemblies of God* hoofdhuurder zijn, en waar zij sinds enkele maanden medehuurder van zijn geworden. Dit drukt de huurprijs.
  - De *Jesus is Lord Church* en hun *parish* en vooral Filipijnse bezoekers
- Pastor V.B.C.I. - 23 april 2014 - pastor van de *Victory Bible Church International*
- Hun oude zaaltje in de Freinetschool, Kasteellaan en hun recente verhuis naar deze locatie.
- Siriver - 15 december 2013 - trouwe bezoeker van *La Nouvelle Jerusalem*
- Geschiedenis van *La Nouvelle Jerusalem* in Gent.
  - Hun wekelijkse gezeul met instrumenten van de kelder naar de zaal van de viering en terug. Hun verlangen naar een eigen ruimte.
  - De vele kerkgroepen die ooit, net als hen een zaaltje in het parochiecentrum huurden, maar ondertussen al lang een eigen ruimte kochten of voltijds huren.
  - Het feit dat affichage niet aan de orde is aangezien zij niet de eigenaar van het parochiecentrum zijn. Als ze wel een eigen ruimte hadden zouden ze wel affichage hangen.

143

Bibliografie

Abbas, Ackbar, 'Building Hong Kong: From migrancy to disappearance', in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 129-141.

Anderson, Allan, 'The Pentecostal and Charismatic movements', in *World Christianities c.1914-c.2000*, ed. Hugh McLeod, vol. 9 uit *The Cambridge History of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 89-106.

Aernout, Mik, Martijn Oosterbaan, en Jochen Becker, 'On "Speaking in Tongues": Experiences of Researching Religious Practices', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 465-479.

Arnaut, Karel, 'Super-diversity: Elements of an Emerging Perspective', *Diversities*, 14 (2012) <www.unesco.org/shs/diversities/vol14/issue2/art1> [laatst geraadpleegd op 10 juni 2014].

Becker, Jochen, 'Industrial Light & Magic', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 106-123.

— 'Stripped Religion Industries: Nigerian Perspectives on Las Vegas, and Back Again', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 92-121.

Benchelabi, Hassina, 'Wonen in een Schelp: Maghrebijnse vrouwen in Brussel', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 70 (1997), 153-170.

Bitter, Sabine en Helmut Weber, 'All will be well: Religion-Industries', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 94-105.

— 'Lagos Strip', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 122-143.

Burdett, Ricky en Philipp Rode, 'The Urban Age Project', in *The Endless City*, eds. Ricky Burdett en Dejan Sudjic, (Londen: Phaidon, 2007), 8-32.

Cairns, Stephen, 'Introduction', in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 1-16.

— 'Drifting: Architecture/Migrancy', in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 17-47.

Calvino, Italo, *De Onzichtbare Steden*, vertaald door Henny Vlot (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1981).

Carter, Paul, 'Mythforms: Techniques of Migrant Place-Making', in *Drifting: Architecture and Migrancy*, ed. Stephen Cairns (Londen: Routledge, 2004), 82-98.

Cassani, Matilde, 'Sacred Interiors in Profane Buildings', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 52-65.

Çelik, Zeynep, 'Cultural Intersections: Re-visioning Architecture and the City in the Twentieth Century' in *At the End of the Century. One hundred Years of Architecture*, eds. Richard Koshalek en Elisabeth T. Smith (Los Angeles/New York: The Museum of Contemporary Art/Harry N. Abrams Inc. Publishers, 1998), 190-227.

Ceuppens, Bambi en Karel Arnaut, 'Een halve eeuw Congolese Aanwezigheid in Brussel: Een Superdiversiteitsperspectief', ongepubliceerde paper.

Cuyvers, Wim, et.al., *Brakin: Brazzaville - Kinshasa, Visualizing the Visible* (Baden/Maastricht: Lars Müller Publishers/Jan Van Eyck Academie, 2006).

De Boeck, Filip, en Marie-Françoise Plissart, *Kinshasa. Tales of the invisible city* (Gent: Ludion, 2004).

De Caeter, Lieven, *De Capsulaire Beschaving: Over de Stad in het Tijdperk van de Angst* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 2004).

De Clercq, Dieter, 'Everyday Urban Space in Matonge', *OASE*, 54 (2001), 63-85.

Dehaene, Michiel, Klaske Havik, en Bruno Notteboom, 'De Middelgrote Stad als Europese Stedelijke Conditie en Strategie', *OASE*, 89 (2012), 2-9.

Demart, Sarah, Bénédicte Meiers, en Anne Mélice, 'Géographies Religieuses et Migrations Postcoloniales: Déclinaisons Kimbanguistes, Pentecôtistes, et Olangistes en Belgique', *African Diaspora*, 6 (2013), 122-149 <<http://booksandjournals.brillonline.com/content/10.1163/18725457-12341244>> [geraadpleegd op 18 oktober 2013].

Dikomitis, Elena, 'We Bring Africa to your Doorsteps: "Netwerken" als Werkwoord binnen de Afrikaanse Gemeenschap(pen) in Gent' (ongepubliceerde thesis, Universiteit Gent, 2007) <http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/394/420/RUG01-001394420_2010_0001_AC.pdf> [online geraadpleegd op 10 oktober 2013].

Düker, Ronald en Stefanie Peter, 'Atlas', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 602-641.

Garbin, David, 'Global Prayers in "Global Cities": Notes on Afro-Christian Spatiality in Atlanta and London', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 258-273.

Geldof, Dirk, *Superdiversiteit: Hoe Migratie onze Samenleving Verandert* (Leuven: Acco, 2013).

Gifford, Paul, *African Christianity: Its Public Role* (Bloomington: Indiana University Press, 1998).

Heck, Gerda, '“The Gospel doesn't know borders, neither do we.” Social and geographical mobility within the new charismatic churches in Kinshasa', onepubliceerde paper, 2010.

— 'Worshiping at the Golden Age Hotel: Transnational Networks, Economy, Religion, and Migration of the Congolese in Istanbul', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 274-289.

Higgins, Thomas W., 'Mission networks and the African Diaspora in Britain', *African Diaspora*, 5 (2012), 165-185.

Kalu, Ogbu, *African Pentecostalism: An Introduction* (Oxford University Press: 2008).

— 'African Christianity: From the World Wars to Decolonization', in *World Christianities c.1914-c.2000*, ed. Hugh McLeod, vol. 9 uit *The Cambridge History of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 197-218.

Kanmaz, Meryem, *Islamitische ruimtes in de stad: De Ontwikkeling van Gebedsruimtes, Moskeeën en Islamitische Centra in Gent* (Gent: Academia Press, 2009).

— *Nieuwe moskeeën in Vlaanderen: Tussen Heimwee en Werkelijkheid* (Leuven: Expertisecentrum Islamitische Culturen in Vlaanderen, 2011).

Kihato, Caroline, 'African Urbanism', in *The Endless City*, ed. Ricky Burdett en Dejan Sudjic (London: Phaidon, 2007), 214-218.

Koolhaas, Rem, et.al., *Lagos: How it works*, (Baden: Lars Müller Publishers, 2008).

Lagae, Johan en Luce Beeckmans, 'De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad. Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in subsaharisch Afrika', *Stadsgeschiedenis*, 3 (2008), 209-225.

Larkin, Brian, 'Techniques of Inattention: The Mediality of Loudspeakers in Nigeria', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 352-367.

Loopmans, Maarten, 'Het bedrog van de buurt: Residentiële Sociale Mix in de Strijd tegen Sociale Uitsluiting', *Agora*, 16 (2000), 26-28.

Maxwell, David, 'Post-Colonial Christianity in Africa', in *World Christianities c.1914-c.2000*, ed. Hugh McLeod, vol. 9 uit *The Cambridge History of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 401-422.

metroZones, 'Faith is the Place', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 6-17.

Meyer, Birgit, 'Christianity in Africa: From African Independent to Pentecostal-Charismatic Churches', *Annual Review of Anthropology*, 33 (2004), 447-474 <<http://www.jstor.org/stable/25064861>> [laatst geraadpleegd op 13 juni 2014].

Notteboom, Bruno, 'Orde en Geheugen: De verbeelding van Gent rond 1900', *OASE*, 89 (2012), 12-27.

Okhai, Victor, 'Our Reach Stops where the World Stops', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 244-253.

Pype, Katrien, *The Making of the Pentecostal Melodrama: Religion Media and Gender in Kinshasa* (Berghahn Books: 2012).

Saunders, Douglas, *De Trek naar de Stad*, vertaald door Guus Houtzager (Ruinen: Druk Bariet, 2010).

Sensbach, Jon, 'African-American Christianity', in *World Christianities c.1815-c.1914*, eds. Sheridan Gilley en Brian Stanley, vol. 8 uit *The Cambridge History of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 429-442.

Scheppe, Wolfgang, et. al., (eds.), *Migropolis: Venice, Atlas of a Global Situation* (Osterfeldern: Hatje Cantz, 2009).

Schiffauer, Werner, 'Global Prayers, Migration, Post-Migration', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 49-56.

Simone, AbdouMaliq, 'Reclaiming Black Urbanism: Inventive methods for engaging urban fields in Africa and beyond', in *African Perspectives - (South) Africa: City, Society, Space, Literature and Architecture*, eds. Gerhard Bruyns en Arie Graafland (Rotterdam: 010 Publishers, 2012).

Simone, AbdouMaliq, 'People as Infrastructure: Intersecting Fragments in Johannesburg', *Public Culture*, 16 (2004), 407-429 <<http://research.gold.ac.uk/1946/>> [geraadpleegd op 4 juli 2014].

Spero, David, 'Churches: A Photographic Record of Secular Buildings Converted into Places of Worship in the Greater London Area', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 420-429.

Soja, Edward en Miguel Kanai, 'The Urbanization of the World', in *The Endless City*, eds. Ricky Burdett en Dejan Sudjic (London: Phaidon, 2007), 54-70.

Ukah, Asonzeh, 'Redeeming Urban Spaces: The Ambivalence of Building a Pentecostal City in Lagos, Nigeria', *Global Prayers*, metroZones, 13 (2014), 178-197.

Vandecandelaere, Hans, *In Brussel: Een reis door de wereld* (Antwerpen: epo, 2013).

Verhaeghe, Pieter-Paul, 'Ruimtelijke Segregatie van "Oude" en "Nieuwe" Migrantengroepen in Gent', *Ruimte & Maatschappij*, 4 (2013), 7-35.

—'Gent als Migrantenstad: Nieuwe Vormen, Nieuwe Gedachten?', *Tiens Tiens*, 28 (2012), 32-35.

Verhaeghe, Pieter-Paul, Koen Van der Bracht, en Bart Van de Putte, *Migrant zkt Toekomst: Gent op een Keerpunt tussen Oude en Nieuwe Migratie* (Antwerpen: Garant, 2012).

Vyzoviti, Sophia, 'The Immigrants' Place of Getting Together in Downtown Athens: A Model of Necessary Physical Environmental Conditions', *OASE*, 68 (2005), 22-67.

Wenkel, Jens, 'Moving Towards Redemption', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 78-93.

Wildner, Kathrin, 'The Sound of Global Prayers', *Faith is the Place*, metroZones, 11 (2012), 210-221.

Xaveer De Geyter Architecten, *After-Sprawl: Onderzoek naar de Hedendaagse Stad* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 2002).

Debatten - Lezingen - Hoorcolleges

Aernout, Mik, Martijn Oosterbaan, Stephan Heidenreich en Sabeth Buchmann, 'Speculative Staging', Rondetafelgesprek, The Global Prayers Congress: Faith in the City van Haus der Kulturen der Welt, Berlijn, 14 november 2013.

Corijn, Eric en Stijn Oosterlynck, 'Is Brussel een superdiverse stad?', Debat, Beeldbrekers van Pianofabriek, MO*, Masereelfonds en Kif Kif, Brussel, 23 april 2013 <<https://www.youtube.com/watch?v=nO7hoH5B0PM>> [laatst geraadpleegd op 9 augustus 2014].

De Bock, Jozefien, Bruno Meeus, Birsen Taspinar en Ben Banaouisse, 'Migratie redt de stad', Debat, De Gentse Lente van de Gentse Lente vzw, Gent, 21 maart 2014.

Lagae, Johan, 'Mapping the historical and the contemporary African city: Lagos, Kinshasa, Addis Abeba', hoorcollege, Universiteit Gent, Gent, 22 februari 2013.

Lagae, Johan, 'African diasporas and Spaces of migration', hoorcollege, Universiteit Gent, 21 februari 2014.

Internet - Artikels

De Standaard (auteur onbekend), 'Pinksterkerk mag weer zingen. Gentse Pinksterkerk Verhuist na Jarenlange Strijd met Buurt wegens Overlast', *De Standaard*, 2 december 2005, <<http://www.standaard.be/cnt/gavl3g3k>>, [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

De Standaard (auteur: gjs), 'Antwerpse kerk toe door aanhoudende "zangoverlast"', *De Standaard*, 22 november 2013, <http://www.standaard.be/cnt/dmf20131122_00851393> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

Henley, Wallace, 'Reverse Missions to the "Dark Continent"', *Christian Post*, 11 juni 2012, <<http://www.christianpost.com/news/reverse-missions-to-the-dark-continent-part-1-76444/>> [laatst geraadpleegd op 31 juli 2014].

www.christianpost.com/news/reverse-missions-to-the-dark-continent-part-1-76444/> [laatst geraadpleegd op 31 juli 2014].

Noordlink, 'Tijdelijke Sluiting Afrikaanse Kerk', *Noordlink. Het Online Portaal over Antwerpen Noord*, 17 januari 2012, <<http://noordlink.wordpress.com/2012/01/17/tijdelijke-sluiting-afrikaanse-kerk/>> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

Van Pee, Marieke, 'Dendermondsteeuweg loopt leeg: één op de vijf winkels staat leeg', *Het Nieuwsblad*, 15 oktober 2013, <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=MF20131014_00790660> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

Vanderschoot, Katrien, 'De dodenzee', *De Redactie*, 7 juli 2014, <<http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2025113>> [laatst geraadpleegd op 7 juli 2014].

Vertovec, Steven, 'Opinion: Super-diversity revealed', *BBC News*, 20 september 2005, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/4266102.stm> [laatst geraadpleegd op 9 augustus 2014].

Internet - Websites

Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst <<http://www.arpee.be/index.php?page=annuaire>> [laatst geraadpleegd 9 april 2014].

Assemblies of God Church, 'History' <<http://ag.org/top/About/History/index.cfm>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

De Lijn, " <[http://www.delijn.be/images/Gent%20stad\[1\]_tcm7-15674.pdf](http://www.delijn.be/images/Gent%20stad[1]_tcm7-15674.pdf)> [laatst geraadpleegd op 27 april 2014].

Dekenaat Gent, 'Van Vierentwintig Parochies naar Eén Parochie in Drie Zones' <http://www.kerknet.be/microsite/dekenaat_gent/content.php?ID=3115> [laatst geraadpleegd op 25/04/2014].

I.C.C.G., 'Internationale Kerkgemeenschap van Gent' <<http://www.iccg.be/home.php?lang=nl>> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

metroZones, 'About' <globalprayers.info> [laatst geraadpleegd op 1 augustus 2014].

M.F.M. <<http://www.mountainoffire.org/index.php/about-mfm/history>> [laatst geraadpleegd op 10 april 2014].

Perez Chapel <<http://www.perezchapel.org/>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

R.C.C.G., 'Parish Finder UK' <<http://www.rccguk.org/parish-finder>> [laatst geraadpleegd op 26 april 2014].

—, 'Parish Locator Mainland Europe' <<http://www.rccgmainlandeuropa.org/Parish-Locator.asp>> [laatst geraadpleegd op 26 april 2014].

—, 'Jesus House Parish Ghent' <<https://www.facebook.com/rccggent?filter=2>> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

—, 'History' <<https://trccg.org/rccg/about-us-2/history/>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

Stad Gent, 'Beleidsplan Etnisch-Culturele Diversiteit 2012-2014' <<http://www.gent.be/cache/the/38/837.cmvjpte2ndi0mq.html>> [laatst geraadpleegd op 28 november 2013].

— 'Bevolking van vreemde nationaliteit', <http://www.gent.be/docs/Departement%20bevolking%20en%20Welzijn/Dienst%20bevolking/demo2013_vreemdelingen.pdf> [laatst geraadpleegd op 9 augustus 2014].

— 'Buurtmonitor' <<http://www.gent.buurtmonitor.be/>> [laatst geraadpleegd op 26 april 2014].

— 'Overzichtskaarten' <<http://www.gent.be/docs/Departement%20Stafdiensten/Dienst%20Stedenbeleid%20en%20Internationale%20Betrekkingen/Dataplanning%20en%20Monitoring/overzichtskaarten.pdf>> [laatst geraadpleegd op 29 april 2014].

U.C.K.G. <<http://www.uckg.co.nz/about-us.aspx>> [laatst geraadpleegd op 9 april 2014].

V.B.C.I. <<http://www.vbciuk.org/#!/vbci-international/c1qlv>> [laatst geraadpleegd op 10 april 2014].